

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Borger i Holbergs København

JAN MØLLER

SESAM

JAN MØLLER

Borger i Holbergs København

SESAM

© Forlaget Sesam A/S, 1982
Omslag af Janus Andersen
Lay-out: Lars Thorsen
Forlagsredaktion: Georg Vejen og Per Kølle
Trykt i Nørhaven Bogtrykkeri a/s, Viborg 1998
ISBN 87-11-13068-7

(Specialudgave)

Illustrationer er bl.a. stillet til rådighed af Nationalmuseet (i billedteksterne: NM), Det kongelige Bibliotek, Kunstakademiets Bibliotek, Københavns Stadsarkiv, Rigsarkivet, Universitetets medicinsk-historiske Museum og Københavns Bymuseum.

Forsidebilledet: Udsnit af maleri fra 1749 af malerparret Rach og Eegberg, omtalt i bogen bl.a. på side 12 og 13. Motivet er kadetakademiet i nuværende Fredericiagade. Bygningen blev opført 1701-02 som operahus, se billedteksten på side 178. Figurerne i forgrunden viser i midten en fornem herre, ledsaget af en tjener, der bærer hans kappe. Nationalmuseet.

Bagsidebilledet: En af de flotteste udgaver af Holbergs komedier er rigt illustreret af maleren og tegneren *Hans Tegner*. Et bredt udsnit af de mange illustrationer har hentet deres motiv fra livet i 1700-tallets København. Sceneriet er fra komedien "Den honette Ambition", hvor man på tegningen ser en bærestol i funktion.

Borger i Holbergs
København

Indhold

Kandestøber og posekiger	7
Fra Vesterport til Kastellet	15
Bindingsværk og gavlkviste	29
Sal og kammer	37
Den honnette ambition	45
Hans Blasen i Pæretræet	53
Kanalje og hundsfoot	59
Melgrød og stokfisk	67
Parykker og falbelader	75
Karrosser og bærestole	85
Den uhumske by	95
Halsjern og gabestok	107
København brænder	117
Fæstningen København	127
Købmænd og håndværkere	138
Manufakturer	149
David Skolemester	155
Den stærke Mand	166
De skrå brædder	176
Hvornår skete det? – Nogle årstal	187
Litteratur	188
Register	190

Ludvig Holberg i sin bedste alder. Han var da professor i historie og kendt som forfatter, både af historiske værker og af sprudlende komedier. Stikket er anvendt som titelkobber i »Danmarks Riges Historie« fra 1730. Kgl. Bibl.

En Sandfærdig
Søn Wiise
 Om
Peder Paars
 Som gjorde en Rejse fra Cal-
 lundborg til Mars,
 Skreven til Bægedom, Trost og Husba-
 lse for alle got Folk, som lide Raars og
 Modgang her i Verden,
 Af
Hans Skikkelsen,
 Borger og Indvaaner i Cal-
 lundborg,
 Med skionne Anmerkninger neden un-
 der efter den ny Maade,
 Siunges efter den Melodie:
 Arma virumque cano &c.
 Eller som den gamle Østerlandske Wiise
 Arda mei errore Mæra &c.
 Klænger vel til alle slags Instrumenter, i sær til
 Hællebræt eller Lire. Med tilhørende Figurer.
 Trykt i dette Aar.

Titelbladet til Holbergs skæmtedigt »Peder Paars« er udformet som en kopi af en af datidens gadeviser. Kgl. Bibl.

Kandestøber og posekiger

Holbertidens københavnere

Ludvig Holberg var ærkekøbenhavnerv. Trods hans norske oprindelse og ønsket om at blive betragtet som en slags verdensborger var og blev København midtpunktet for Holbergs virke i størstedelen af hans liv.

Det er derfor, man kalder en stor del af 1700-tallet for *holbertiden*. Når man oplever Holbergs komedier – ser dem på scenen eller læser dem – er det nemlig som at gå midt i det gamle København. I et flertal af komedierne kan man følge personerne på deres vej rundt i hovedstaden, og der forekommer utallige henvisninger til byens gader og stræder.

Det sprog, komediernes personer taler, har Holberg utvivlsomt oplevet under sin færden i København. Han har siddet på byens værtshuse og iagttaget borgerne, hørt på deres samtaler og moret sig over deres udtalelser.

Holbergs skrifter er derfor i vore dage en uudtømmelig kilde, når man vil lære 1700-tallets københavnere at kende.

Ved navnet *Ludvig Holberg* ser de fleste sikkert en værdig ældre borger for sig. Ansigtstudtrykket er alvorligt, og en

kæmpestor paryk bukler sig om hovedet. Det er den ældre professor, man ser. Den kloge ræsonnør, universitetets regnskabschef, baronen og godsejeren.

Men det var den 35-årige Holberg, som i 1719 skabte opstandelse i hovedstaden. Han havde netop udgivet et lille skrift – »En Sandfærdig Ny Vise om Peder Paars ...« Det er et komisk helte-digt, hvor forfatteren fik lejlighed til at gøre nar af personer og forhold i Danmark, bl.a. retsvæsenet, kirken, skolerne og universitetet.

Den litterære spøg gjorde Holberg kendt, selv om han havde brugt et opdigtet forfatternavn, *Hans Mickelsen*. Det var dog ikke alle, der blev begejstret for det ironiske digt, hvis handling bl.a. foregår på Anholt. Øens ejer, *Frederik Rostgaard*, der var chef for Danske Kancelli – datidens statsministerium – blev smækfornærmet. Anholts beboere var nemlig fremstillet i den spøgefulde handling, og da Rostgaard ikke kunne se den komiske side af sagen, klagede han over værket og forlangte bl.a., at oplaget skulle brændes af bøddelen! Kon-

Frederik 4., som var født 1675, var konge 1699 til 1730. Han tog sin kongegerning alvorligt og arbejdede ivrigt med i landets administration. I Frederik 4.'s tid blev der opført mange bygninger i København. Endnu er bl.a. bevaret Operahuset (nu Østre Landsret) i Fredericiagade, Kancellibygningen og Staldmestergården på Slotsholmen, Garnisons Kirke på Sankt Annæ Plads og såvel kirken som kommandantgården i Kastellet. Det følsomme portræt af den 34-årige konge er en pastel af malerinden Rosalba Carriera og er malet i Venezia i 1709. Frederiksborg.

gens rådgivere havde imidlertid opfattet, at det var »lutter fingeret skæmt,« og lod sagen falde. Afgørelsen blev tiltrådt af kongen, Frederik 4., som havde moret sig over bogen.

Holberg kom til København som 18-årig for at tage studentereksamen. Det var i 1702, og bagefter rejste han tilbage til Bergen. I 1708 kom Holberg igen til København, hvor han fik en stilling som huslærer og bolig på Borchs Kollegium. Holberg søgte stilling som professor, og i 1717 blev han udnævnt til professor i faget *metafysik*, d.v.s. læren om det, der er uden for den fysiske verden. To år senere overtog han professoratet i *latinsk veltalenhed*.

Den 26. september 1722 gik en holberg-komedie for første gang over scenen. Det var *Den politiske Kandestøber*, som fra starten blev en succes. Det københavnske publikum morede sig over at se naboens naragtigheder udstillet. Man genkendte sine medborgere, selv om personerne har andre navne, og selv om handlingen er henlagt til Hamburg.

Så skrev Holberg som i en poetisk rus – eller *raptus*, som han selv kaldte det – den ene komedie efter den anden, og københavnerne morede sig.

Når komedierne i dag er en næsten udtømmelig kilde til oplevelse af datidens København, skyldes det først og

fremmest den ægthed, der synes at være lagt i de enkelte roller. Man lever med den snu og opfindsomme tjener *Henrik*, den livlige og rapkæftede tjenestepige *Pernille*, den lidt stivbenede og gammeldags *Jeronimus*, den fornuftige kone *Magdelone* og den besindige *Leonard*. Sammen med de »unge elskende« *Leander* og *Leonora* er de alle gennemgående figurer i mange af komedierne.

Det er de almindelige københavnske borgere, man ser. Man erfarer deres tanker og meninger, og man følger dem rundt på deres vej i København. Utallige af de replikker, der er lagt i munden på personerne, kendes og bruges i nutidens daglige tale.

Som eksempel kan nævnes ordet *kandestøberi*. Det bruges om udtalelser af politisk art, fremsat på baggrund af halvfordøjet viden. Udtrykket kommer naturligvis fra *Den politiske Kandestøber*, ligesom udtrykkene »Mit Hierte sidder mig i min Hals« og »Ey, corra si (d.v.s. »frisk mod«) Antonius! jeg veed, du har jo intet Ondt giort.« Og til den ene af de to advokater, der rådslår på latin, råber titelpersonen i *Jeppe paa Bierget*: »Tal Dansk, din sorte Hund!«

I de tidlige perioder af Københavns historie er det vanskeligt at komme ind på livet af den jævne borger. Der er mange beretninger om livet ved hoffet og i de velhavende kredse i København.

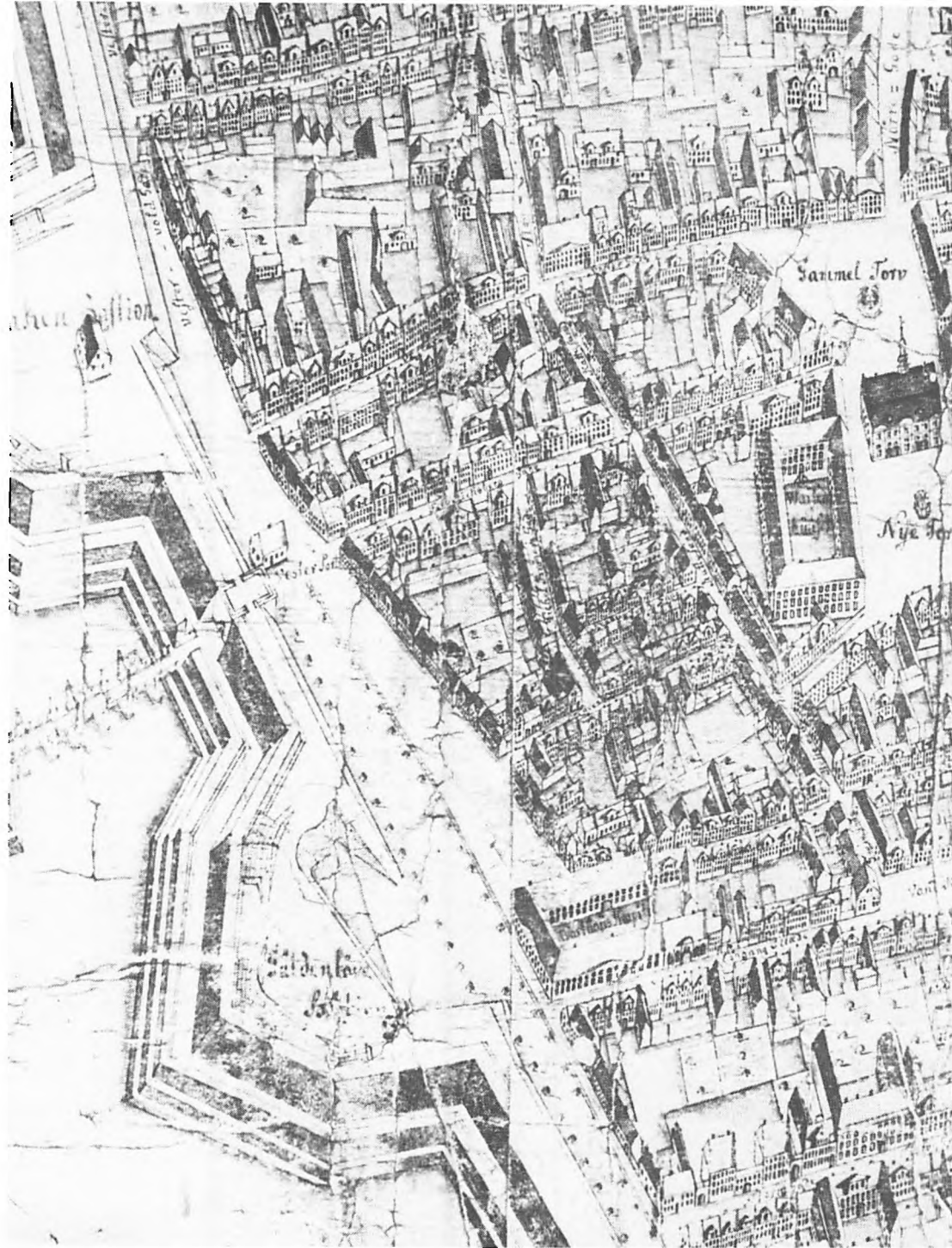
De giver naturligvis et tidsbillede, men det gælder kun for en brøkdel af byens befolkning.

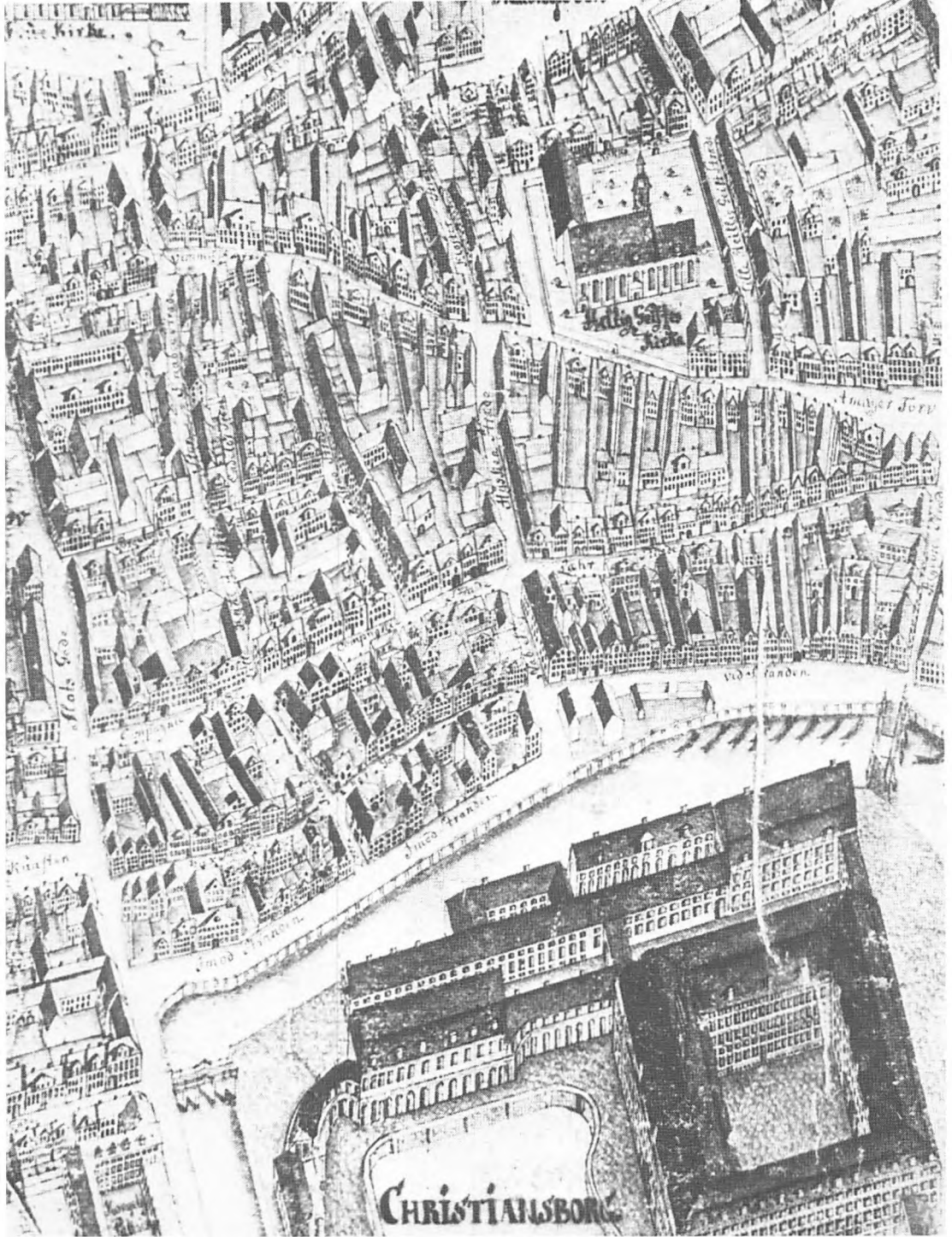
Selvfølgelig er Holberg ikke den eneste kilde, der kan øses af. Forskellige mennesker har efterladt beretninger om deres oplevelser i København. Love og forordninger giver indblik i borgernes adfærdsmuligheder. Den, der overtrådte lovene, blev straffet strengt, og der var ikke langt til skafottet eller galgen.

Mange retsforhandlinger blev noteret omhyggeligt ned, replik for replik. Derved får man et levende indtryk af, hvordan ganske almindelige mennesker udtrykte sig mundtligt.

Billedet side 10-11:

Da genopbygningen af København efter branden i 1728 stort set var gennemført, blev der givet ordre til en »generel opmåling« af stadens grunde. Arbejdet blev ledet af S. C. Gedde, der var chef for fæstningsbyggeriet. Resultatet blev bl.a. et kort over hvert af byens 12 kvarterer. Geddes søn, Christian, der var »overkonduktør« ved fæstningen, udarbejdede omkring 1760 et kort over København set i fugleperspektiv. Selv om hvert enkelt hus er tegnet ind, er det dog kun de større bygninger, som er troværdigt gengivet. Længst til venstre ses Vester-vold med Vesterport og Frederiksberggade, som fører hen til Gammeltorv med rådhuset og Christian 4.'s springvand. Øverst i midten ses Vor Frue Kirke og nederst til højre Christiansborg Slot. Københavns Stadsarkiv.

Som et eksempel på malerparret Rach og Eegbergs københavnske billeder ses et maleri af huse i Nybrogade. Til venstre ses udmundingen af Knabrostræde. Det palæagtige hus på hjørnet blev opført i 1732 for hofkonditor J. H. Ziegler. Arkitekten var den hollandsk-

fødte Philip de Lange. Huset eksisterer endnu og kan ses på en illustration i næstfølgende kapitel. På maleriet ses også del personer. Til venstre to damer i vide skorter og slag. Til højre en arbejder, der er ved at rulle en tønde over gaden til pakhuset. NM.

I sidste halvdel af 1600-tallet dukkede de første aviser op, og deres antal øgedes i løbet af 1700-tallet. Det betyder, at man også gennem bladenes artikler og notitser kan få en hel del at vide om livet i hovedstaden.

Datidens kunstnere har især malet portrætter. Historiske og mytologiske situationer forekommer naturligvis også, men ingen kunstner har f.eks. sat sig ind i en ganske almindelig københavners stue og malet et billede af familien

En række af holbergtidens klædedragter er bevaret som teaterkostumer. På Teatermuseet hænger to klædedragter, der har været i brug i det første teater på Kongens Nytorv. Til venstre en rød kjol, indkøbt til teatret som ny. Den kan således dateres til omkring 1750. Utallige gange har den været brugt i Holbergs skuespil, båret af en Ieronimus eller en Leander. Klædningen til højre blev indkøbt som brugt og kan dateres til slutningen af 1600-tallet. Foto NM.

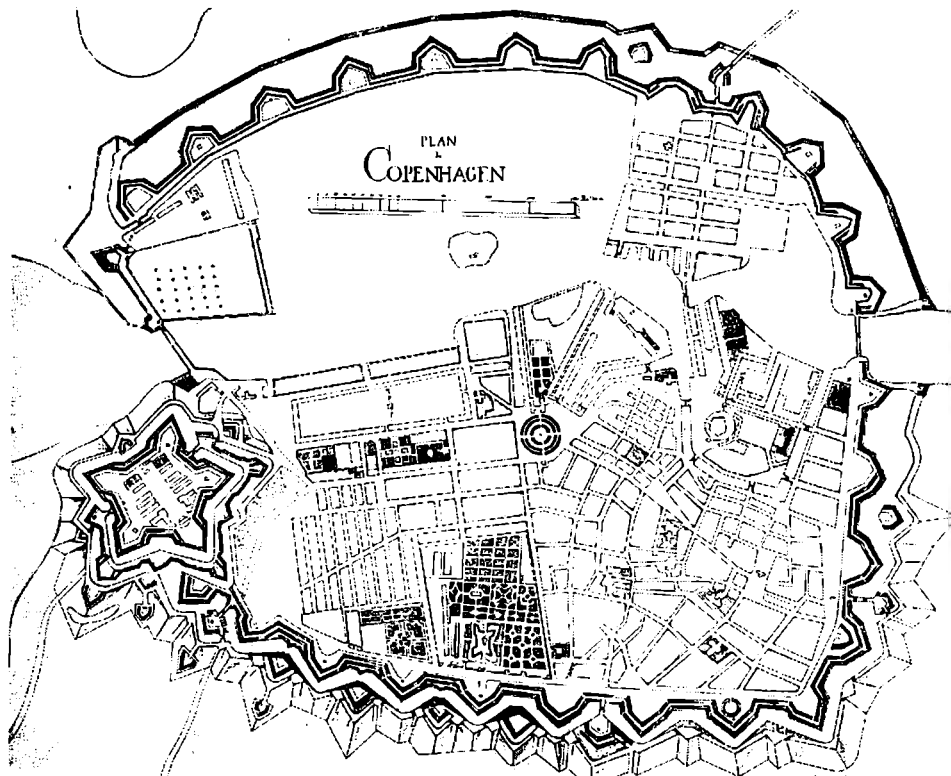
omkring spisebordet. Derimod har vi en hel del tegninger, kobberstik og malerier af københavnske bygninger, gader og pladser. Særlig pudsige virker de lidt stivbenede, men farvestrålende malerier, som er lavet af *Johannes Rach* og

Hans Heinrich Eegberg. Dette besynderlige malerpar prentede med stor omhu, men beskedne kunstneriske evner, en række københavnske motiver på lærredet i 1740'erne.

Desværre findes der meget få billeder, der fortæller om København før den store brand i 1728, hvor størstedelen af den middelalderlige by gik til grunde. Til gengæld er der en billedmæssig ret bred dækning af tiden efter 1740.

Endelig er der tingene. Hvor man fra de foregående tidsaldrer næsten udelukkende måtte nøjes med jordfund, findes der – ud over jordfundene – bevaret talrige genstande fra 1700-tallet, både på museerne og i privat eje. Der findes husgeråd, køkkentøj, bøger, bordservice, smykker, legetøj, ja, selv klædedragter er bevaret trods deres forgængelighed.

Lad os da prøve at skrue tiden tilbage til den tid, hvor Holberg spadserede lyslevende rundt i København. Enkelte har også kaldt perioden for parykalderen. Betegnelsen skal fortælle, at tilværelsen i mange kredse formede sig så skabagtigt, at man måtte bære en fyldig, hvidpudret paryk. Men selv Holberg, der gjorde nar af tidens mange unoder, bøjede sig lydigt for dette modelunc. Man var vel *alamodisk!*

Kort over København fra omkring 1720. Det ses tydeligt, at det er fæstningssystemet, der har haft tegnerens interesse. Volde og bastioner er aftegnet med uhyre præcision – næsten tredimensionalt. Gadenettet er stort set korrekt. Kongens Nytorv markerer sig tydeligt med den dobbelt krans af træer –

Krisen – omkring rytterstatuen af Christian 5. Christianshavn er endnu ikke udbygget, men det nye forsvarsværk er anlagt i en bue uden om bydelen, fra Langebro til Kastellet. Nord er skråt nedad mod venstre. Københavns Stadsarkiv.

Fra Vesterport til Kastellet

En rundtur i hovedstaden

På den tid, da Holberg skrev sine første komedier, havde København endnu bevaret sit middelalderlige præg med snævre gader, der snoede sig på kryds og tværs gennem bykernen.

Under den store brand i 1728 blev størstedelen af staden ødelagt. Da branden efter tre dages forløb omsider var slukket, havde den ædt sig gennem 74 gader og ødelagt 1450 bygninger.

Ved genopbygningen fik København ikke sit gamle ansigt tilbage. Selv om datidens byplanlæggere ikke fik gennemført alle deres ideer om et nyt gadenet, kom de nyopførte huse til at se anderledes ud end de gamle.

I de midterste tiår af 1700-tallet blev København prydet med en række nye bygninger. Først og fremmest det store, pragtfulde *Christiansborg Slot*, dernæst det nye kvarter *Frederiksstaden* – gaderne omkring *Amalienborg*.

Det er således to vidt forskellige bybilleder, man kunne opleve med blot et kvart århundredes mellemrum: Før branden 1728 og i årene efter 1750. Så forskellige, at den, der havde forladt

København før 1728, ville have svært ved at genkende byen 25 år senere.

Rejsende, der ankom til hovedstaden ad landevejen, ville som regel tage ind gennem *Vesterport* – en af de fire adgangsveje til fæstningen København. Byen kunne simpelt hen låses af dengang!

Allerede på lang afstand kunne man se den grønne vold, som rejste sig bag den brede voldgrav. Byens huse var skjult bag voldene, men de mange tårne og spir kunne ses på lang afstand.

Oven på voldkronen førte en passage hen over portbygningens tag. Det var i århundreder en stor fornøjelse for københavnernes at stå heroppe og nyde udsigten mod *Vesterbro* og *Frederiksberg*.

Havde *Vesterport* fået lov til at blive stående, ville den i dag have befundet sig midt på *Rådhuspladsen*. Den ville have været et spændende minde om hovedstadens gamle befæstning, men den blev revet ned allerede i 1856.

Var man i 1720'erne sluppet gennem

Arkitekten Lauritz de Thurah har i sit værk »Den danske Vitruvius«, som udkom 1746, vist dels en række københavner-prospekter, dels tegninger af stadens enkelte monumentale bygninger. Værket har sit navn efter et berømt arkitekturhistorisk værk, udarbejdet af den romerske bygmester Vitruvius Pollio, som levede på kejser Augustus' tid. Her ses det ofte gengivne parti med Gammeltorv. I forgrunden Christian 4.'s springvand, »Ca-

ritas-Brønden«, og midt for rådhuset, som det så ud, da det var genopbygget efter branden i 1728. Til højre ses Frederiksberg-gades og til venstre Nygades udmunding i torvet. I baggrunden, skjult bag rådhuset, anes Nytorv. Hvor Domhuset ligger i vore dage, lå dengang Vajsenhuset, hvis spir ses til højre. I gadebilledet er der hele syv herskabskøretøjer og tre arbejdsvogne. Kgl. Bibl.

porten, stod man med front mod en husrække, der stort set fulgte den samme facadelinie som i dag. Men den lå ikke, som nu, ud til en stor plads. Der var blot en voldgade.

»Strøget« fandtes ikke. Omtrent ud for Vesterport løb Lille Sankt Clemensstræde ind i det mylder af gader, der forsvandt ved branden i 1728: Antikvitettsstræde, Vombadstuestræde, Hellig-

korsstræde, Fiurens Gang, Mikkel Bryggers Gade og Kattesundet. Kun de to sidstnævnte gadenavne har overlevet til vor tid.

Efter branden i 1728 blev der ryddet grundigt op i dette kvarter, og *Frederiksberggade* blev anlagt i lige linie fra Vesterport til Gammeltorv.

Før den tid søgte trafikken mod Gammeltorv ganske naturligt ad stadens ældgamle hovedåre, Vestergade.

Netop fordi det var den første gade, nyankomne fra Vesterport kom ind i, var der et stort antal gæstgivergårde og beværtninger på strækningen. I Holbergs komedie *Den ellefte Junii* hører man om *Tre Hiorter, Vester Paradis, Knapnæring* og *Vinkanden*, mens *Rosen* nævnes i *Det lykkelige Skibbrud*. Ikke alle stederne var »pæne«. Holberg beskriver i hvert fald *Vester Paradis* som et tilholdssted for kriminelle og for skøger. Navnet *Knapnæring* lyder ikke særlig tillokkende. Det betyder nemlig »sultekost«.

Torvet, som Gammeltorv blev kaldt dengang, var byens midtpunkt. Her lå – dengang som nu – *Christian 4.'s* springvand, og her var rådhuset med facade både mod Gammeltorv og mod Nytorv.

På torvedagene var der en livlig handel, og skulle forbrydere piskes, brændemærkes eller halshugges, foregik det højt til vejrs på skafottet. Så strømmede

folk om på Nytorv, hvor de kunne se begivenheden.

Holberg boede en tid på hjørnet af Gammeltorv og Nygade. Han var da ikke helt ung længere, noget nervøs og irriteret. Vægternes sang var ham en plage, og deres stemmer har nok heller ikke været nogen fryd for musikalske øren. I en af sine epistler fortæller Holberg: »... saasom Torvets Cirkel var min Vægters District, og consequenter (d.v.s. som en følge heraf), saasnart han ved sin Raaben havde fuldendt sin circulaire Gang, Quarteer-Timen var til Ende, maatte han strax begynde paa nye igien ...« – og vækkede professoren med sin sang.

Fra Gammeltorv førte Nygade også dengang videre mod *Vimmelskaflet*, som har sit navn efter det gammeldags, krumtap-formede bor. Holberg nævner gadenavnet flere steder. I *Jacob von Tyboe* udbryder Oldfux: »... Herren seer ud bag til ligesom den var gjort efter Vimmelskaflet. Herrens Rump er Amagertorv, Faldet i Ryggen Vimmelskaflet«. Beskrivelsen er rigtig nok. *Vimmelskaflet* fortsætter i Amagertorv, der endnu i vore dage har bevaret sin tragtformede grundplan. Her foregik, ligesom på Gammeltorv, en livlig torvehandel. I den snævre ende, ud for *Hellegårdskirken*, var der langs gadelinien en række boder med udbud af alle slags

varer. Strækningen blev dengang kaldt *Stenboderne*, vel nok fordi en del af bygningerne var opført i mur.

Amagertorvs østlige ende var et knudepunkt. Her mødtes *Købmagergade*, som førte op mod Nørreport, med *Østergade*, som fører frem mod Kongens Nytorv, og med *Højbrostræde*, som førte ned til Stranden og videre ad Højbro over på Slotsholmen.

Højbro Plads eksisterede ikke. Der lå en karré, som var afgrænset af det omtalte Højbrostræde mod vest, og af Store Færgestræde mod øst. Der var en livlig trafik med vogne ad Højbrostræde på vej til og fra slottet. I Holbergs komedie *Uden Hoved* og *Hale* siger Pernille til Roland i en samtale om overtro: »... Ligesom naar Herren fastende vil stikke sit Hoved igiennem Vinduet udi Højbrostræde, betyder det ufejlbar, at en Vogn vil komme forbi; thi saasom der altid er fuld af Vogne i den Gade, saa kan det ikke slaa Feyl«.

Østergade var præget af solide gårde, men der var også adgang herfra til mere ydmyge stræder. Hvor Ny Østergade ligger i vore dage, lå Peder Madsens Gang med mange små og lave huse. Herfra udgik det endnu snævrere Pistolstræde, der i vore dage er blevet genopdaget og indrettet som en gammelkøbenhavnisk idyl.

Tæt ved Østergade lå Nikolaj Kirke

endnu i sin middelalderlige skikkelse. Herfra gik nogle gader ned mod Holmen gennem Christian 4.'s skipperboder. Gaderne havde fiskenavne, Laksegade, Hummergade, Ulkegade og Størestræde, hvoraf det førstnævnte endnu er gældende.

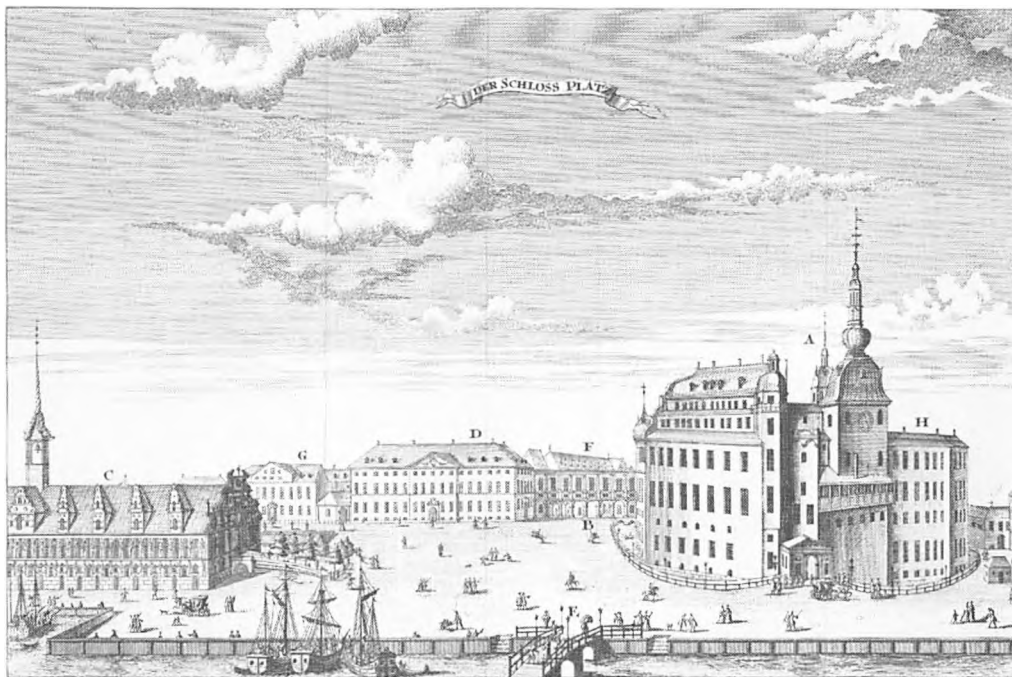
Så var man ude ved Holmens lukkede område, hvor flådens værksteder lå. *Holmens Revier*, som man sagde, var adskilt fra byen ved en kanal. Tæt ved Holmens Kirke lå Admiralitetet med hovedporten ind til værftet.

På den anden side af Holmens Kanal lå den imponerende magasinbygning og skjulte udsigten til det brogede virvar af værkstedsbygninger, der lå på Holmen.

Fra Holmens Bro kom man over på *Slotsholmen*, hvor Københavns Slot lå med sit middelalderlige præg, stykket sammen i en manglekant af uens fløje og domineret af det massive Blåtårn.

Holberg nåede at opleve hele tre slotte på dette sted. Først det gamle slot. Senere det mærkværdige bygværk, som Frederik 4. gennemførte som en modernisering af fædrenes gamle borg. Og endelig Christian 6.'s pragtfulde og dengang kolossale Christiansborg Slot.

Den røde Bygning var dengang nyopført. Den var bygget til at rumme kontorerne for den samlede statsadministration og blev kaldt *Kancelliet*. Bygningen var forbundet med slottet ved en

Et andet kendt billede fra København viser Slottet og Slotspladsen i 1718. Slottet har endnu bevaret sit middelalderlige præg, og Børsen genkendes til venstre i billedet. I midten (D) ses »Den røde Bygning«, Kancelliet, som blev opført 1716-21 med generalbygmester Johan Conrad Ernst som arkitekt. Tegneren, Christopher Marselis, har ikke

vidst, at bygningen ville blive forsynet med den vældige, halvrunde fronton, vi kender i dag. I stedet har han udstyret bygningen med en mere traditionel trekant-gavl. Fra Kancelliet udgår Løngangen (B) over til Slottet, og bag Løngangen ses taget af Frederik 3.'s biblioteksbygning, i vore dage Rigsarkivet. Kgl. Bibl.

muret løngang, så kongen kunne komme tørskoet frem og tilbage.

Fra Slotsholmen kan vi på vor rundtur i København aflægge et besøg på *Christianshavn*. Først kommer vi forbi *Børsen* – datidens butikscenter – og videre frem til *Knippelsbro*, der endnu –

ligesom på Christian 4.'s tid – er en smal træbro med to klapper, som hejses til vejrs, så mindre skibe kan passere gennemsejlingen.

Strømmen var stærk, og broen blev ofte påsejlet, så den måtte repareres. I vore dage fører Knippelsbro lige over i

Torvegade, men dengang kom man ind i Brogade, som forlængst er forsvundet.

I 1700-tallet var der naturligvis flere købmandsgårde og pakhuse end nu, og dog er Christianshavn nok den bydel, der op til vore dage bedst har bevaret sit gamle miljø.

Fra Amagerport kan vi beundre det storstilede, nyanlagte voldanlæg, der strækker sig i en vældig bue nordpå og

Slotspladsen med slottet efter den ombygning og modernisering, Frederik 4. gennemførte. I forgrunden Holmens Bro med fire skulpturer. Tegningen stammer fra det tredje bind af Den Danske Vitruvius, som Thurah aldrig nåede at få udgivet. Det blev først udgivet i 1967. Kgl. Bibl.

skærmede såvel København som den plads, der var afsat til det kommende orlogsværft og flådens leje.

„Den røde Bygning“, som vi kender den i vore dage med den halvrunde fronton. Stik fra Den danske Vitruvius. Kgl. Bibl.

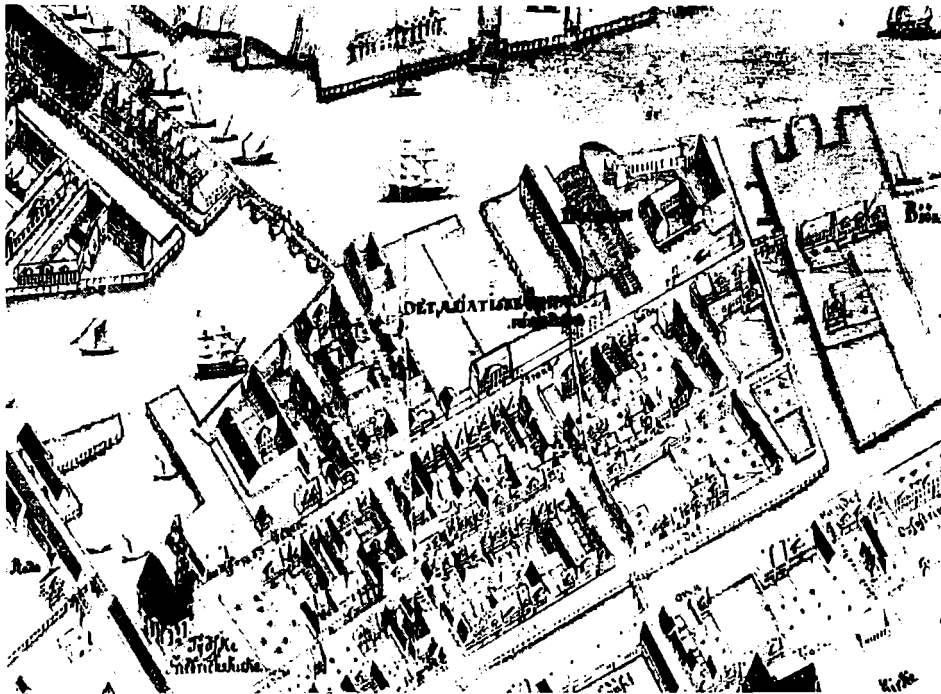
Fra porten kan vi følge voldgaden rundt og gå tilbage til selve København over Langebro. Den svarede dengang til sit navn, for den var dobbelt så lang som Knippelsbro, men kun et par meter bred.

Kommet vel over broens gungrende planker svinger vi til højre langs Frederiksholms Kanal. Skriver vi 1736 eller senere, kan vi fra Marmorbroen se det

prægtige rokokslot bag den vældige gitterport, der spærrer adgangen til ridebanen mellem de to pavilloner.

Vi fortsætter rundt om kanalen og kan på byens side se flere huse, der endnu findes i vore dage. Går vi langs Ved Stranden, som gadestrækningen stadig hedder, er vi snart tilbage ved Holmens Kanal, som vi tidligere passerede på vor rundtur.

Lad os gå langs kanalen op til Kongens Nytorv – pladsen uden for stadens ældste Østerport. På Holbergs tid havde man efterhånden fået nogenlunde skik

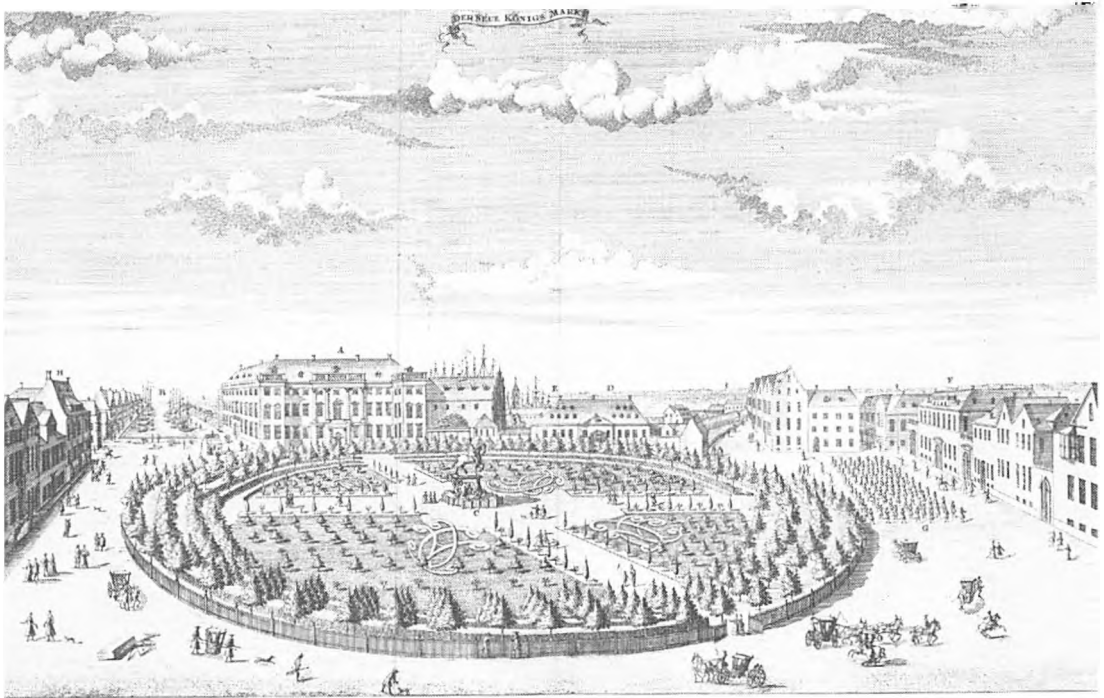
på »Det nye Kongetorv«, der var anlagt i Christian 5.'s første regeringsår. Midt på pladsen troner majestæten højt til hest, forklædt som romersk hærfører. Han sidder der endnu, men den blystøbte skulptur har måttet støbes om i vore dage. »Hesten«, som den kaldes, sank nemlig langsomt sammen.

I mange år kaldte københavnerne Kongens Nytorv for *Hallands Aas*. Navnet skyldes måske, at det store område kun langsomt blev brolagt. Det medførte, at der til stadighed lå høje bunker af jord og sten, der kunne minde

Christianshavn set fra luften. Øverst til venstre Børsen, derefter »De syv Søstre« og så Knippelsbro, som fører over til den nu nedlagte Brogade. Asiatisk Kompagni ses med sin private havn og de to bygninger mod Strandgade. Til venstre »Tydske Friederichs Kircke«, nu Christianskirken. Udsnit af Geddes perspektivkort. Københavns Stadsarkiv.

lidt om det kuperede terræn på Hallandsås i Sverige.

Ellers så Kongens Nytorv stort set ud som i vore dage. Charlottenborg, Nyhavn og Niels Juels Palæ – nu den

Kongens Nytorv 1718. I midten troner Christian 5. til hest og bagved ses Charlottenborg. Til venstre Nyhavn, til højre Giethuset. Der er livlig trafik med karrosser og bærestole. For neden til venstre en væltet brolæggerkærre. Kgl. Bibl.

franske ambassade – lå der også dengang.

Fra Kongens Nytorv strakte Nyhavn sig ud mod havneløbet. På solsiden kom der en række huse, hvoraf nogle enkelte

er bevaret til vore dage. På den modsatte side af kanalen lå Charlottenborg med den stilfulde park, som grænsede op til Holmens område.

På den modsatte side af Kongens Nytorv lå Hovedvagten – byens kommandocentral. Herfra kan vi kaste et blik over torvet. Til højre for Charlottenborg ligger det store støberi *Giethuset*, omtrent hvor Det kgl. Teater ligger i vore dage.

Giethuset blev opført i begyndelsen af Christian 5.'s regeringstid. Byggegrunden hørte til Holmen, derfor kunne en

fabriksbygning, som der i realiteten var tale om, ligge side om side med Charlottenborg ud til det fornemme kongetorv.

Støberiet, hvor der blev fremstillet kanoner og kirkeklokker, hed på tysk *Das Giesshaus*, som man kan se det på gamle planer. Betegnelsen blev fordansket til Giethuset – stadig med »i«-lyd – efter det tyske ord *gieten*, som på dansk kendes fra *gyde*. Støbeprocessen består som bekendt i, at der hældes eller gydes smeltet metal i en støbeform.

Navnet ses senere stavet Gjethuset, hvilket har ført frem til den fejlagtige udtale »Gæthuset«.

Niels Juels Palæ, senere Thotts Palæ og nu Frankrigs ambassade, ligger endnu, som det blev opført kort før 1700. Foto forf.

Torvets meget irregulære form irriterede byplanlæggerne. Man »camouflerede« det noget ved at lægge en kæmpe stor oval beplantning med træer og blomster omkring kongestatuen. Men de skæve linier kunne man ikke undgå. Giethuset lå skævt for Charlottenborg. Husrækken med Holsteins Palæ, hvor Magasin ligger i vore dage, lå skævt for Giethuset. Da man i 1748 opførte Kongens Teater, valgte man at lade facaden

Nyhavn 5 fortæller selv, at bygningen er opført 1681. Sådant så i hundredvis af Københavns bygninger ud på Holbergs tid. Foto forf.

flugte med Holsteins Palæ, selv om teaterbygningen derved kom til at ligge skævt i forhold til sin nabo, Giethuset.

Men lad os fra Hovedvagten dreje ned ad Lille Grønnegade, som nu hedder Ny Adelgade. Her lå fra 1722 Københavns første rigtige teater med plads til ca. 500 tilskuere.

Fortsætter vi ind i kvarteret bag Lille Grønnegade, kommer vi til et kvarter med småfolks boliger. Her er husene lave og stræderne smalle. Herfra kommer man gennem Antonistræde og Silkegade ud til Købmagergade, omtrent hvor Holberg boede til leje hos sukkerbager Jakob Gelskerchen i årene op til branden i 1728.

Længere oppe i Købmagergade kommer vi til *Rundetårn*. Også dengang morede det københavnerne at gå derop. Det kostede 1 skilling at komme op på platformen og nyde udsigten over de røde tage. Men man kunne også se, hvad der foregik nede i gaderne. I Holbergs komedie *Barselstuen* vil karlen Claus op »... på det runde Taarn« for at se, hvorfor »... der er saa stor Allarm i Aabenraae«, at han ikke kunne komme frem for folk og vogne.

Trinitatis Kirke hævdede sig, som *Rundetårn*, højt over de lave huse, der omgav kirkegården. På den anden side af Købmagergade ser vi *Regensen*, der strækker sig mellem Store Kannike-

stræde og Skidenstræde. Sidstnævnte gade fik senere en tiltrængt navneforandring til Krystalgade.

Store Kannikestræde er så at sige indgangen til universitets- eller latinerkvarteret. Her boede en del af universitetslærerne, og her lå to studenterkollegier foruden Regensen, nemlig *Borchs Kollegium* og *Elers' Kollegium*. Alle tre eksisterer og benyttes som kollegier endnu i vore dage. Holberg boede for øvrigt i fem år fra 1709 på *Borchs Kollegium*.

Universitetets bygninger brændte i

Midt i hjertet af Latinerkvarteret, mellem Store Kannikestræde og Skindergade, ligger nogle haver fra Holbergs tid. Her set fra professorgården i Store Kannikestræde 11 mod den gamle vogn- og staldbygning, der er bygget sammen med muren ud til Skindergade. Foto forf.

1728, men blev genopført få år senere i stort set samme skikkelse. Derimod gik den middelalderlige *Vor Frue Kirke* uigenkaldelig tabt ved branden. Den blev genopført i moderniseret stand og forsynet med et højt barokspir.

Vandringen fører os over *Frue Plads*,

hvor man om hjørnet til Nørregade ser *Petri Kirke*, som til gengæld delvis beholdt sin middelalderlige skikkelse. Tårnet havde dog ikke noget spir, men kun en pyramideformet »hat«.

Nørregade er en anden af middelalderbyens hovedfærdselsårer. Endnu i vore dage følger den sit oprindelige, bugtede forløb mellem Nørreport og Gammeltorv.

Vi kan gå op til Nørreport, hvor der også er en livlig færdsel. Her ankommer rejsende fra Helsingør og Nordsjælland. Drejer vi til højre, befinder vi os i den snævre voldgade med den grønne skråning på venstre hånd og lave, uanselige beboelseshuse til højre.

Gothersgade var dengang nok Københavns længste gade, anlagt efter at den middelalderlige vold, der løb her, var nedlagt. Blandt de små huse i denne del af byen knejser *Reformert Kirke*, som benyttes af de tysk-reformerte og fransk-reformerte menigheder i København. For enden af *Gothersgade* øjner vi *Kongens Nytorv* og *Nyhavn*.

Når vi fortsætter langs volden, står vi snart over for *Rosenborg Slot*, der ligger som et lille fort, omgivet af volde og grave, midt i den store have, Christian 4. lod anlægge til sit Slot.

Følger vi stadig voldgaden mod øst kommer vi forbi *Nyboder*, hvis gulkalkede mure og røde tage lyscer i solen,

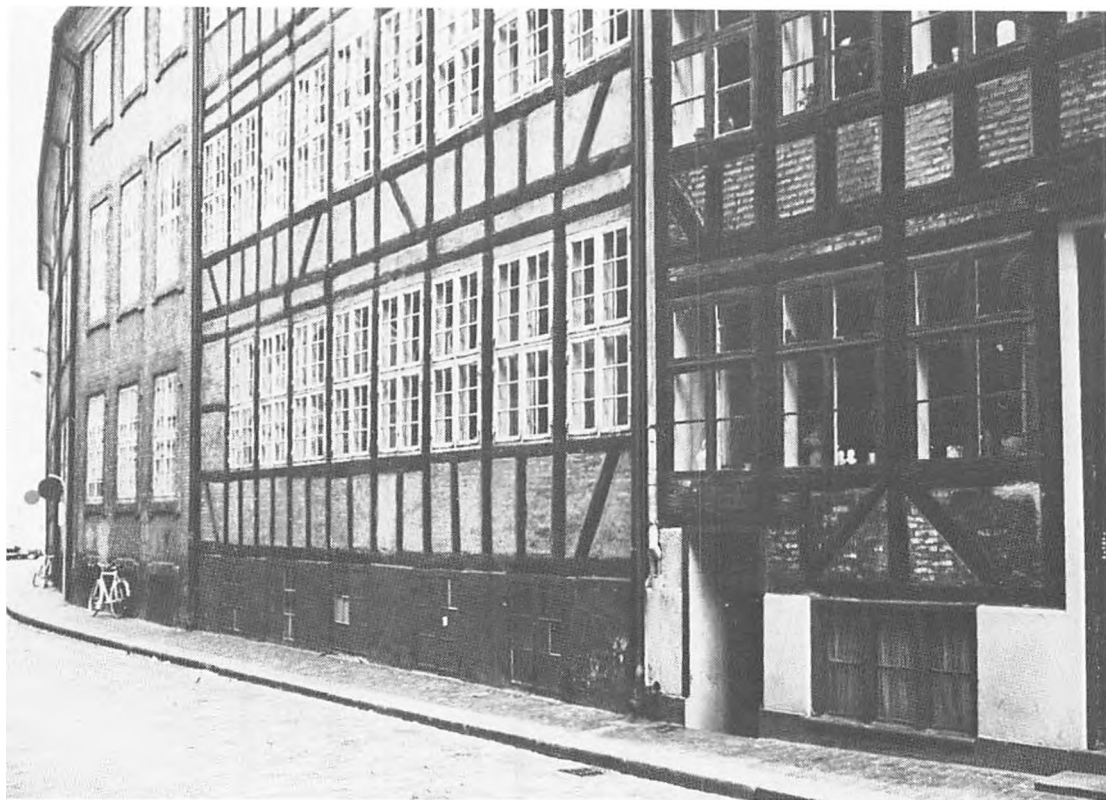
gade op og gade ned. De toppede brosten og de dybe rendestene er bevaret i flere af gaderne op til vore dage. Men Christian 4.'s énetagers længer blev efter midten af 1700-tallet suppleret med to-etagers længer for at skaffe flere boliger til flådens mandskab.

Rundturen i Holbergs København slutter ved *Kastellet*, den stærke fæstning, som afrundede voldsystemet, og som blev taget i brug under Frederik 3. i 1660'erne.

Der var dengang planer om at opføre et slot i *Kastellet*. Det blev dog ikke til noget. Man nøjedes med en kirke, som dog fik navnet »Friderichshavns Slotskirke« til erindring om projektet.

En anden af *Kastellets* bygninger fra 1700-tallet er Kommandantboligen. Vi fortsætter vandringen gennem *Kastellet* og ud gennem den nordvendte port, *Norgesporten*, videre ud på det smalle forværk, der adskiller *Kastellets* ydre voldgrav fra *Øresund*. Herfra er der udsigt over vandet, og den friske vind vifter vederkvægende. Det er ikke underligt, at denne dæmning, som i fæstningssproget kaldes en *contrescarpe*, senere skulle blive et af københavnernes yndlingsmål under navnet *Langelinie*.

Lad os slutte her med at se ud over vandet og betragte de mange sejlskibe, der for fulde sejl er på vej gennem *Øresund*.

Det middelalderligt krumme stræde Snaregade har nogle bindingsværkshuse fra 1700-tallet. Foto forf.

Bindingsværk og gavlkviste

Byens huse

I tiden op til begyndelsen af 1700-tallet var næsten alle huse i København enfamilieboliger. Det gjaldt såvel for den store gård som for det ydmyge to- eller trefags hus.

Der kunne godt bo mange mennesker i et hus. I de store gårde, som tilhørte de velhavende borgere, skulle der være plads også til tjenere, piger og karle, kusk og andre tjenende ånder. Og den jævne håndværksmester havde ofte et par svende og lærlinge i sit brød. Det var dengang naturligt, at de boede hos mesteren.

Egentlige udlejningsejendomme, hvor man lejede hver etage ud for sig i en eller flere lejligheder, kendte man ikke i nævneværdigt omfang.

Husejerne kunne naturligvis leje en kælder, et loft eller et baghus ud, men det var kun, når han ikke selv havde brug for det – eller måske mere brug for huslejen.

En undtagelse herfra var boder, som netop var opført med udlejning for øje. Christian 4. lod som bekendt opføre dels

Skipperboderne over for Holmen, dels Nyboder.

Det gamle København var et malerisk og temmelig rodet syn før branden i 1728. Huse fra 1600-tallet stod side om side med nyere huse, én- og to-etagers huse mellem hinanden.

Den foretrukne byggemåde var – ligesom i 1600-tallet – bindingsværk. Ofte lod man førstesalen rage ud over den underste etage. Derved opnåede ejeren en lille udvidelse af arealet. De udragede bjælker blev støttet med »knægte«; derfor taler man om knægtbyggede huse.

Taget var efterhånden udelukkende tegl, mest røde tagsten. Fra Rundetårn har der også dengang været en charmerende udsigt over et utal af røde tage på de mange huse, der i sammenligning med tårnets højde forekom lave.

Efter en gammel europæisk tradition var også mange af husene i København bygget som gavlhuse. Det vil sige, at husene vendte gavlen mod gaden og støttede sidemurene mod nabohusene.

Det forekom naturligvis i særlig grad, hvor der kun var få meter facadelinie til den enkelte grundejer.

Byggeteknisk havde gavlhusene den fordel, at det var sidemurene, der var bærende, således at gavlen kunne disponeres friere med vinduer og døre end i de huse, hvor muren til gaden var bærende. Endvidere kunne rummet under taget udnyttes bedre, bl.a. med en luge og en udliggende hejsebjælke, så at f.eks. varer uden større besvær kunne tages ind og ud af loftslageret.

Fra Elers' Kollegium i Store Kannikestræde er der udsigt tværs over haven til et gammelt sidehus, som hører til Skindergade 6. Foto forf.

Denne fordel blev anset for så væsentlig, at man allerede i 1600-tallet begyndte at bygge gavlkviste på husenes facademure.

Hvis gavlkvisten spændte over hele facaden på f.eks. et trefags-hus, kunne bygningen forveksles med det egentlige gavlhus. På større bygninger fyldte

Ildebrandshuse på Gråbrødretorv. De første tre bygninger, nr. 1, 3 og 5, er restaureret således, at butiksvinduer i stueetagen er erstattet af almindelige sprossevinduer. Foto forf.

gavlkvisten normalt kun de midterste 3 fag.

Ved den store brand i 1728 forsvandt størstedelen af de københavnske bygninger, der var opført i 1600-tallet eller tidligere. Efter branden besluttede myndighederne at lade udarbejde tegninger

til typehuse, som man dengang anså for moderne.

Først og fremmest skulle bygningerne være grundmurede. Bindingsværk var nok billigt og håndterligt, men for brandfarligt. Myndighederne nøjedes dog med at forlange, at facaden mod gaden var grundmuret, d.v.s. opført i helmur.

På kongens tilskyndelse udgav landbygmester Cornelius Krieger i 1729 et lille skrift, hvori der fandtes tegninger til tre forskellige typehuse. De er meget

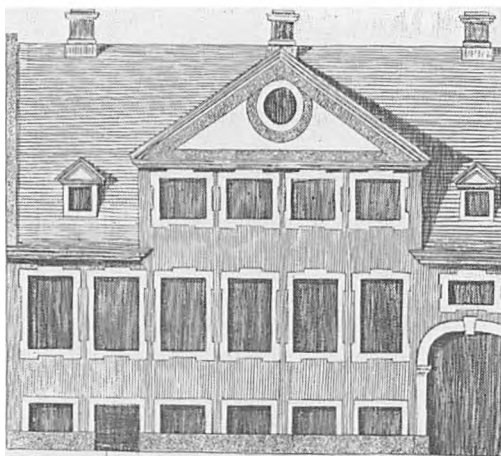
pyntelige, og som fællestræk har de trekant-gavlen. I en noget forenklet skikkelse blev der opført mange af disse huse i tiden efter 1728-branden, og de kaldes i vore dage for ildebrandshuse.

Der findes stadig en hel del af disse huse i København, men størstedelen er dog forsvundet ved branden i 1795, ved bombardementet i 1807 og ved senere tiders nedrivninger til fordel for nyt byggeri.

Mange af de huse, der blev bygget efter branden i 1728, blev opført med tre eller fire etager. Det kan man tage som udtryk for, at ideen om etagelejligheden som boligform var ved at vinde frem. Husejeren boede selv på én etage med sin familie og lejede de øvrige etager ud.

Betegnelserne 1., 2. og 3. sal, som vi endnu benytter, når vi taler om etagerne over stueetagen, er meget gamle. En »sal« er et meget stort, uopdelt rum, og i herskabshuse havde man brug for et stort lokale, når man havde mange gæster. En bygnings anden etage blev på den måde til »salen«, hvor man undlod at dele rummet op i enkeltværelser. På mange bygninger fra 1700-tallet fremtræder salen – altså 1. sal – ofte med større vinduer, fordi loftshøjden her er større end på de øvrige etager.

Drev husejeren erhvervsvirksomhed, f.eks. handel, kunne han godt bruge

*Efter branden i 1728 udarbejdede Frederik 4.'s »overlandbygmester«, Johan Cornelius Krieger, tegninger til borgerlige typehuse, de såkaldte »ildebrandshuse«. Illustrationen viser facade og etageplan til et ottefags hus i én etage med kælder og gavlkvist. Kunstin-
dustrimuseet.*

hele huset selv. Så blev stueetagen benyttet til butik eller kontor, og så kunne to eller tre etager benyttes til bolig for ejeren og for enkelte af de ansatte.

Skulle kælderen ikke bruges til lager, kunne den lejes ud til bolig. Ikke nogen god og navnlig ikke nogen sund bolig. Til gengæld var den billig, og en del af huslejen kunne bestå i tjenesteydelser som f.eks. gadefejning.

Mange husejere fandt også på at udnytte grunden til at bygge et sidehus og – hvis grunden var dyb nok – tillige et baghus. Der kunne indrettes adskillige

Nybrogade 14-20. Alle husene er opført i årene efter branden i 1728 som gavlkvisthuse efter den herskende byggeskik. Nr. 20 længst til venstre afslører på afstand, at det ikke er noget »ægte« gavlhus. Tagryggen er parallel med facaden. Foto forf.

små lejligheder i flere etager og sikre husejeren en god lejeindtægt.

Således lå borgernes huse, gade op og gade ned. Hist og her stak en grøn trætop op over de røde tage og fortalte, at her var der en lille have, eller i det mindste et grønt træ.

På Holbergs tid blev der også opført

mange store bygninger, ikke blot til boliger, men også til offentlig brug. Mange af disse bygninger eksisterer endnu i vore dage, selv om de i mange tilfælde er bygget om.

Der er Kancelli-bygningen og Staldmestergården på Slotsholmen, og Holmens Kirkes gravkapel og Garnisons Kirke er også fra 1700-tallet. Hospitalet for gamle, Vartov, fik sin blivende plads mellem Farvergade og Løngangsstræde efter 1726. Endelig kan nævnes Opera-huset, der senere blev indrettet til kadetakademi og nu rummer Østre Landsret. Bygningen blev opført 1701-03.

Mest imponerende blandt de store bygninger i København var dog det første Christiansborg, som Holberg har set blive bygget. Efter datidens målestok var det et gigantisk byggeri, hvis mure masser ragede højt op over byens huse og kunne ses langvejs fra.

Frederik 4. havde netop ladet det gamle Københavns Slot modernisere ved en gennemgribende ombygning, da sønnen og efterfølgeren, Christian 6., lod det rive ned i 1731. Så blev 900 pæle rammet ned i den bløde grund, og i

Det første Christiansborg, set fra den »rigtige« side med Marmorbroen i forgrunden. Mellem de to pavilloner var der oprindeligt en vældig smedejernsport, som man kan se på dette maleri af Jacopo Fabris. Københavns Bymuseum.

årene 1733-40 blev slottet opført. Der var rejsegilde i sommeren 1738, og bygningerne blev derefter taget i brug etapvis.

Egentlig blev slottet aldrig helt færdigt. Og kun 50 år efter sin opførelse brændte Christiansborg i 1794.

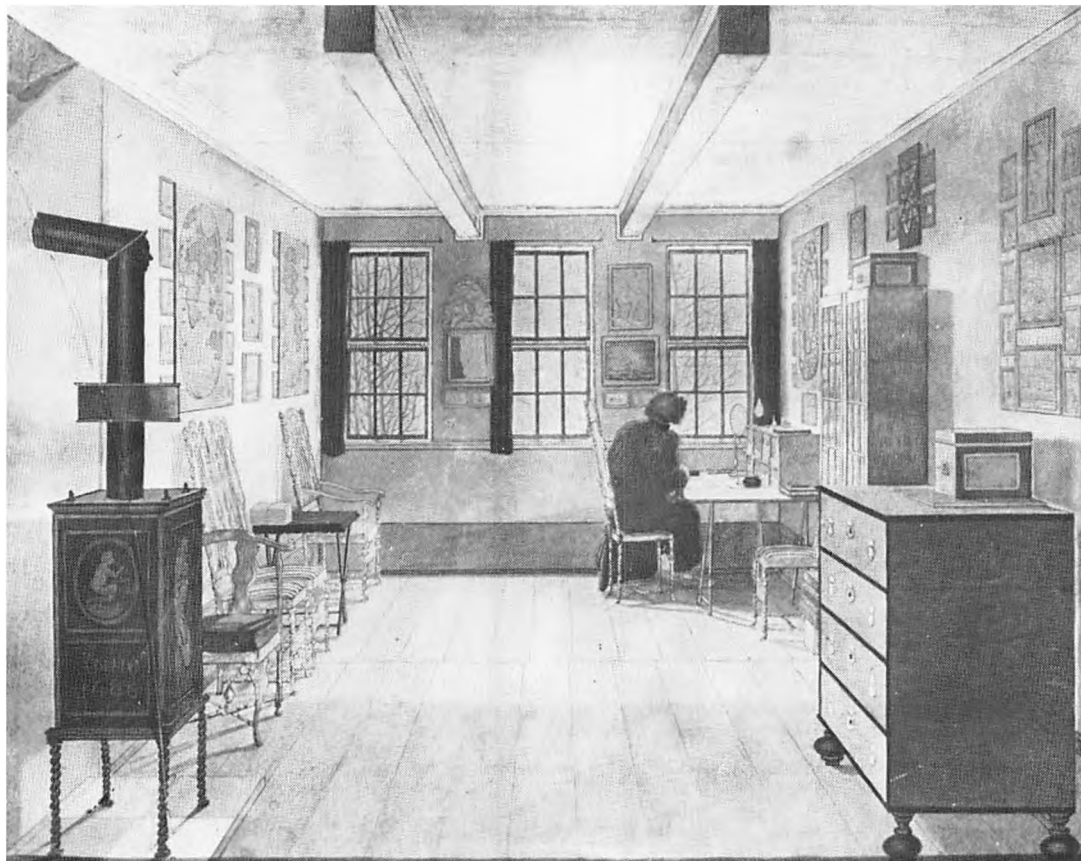

I pavillonernes sidemure ses endnu de svære hængselsstabler, som bar den tunge gitterport for 250 år siden. Foto forf.

Endnu i vore dage er ridebane-anlægget bevaret fra det ældste Christiansborg: ridehuset, staldene, buegangene og hofteatret. Sidstnævnte blev dog først indrettet længe efter Holbergs tid. Endelig er der Marmorbroen, hvis seneste restaurering blev afsluttet 1981. Den er et prægtigt monument over den danske rokoko.

Ved Christiansborg Slots brand i 1794 undgik de bygninger, der omgiver Ridebanen, ødelæggelsen. Endnu findes de smukke og særprægede buegange langs bygningerne. Foto forf.

Interiørbilleder fra borgerlige hjem i midten af 1700-tallet er sjældne. Kaptajn Friderich C. Lütken har malet denne akvarel af et værelse i sin lejlighed, som dog ikke lå i København, men i Strandgade i Helsingør. Selv om billedet er fra 1765, viser det en møblering, der er væsentlig ældre – fra baroktiden. Skrivebordet er primitivt. Det består af en plade, lagt på to bukke, og et løst skuffedarium op ad væggen. Dragkisten i forgrunden er fra begyndelsen af 1700-

tallet, og de højryggede stole, der står rundt i værelset, er fra omkring 1700. Vindovnen er dateret 1698. Gulvtæpper brugte man ikke dengang. Landkort og små indrammede billeder er hængt op i en meget særpræget orden. Ved siden af ovnen står en såkaldt »vråstol«, beregnet til at stå i et hjørne, og længere henne langs væggen et klapbord. Et bogskab med glasdøre afrunder møblementet. NM.

Sal og kammer

Borgernes boliger

Ligesom ved de tidligere perioder i Københavns historie véd man ikke ret meget om, hvordan den jævne københavnere boede. Der var ingen malere og tegnere, der satte sig hen og skildrede håndværkerens beskedne bolig. Der findes også kun få beskrivelser af de mere ydmyge hjem. Og dog var det her, hovedparten af københavnere boede, spiste, sov, fødte deres børn – kort sagt: levede deres liv.

Alligevel kan man få et indtryk af, hvordan sådanne hjem var indrettet. Undertiden skulle et hjem nemlig synes, f.eks. i forbindelse med et skifte eller et dødsfald. Der skulle laves en opgørelse, før arven kunne fordeles til de efterladte.

En sådan bo-opgørelse kan undertiden beskrive boligen så levende, at man næsten synes, man går ved siden af vurderingsmanden og kikker med på sagerne.

De faste elementer i boligen var en stue og et køkken. Sovepladsen var oftest en *alkove*, d.v.s. et rum, adskilt fra stuen som et stort indbygget skab, en-

ten ligefrem med skabslåger eller i hvert fald med et forhæng.

Undertiden gik man fra gaden lige ind i stuen, men i de større hjem gik man gennem *forstuen* eller *entreen*, som vi siger i vore dage. En del hjem havde også mere end én stue. En »stadsestue«, som kun blev brugt ved særlige lejligheder, havde man i *salen*, det tidligere omtalte store rum, som var indrettet på over-etagen.

Enkelte familier flottede sig med et *sengekammer*, hvor den store *himmel-seng* stod frit på gulvet, kun med hovedgærdet op mod væggen. Navnet kommer af, at sengen er overdækket med en sengehimmel af stof, båret oppe af to eller fire stolper. »Himlen« havde to funktioner. Dels kunne den være forsynet med forhæng, som kunne trækkes for, hvis man ville være i fred, dels forhindrede den, at væggelus og andre insekter dryssede ned i sengen fra loftet.

Gulvet i stuer og kamre var oftest bræddegulv, som blev skuret med sæbe og strøet med sand, så det holdt sig hvidt og rent. I vore dage ville vi finde

Den svenskfødte maler Johan Hörner boede en del af sit liv i København, hvor han giftede sig i 1737. Han var kendt som portrætmaler, men også som »kabinetsskildrer«, d.v.s. at han malede interiørbilleder. Hörner har bl.a. malet nogle billeder fra sit eget hjem omkring 1750. Her ses maleren i sin stue, men det er en kopi af hans maleri, udført af Johanna Fosie, datter af en tegnelærer. Den mørke stue oplyses af et enkelt lys, skjult bag figuren. Oven på chatollet ses et lille skuffedarium, og på væggen hænger kronede portrætter af Frederik 5. og Juliane Marie. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1968.

Det lille kabinet i Nationalmuseets lejlighed fra Magstræde. Også her er der store vægmalerier og dørstykke. En stor, malet skærm kunne flyttes rundt efter behov og skærme for træk og for strålevarmen fra ovnen. NM.

det mærkeligt at gå rundt og knase i sand. Men det var en naturlig ting i gamle dage. Sandet opsugede støv og skidt, og da man ikke vaskede gulv hver dag, behøvede man blot at feje det snavse sand sammen, smide det ud og strø

Interiører fra en gammel rokokolejlighed i Magstræde nr. 6 blev for en årrække siden overført til Nationalmuseet. Udstyret og møbleringen er fra omkring 1740, og lejligheden blev i sin tid indrettet af hofsnedkermester Dietrich Schäffer. Man ser fra den store stue med mønsterfineret trægulv ind i et lille kabinet. NM.

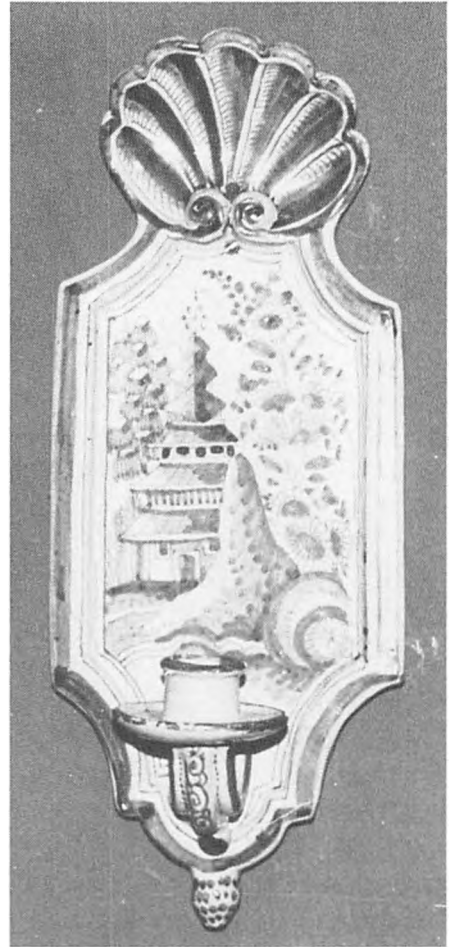
rent sand på. En hel del af de mange meter, det gamle København er hævet i århundredernes løb, skyldes det sand, der blev smidt ud fra godtfolks hjem!

I mange af de små boliger var der ikke råd til bræddegulv. Der var stampet lergulv i stueetagen eller, når det kom højt, en gulvbelægning af murstensklinker. Uanset boligens standard var der som regel altid klinkegulv i forstue og køkken.

Væggene kunne være kalket. Det var det billigste. Men så snart der var råd til det, blev væggene beklædt med brædder eller træplader, ofte indrammet kunstfærdigt og dekoreret. Vægbeklædnin-

Hjørne af soveværelset – det tredje rum i Nationalmuseets rokokolejlighed fra Magstræde. Ved siden af den malede skabs-dragkiste ses en vugge med en lille sengehimmel. Foran står en barnestol med plads til legetøj – her en bold – i tværstykket, som skal holde barnet i stolen. Foto forf.

Væglampet af fajance. NM. Foto forf.

gen beskyttede mod en del af kulden fra ydermurene, men var sjældent ført helt op til loftet.

Væggene var undertiden beklædt med malet lærred, udspændt på træli-

ster. Det må betragtes som en afløser af tidligere perioders gobeliner. Tapet i form af dekoreret papir, klæbet på væggene, hører derimod en senere tid til.

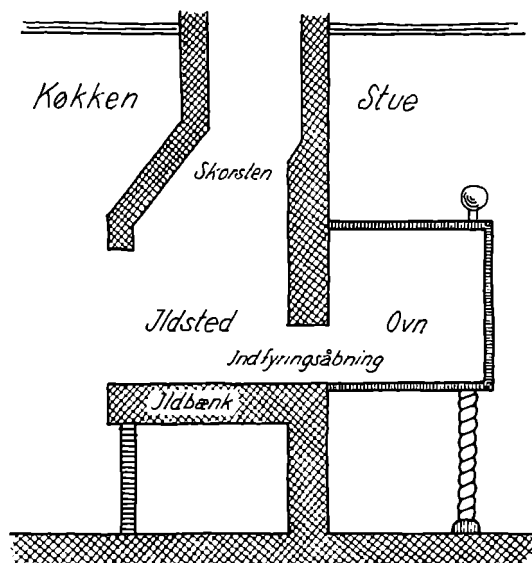
Loftet i stuer og kamre var simpelt

hen loftsbjælkerne, som bar etageadskillelsen, og undersiden af næste etages gulvbrædder. I velhavende hjem kunne man fæstne et lag brædder til loftsbjælkerne underside og derved få en plan loftsflade, som kunne udsmykkes. Selve træværket kunne være inddelt i felter og rum – *kassetteret* kalder man det – eller det kunne være malet, undertiden med kunstneriske motiver, altså egentlige loftsmalerier.

I de helt store hjem – hovedsagelig i slotte og palæer – var lofterne dækket med gips. Det gav yderligere muligheder for pragtfulde udsmykninger dels ved at forme gipsen i dekorative figurer, dels ved at anvende disse til kunstfærdig indramning af loftsmalerier.

Køkkenet var et centralt rum i boligen. Her var ildstedet, hvor familiens mad blev tilberedt. Som i tidligere tider var ildstedet indrettet på en muret ildbænk lige under skorstenen, der åbnede sig som en tragt over ildstedet.

Oftentimes var køkkenilden central for opvarmningen af et eller flere tilstødende rum. Her kunne være anbragt en *bilæggerovn*, der havde en åbning gennem væggen ind mod ildstedet. Løvrigt blev stuerne opvarmet af *vindovne*. Det var betegnelsen for kakkell- eller jernovne med indfyring fra stuen og aftræk til en skorsten. I skifteopgørelser ser man undertiden en ovn beskrevet som »to skru-

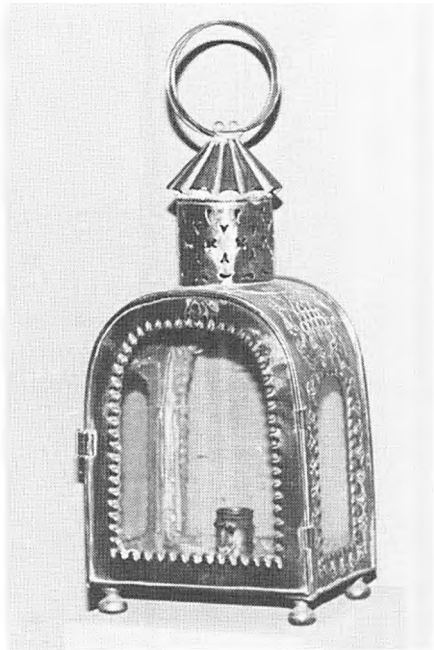

Snit gennem del af køkkenet med ildsted og tilstødende stue med bilæggerovn. Fra ildstedet skubbede man en del af bålet ind i bilæggerovnen, som så kunne opvarme stuen. De messingkugler, man ofte ser foroven på de gamle jernovne, er ikke blot til pynt. Her kunne man varme hænderne en kold vinterdag. Tegning af forf.

er høj«. Det betyder, at jernovnen var bygget op i to »etager«, hvorved den kunne give mere varme fra sig.

I køkkenet var der som regel et bord langs den ene væg, og der var opsat hylder på steder, hvor der var plads til dem. Her stod køkkenredskaber og service som gryder, potter, pander, trug, fåde, tallerkner, skåle og krus.

I stuen var der næsten altid et bord og

Håndlygte af messing. NM. Foto forf.

ofte en slagbænk, muligvis også et par stole. Der kunne være et par skabe på væggen og et enkelt større skab på gulvet. Gulvtæpper brugte man ikke, og der hang sjældent billeder på væggene. Derimod var der som regel gardiner for vinduerne.

Men hvad var der ellers?

Lad os følge i hælene på en vurderingsmand, som i 1728 skulle opgøre boet i et borgerhjem i København: I dagligstuen står der et *indlagt bord*, d.v.s. et bord, hvor pladen er dekoreret

Lygteur i lakeret trækabinet. Navnet kommer af, at uret med glastrude og bæregreb minder om en håndlygte. NM. Foto forf.

med motiver i lysere eller mørkere træsorter, fældet ned i selve bordpladen. På en af væggene hænger der et spejl i forgyldt ramme. I et hjørne står der et lille skrin på fod, og af andre møbler er der en dragkiste, tre *teborde* og et *tresur*. Et »tebord« ville vi i dag kalde et bakkebord, og »tresur« er fællesbetegnelse for store skabe med mange rum.

Oprindeligt var det et møbel, hvor man gemte sine »skatte« – husets kostbarheder. På tresuret står der syv store og seks små *spølkummer*, d.v.s. flade skåle, formentlig til servering af kaffe.

I stuen er der endvidere et *slagur*, altså et større ur, som slår timeslag, og en *taburet* med 18 par blå og hvide tekopper samt to tepotter. Taburetten skal man altså ikke sætte sig på; den er et lille bord, sandsynligvis i to eller flere »etager«, siden der står så meget af husets porcelæn på det.

Endelig ser vi seks højryggede stole med sort overtræk, to mindre stole, en brødkurv, en ildtang og en *ildskuffe*. Den sidstnævnte genstand er nok det, der også kaldes en *ildkike*. Det er en messingkasse – firkantet, sekskantet eller rund – forsynet med huller i låget og i den øverste del af siderne. Lagde man gløder ned i ildkiken, kunne damerne sætte fødderne på låget og lade kjole og skørter hænge ned omkring. Så fik man varmet benene dejligt en kold vinterdag.

Vi går ind i *sengekammeret* og får øje på to spejle i brun ramme og et lille spejl i sølvramme. Desuden en lænestol med grønt overtræk, to højryggede stole og to lave stole. Værelsets hovedmøbel er en malet himmelseng med fire grønne *raskesgardiner*. »Rask« er en særlig slags groft uldstof. Sengetæppet er nederst af *kattun*, d.v.s. bomuld, og

Ildkiken er en messingkasse til gløder. Med fødderne på låget og skørterne slået ned om ildkiken som en tehætte kunne kvinderne varme deres ben i en fodkold stue. NM.

øverst *taft*, som er tæt vævet, knitrende silkestof. Der står også et lille bord med tre skuffer. Endvidere et lille vækkeur, som nok står på bordet, samt 17 bøger. Fortegnelsen siger ikke noget om, hvor bøgerne står. Måske er der en lille hylde over bordet op ad væggen.

Der er også et værelse, hvor der står et brunt skrivebord af fyrretræ, et klædeskab, to vægskabe, fem højryggede stole, en lænestol, en lav *gyldenlædersstol* og en *skakseng* med røde taftgardiner. »Gyldenlæder« er skind med indpræget mønster i guldfarve og tillige malet i andre farver. Det blev tidligt brugt til vægbeklædning – gyldenlæders-tapeter, der selvsagt var meget kostbare – og til stolesæder. Det er ikke meningen, at man skal spille skak i sengen. »Skak« betyder også skrå, og en skakseng er en himmelseng, hvor »himmelen« er skrå som et tag.

Vi slutter i *køkkenet*, hvor der findes 12 fade af porcelæn og 11 af »sten«. Sidstnævnte er nok engelsk stengods, mens de 25 tallerkner fra Delft er fajnace. Desuden er der en messingkaffekande, en tekande af tin, 31 tinfade og 67 (andre) tallerkner. Endelig omtales en kaffemølle, en tekedel og et messingstrygejern.

Bo-opgørelsen er i sig selv en tør opremsning og fortæller desværre ikke noget om de mennesker, der for 250 år siden færdedes hjemmefant i huset og brugte de mange ting hver dag. Her må vi tage fantasien til hjælp.

Talrige situationer fra Holbergs komedier hjælper os imidlertid godt på vej. Lad os besøge den travle *Pernille* i *køkkenet*. Hun har smøget ærmerne op

og er ved at ælte dej. Inde i stuen sidder *Vielgeschrey* fra *Den Stundesløse* og skriver, samtidig med at han mumler: »Denne Pige kunde jeg ikke undvære. ...« Så rejser han sig og kalder på Pernille. Hun tørrer dejen af fingrene og løber straks ind i stuen.

»Har Hønsene faaet Mad?« spørger *Vielgeschrey*. Det var dengang ikke ualmindeligt, at københavnere havde en lille hønsegård i baghaven. Pernille svarer: »Ney, Herren pleyer selv at give dem.« *Vielgeschrey* kikker sig omkring og spørger »Hvor er de Oste-Skaarper, jeg skar i Gaar?« Det véd *Pernille* naturligvis: »De ligger hen i Skuffen.« Så åbner *Vielgeschrey* vinduet, kaster oste-skorperne ud og kalder »Tipe, Tipe, Tipe!« efter hønsene. Lidt senere opdager han, at der er en lille sort høne midt i flokken. Det passer ham ikke, så han tilkalder en anden af sine piger, *Anne*.

»Hør Anne! den lille sorte Hønne maa ikke komme blandt de andre. Alle de andre vil den Stakkel altid paa Hovedet. Hør du hvad jeg siger; thi jeg holder meest af den Hønne. Den har lagt mig siden Juul over 40 Æg. ...«

Med dette lille glimt fra det københavnske hverdagsliv vil vi forlade hjemmet og gå ud i gadernes myldrende liv mellem gadesælgerens skrål og stanken fra de overfyldte rendestene.

Den honnerte ambition

De sociale forhold

Egentlige folketællinger i København kendes først i sidste halvdel af 1700-tallet – altså længe efter Holbergs tid. Men disse folketællinger er ikke pålidelige. Man regner med, at de enkelte husejere var meget tilbageholdende med at opgive det korrekte antal beboere. De frygtede nemlig, at folketællingerne skulle være grundlag for udskrivning af nye skatter! Når dertil kommer, at folketællinger kunne foregå, mens mange københavnere var bortrejst, og at man ikke talte militærpersoner med, måtte resultaterne blive unøjagtige.

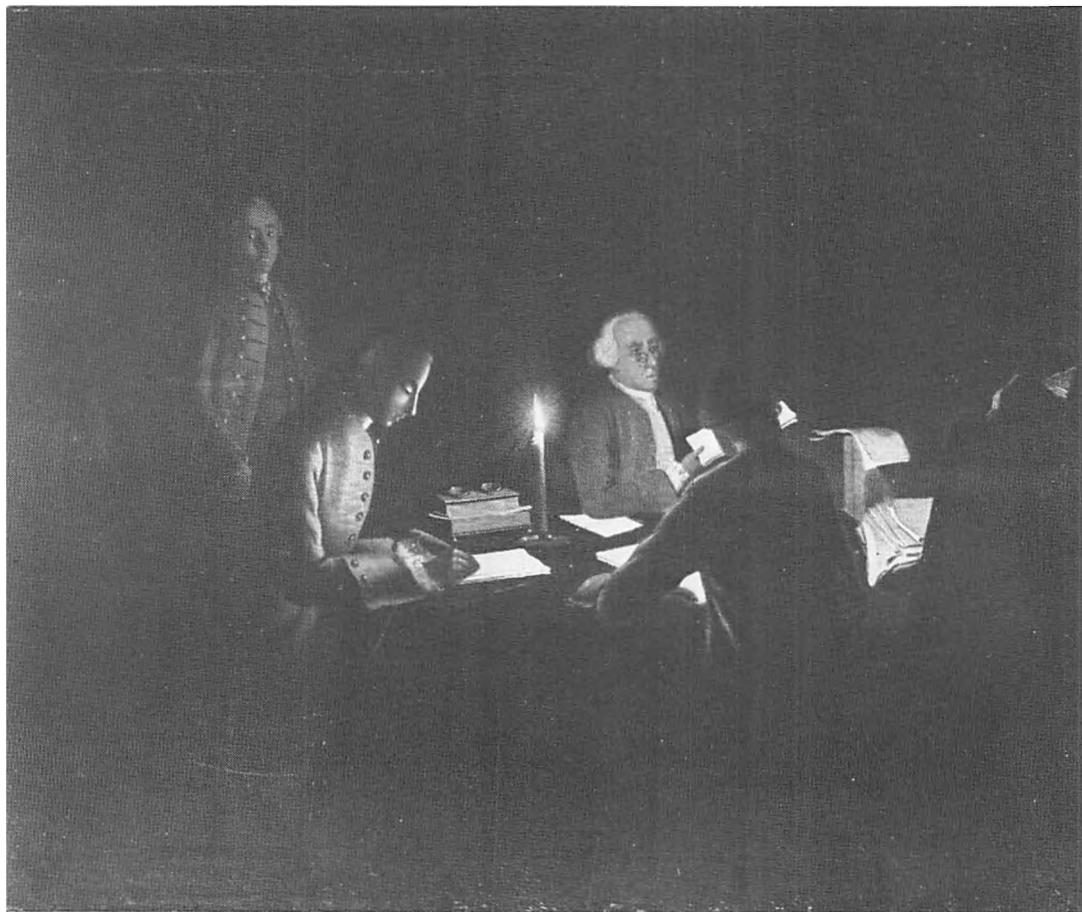
I Hafnia Hodierna anfører Thurah, at der i København findes »... mangfoldige offentlige og private prægtige Palladser, 4054 Borger-Huse og Vaaninger, hvoraf adskillige beboes af 10 og flere Familier; den har 11 Torve og offentlige Pladser, 186 Gader, og bliver Indbyggernes Antal regnet paa mere end 100000 Sielc.« Dette tal er nok lidt overdrevet. Omkring år 1700 var der godt 62.000 indbyggere i København, og i 1710 regner man med, at befolkningstallet var steget til 66.000. Den store pestepidemi i 1711

gjorde et dybt indhug – omkring en tredjedel af byens befolkning døde. I perioden fra 1711 til 1728 gik tallet op fra ca. 44.000 til ca. 76.000, og man regner med, at indbyggertallet først i slutningen af 1760'erne passerede 80.000.

Alligevel var det mange mennesker, der var stuvet sammen inden for voldene, og deres livsvilkår var yderst forskellige.

Holbergs komedier viser et bredt udsnit af Københavns befolkning. I mange af sine skuespil udleverer han borger-skabet i al dets skabagtighed og bedrøvelsesfølelse. Gang på gang er det personerne fra datidens underklasse – tjenere og tjenestepiger – der er de klogeste, og som ved sindrige intriger narrer deres herskab.

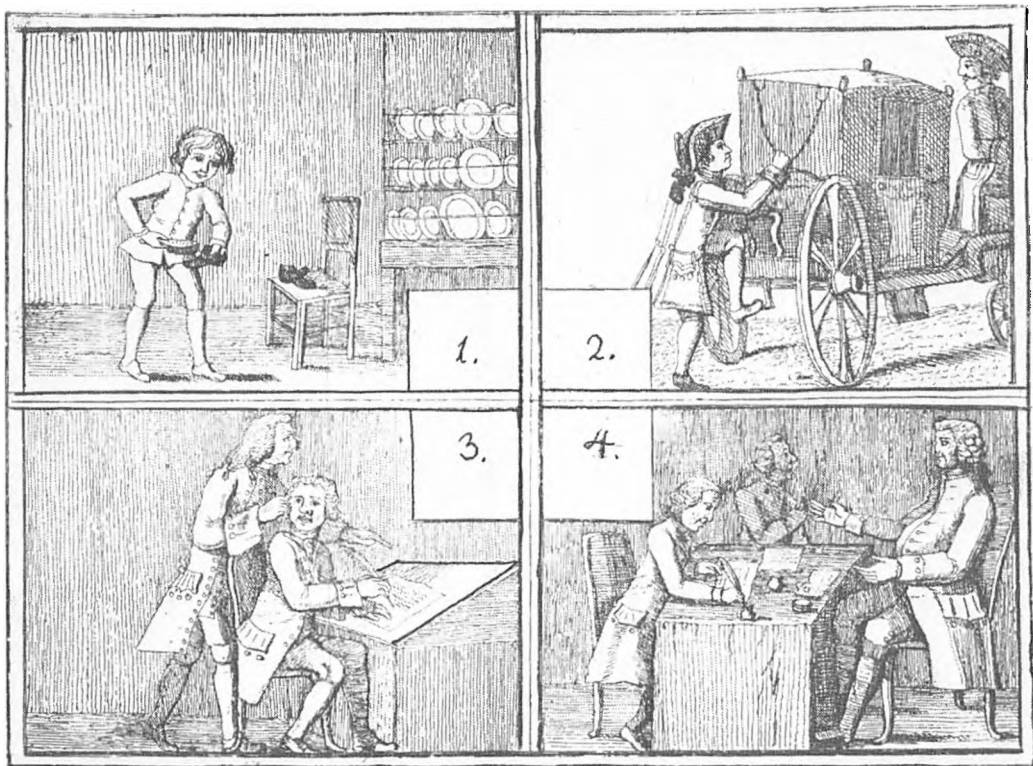
Det var med andre ord ikke evnerne, der bestemte den enkeltes sociale stilling. En del var begyndt »fra bunden«, hvorfra de ved hjælp af god begavelse – og en hel del held – kunne arbejde sig frem til at blive f.eks. storkøbmænd. Det lykkedes dog kun for de færreste.

De ledende kredse i København var netop storkøbmænd og velhavende håndværksmestre foruden en del embedsmænd i statsadministrationen, højere officerer og hofembedsmænd.

Denne overklasse udgjorde antalmæssigt kun en beskedent del af indbyggertallet i København. Størstedelen af

Et købmandskontor om aftenen. Købmanden med briller på næsen synes at diktere breve eller regnskaber, som de to siddende »handelsbetjente«, d.v.s. kontorassistenter, omhyggeligt skriver ned. Et lys i en kammerstue er alene om at oplyse rummet. Maleri af Johan Hörner. Kunstakademiets Bibliotek.

En billedserie fra 1700-tallet viser de tjenedes forhold. På nr. 1 børster en lille dreng herskabets sko. På nr. 2 indtager en tjener sin ydmyge plads bag på herskabets karrosse. På nr. 3 må en kontorassistent finde sig i at blive hevet i øret, fordi han har skrevet forkert. Og på nr. 4 dikterer købmanden sine breve. Kgl. Bibl.

befolkningen var »gemene« borgere, navnlig mindre håndværkere og handlende. Under disse var der et bredt lag af ansatte lige fra kontorbetjente – i vore

dage ville vi sige kontorassistenter – til pakhuskarle og tjenestefolk.

Tjenestefolk var der mange af på Holbergs tid. Man skulle ikke være særlig velbeslået, før familien skulle holde en tjenestepige. Lidt mere velhavende folk holdt to tjenestepiger eller tillige en kokkepige og en gårdskarl. Skulle det være fint, havde man en eller flere mandlige tjenere, og til kørsel med hestevogne holdt man staldkarl og kusk.

Blandt disse tjenestefolk var der en

stærk konkurrence om, hvem der var »finest« – d.v.s. hvem der kunne hundse med hvem! Skal man tro Holberg, var gårdskarlen den nederste i denne socialgruppe. I Holbergs komedier blev han sædvanligvis kaldt Arv og var gerne lidt langsomt opfattende og ret primitiv – men absolut ikke dum.

I *Jean de France* kommer Frands og Magdelones søn, *Hans Frandsen*, hjem fra et ophold i Frankrig. Det er steget den unge mand så meget til hovedet, at han lader, som om han slet ikke kan tale dansk.

Gårdskarlen *Arv* er den første, der ser ham, og Arv løber straks efter hen til sin »hosbond«, Frands, for at fortælle om mødet: »Det første han kom ind ad Døren, spurdte han: Hvor er moen Pere? Jeg blev saa forbauset over saadant Spørgsmaal, thi hvem Fanden kan skaffe ham moedne Pærer udi May-Maaned?«

Arv forstår naturligvis ikke fransk, men Holberg lader ham ræsonnere ganske fornuftigt for at fremhæve sønnens tåbelighed: At tale fransk til en gårdskarl.

Efter at *Jean de France*, som *Hans* kalder sig, har spurgt forgæves efter sin far – mon père – spørger han efter sin mor – »ma très chere mère«. Det opfatter Arv som »træ-mær«, d.v.s. strafferedskabet *træhesten*, og svarer »... at

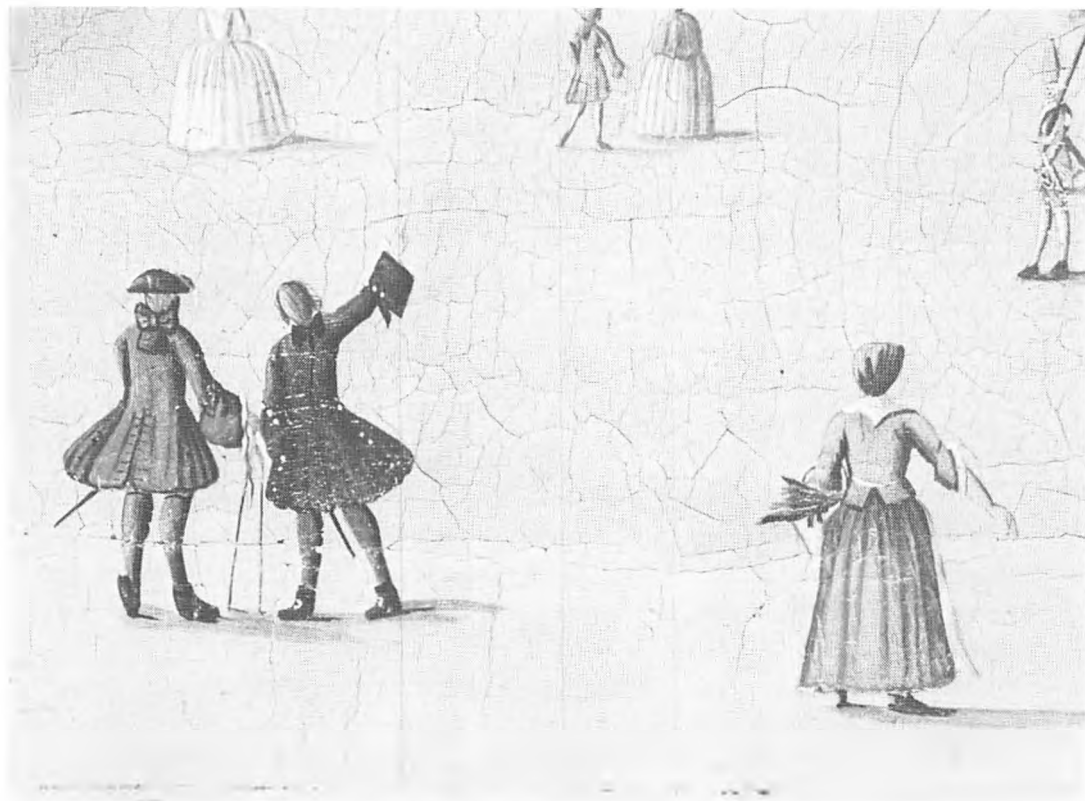
han kan finde hende enten på Ulfelds Plads (det nuværende Gråbrødretorv) eller paa Hallands-Aas (det nuværende Kongens Nytorv), thi der findes tvende Træ-Mærre.«

I *Den politiske Kandestøber* er *Henrik* kandestøberdreng og altmuligmand i huset, men så snart mester får at vide, at han nu er borgmester, bliver *Henrik* straks udnævnt til lakaj med udsigt til at stige yderligere på rangstigen og blive *reutendiener* – en slags retsbetjent. Og for at markere forskellen iføres den spinkle dreng en af mesters aflagte frakker – »en Kiol, som gaaer ham til Hælene«.

Lidt senere beklager husets datter, *Engelke*, sig grædende over, at hun nu er »Frøyken« og dermed for »fin« til at gifte sig med sin forlovede, hjulmageren *Antonius*. *Henrik* forstår slet ikke *Engelkes* sorg: »Ey fy Jomfrue! vil I nu have en Hiulmager, hvilken neppe jeg, som kun er Reutendiener, kand gaae i Lav med? Ney I maa have anden Ambition herefter.«

Det er nok lidt overdrevet. I den uskrevne rangfølge ville en selvstændig håndværksmester altid blive betragtet som »finere« end f.eks. en kammertjener.

Den sociale konkurrence mellem de forskellige tjenestefolk var imidlertid kun en afspejling af »den honnette am-

På næsten alle Rach og Eegbergs malerier ser man datidens københavnere. På dette udsnit ses til venstre to elegante herrer i samtale. Den ene rækker hånden i vejret, så man kan se de vældige ærmeopslag. Begge har såvel kårde som stok. Til højre en sælgende med sine varer – måske nogle grønsager – i en spand på armen. NM.

bition«, som rasede blandt samfundets øvrige lag. Og det er denne kamp om at være fornemmere end andre, Holberg

har vist i mange af sine komedier. Han ønskede, at folk skulle erkende deres egen skabagtighed og forbedre sig.

Allerede i den første komedie, *Den politiske Kandestøber*, oplever man den bedreværds-fornemmelse, der griber Herman, da han tror, han er blevet borgmester. Hans kone, *Geske*, der ellers er en fornuftig kvinde, hopper straks på vognen og kører med.

Da *Geske* som borgmesterfrue får be-

søg af sin søster *Arianke*, lader hun, som om hun er luft. Det får *Arianke* til at udbryde: »Mig synes dog, at du er bleven noget storagtig.« Oven på sådan en bemærkning får *Geske* ondt og må lugte til sit hovedvandsæg, d.v.s. en sølvbeholder med en svamp, vædet med vellugtende balsam. *Henrik* smider *Arianke* ud, og *Geske* siger: »Ach, det er en Pine at omgaaes med disse gemene Folk. *Henrich!* du skal faae en U-lykke, dersom du indlader nogen *Borger-Konc* herefter.«

I *Barselstuen* forekommer et replikskifte mellem barselkonen og en besøgende »frue« – en fattig adelsdame, som nasser på borgerfamilierne. Hun regner med, at borgerlige mennesker er benovede og bærede over hendes besøg, og da hun er kommet med sin tjener i hælene – »med pialtet *Liberie*«, tilføjer *Holberg* – siger hun: »God Dag lille *Madame!* Hvem har været her nyelig?« Da barselkonen svarer, at der har været »... en *Hob* smukke *Borgerkoner*«, udbryder fruen hovmodigt: »Her lugter ogsaa forbandet borgerlig. ...«

Barselkonen er fuldstændig klar over årsagen til det fornemme besøg og siger, at »fruen« nok spiser hos borgerfolk »... med lige saadan *Appetit*, som om det kunne være hendes eget velbaarne *Bord*«.

»Fruen« opfatter ikke ironien og til-

føjer: »Ja hvorfor ikke det, *Madame?* Thi naar jeg vil eftertænke det, saa er *Borgerfolk* dog christne *Mennesker*, og om de fører et gudeligt *Levnet*, kand blive *Salige*, lige saavel som een af os.«

Der boede dengang mange adelige familier i *København*. Flere godsbesiddere flyttede om vinteren til deres palæ i *København*, og blandt hoffets og centralstyrelsens embedsmænd var der også en del adelige.

Men der fandtes også adelige familier, som hverken havde embeder eller godser. Måske levede de af renterne af en tidligere familieformue, som var svundet ind; måske fik de understøttelse af mere velhavende slægtninge for familienavnets skyld.

Sådanne adelige stivede sig til daglig af ved at føle sig højt hævet over de borgerlige. De var jo »velbårne«. Der blev lagt nøje vægt på titler og tiltaleformer, og klædedragten – i hvert fald den synlige del af den – skulle være i orden, om man så måtte sulte. I sin komedie *Don Ranudo* har *Holberg* skildret dette forhold. Foregår handlingen end i *Spanien*, er der dog tale om en københavnsk familie.

I *Den honnette Ambition* er *Holberg* gået direkte til problemet og skildrer en borger, *Jeronimus*, der for alt i verden vil have tildelt en rang, som gør ham »finere« end andre borgere. Han betror

sig til sin kone, *Magdelone*, som spørger ham, på hvilken måde han har gjort sig fortjent til en højere rang end sine medborgere. Det kan Jeronimus af gode grunde ikke forklare, men nøjes med at svare: »Om jeg ingen Merite (fortjente) har, saa er jeg een af de ældste Borgere i Gaden, og bør have en Rang i Henseende til mine graae Haar.« Lidt senere kommer Magdelone med et hertesuk: »Det gjør ingen Gode, jeg er dig imod; thi en Rangsyge er ikke at curere.«

Vender vi tilbage til *Jean de France*, lader Holberg den gamle spidsborger *Jeronimus* udtrykke sin foragt for unge mennesker, der vender hjem fra udlandet, og som i stedet for at dygtiggøre sig har lært en masse unoder: »... saaledes leve ungefehr vore Cavallerer, naar de komme hiem: Om Morgenen skal de have deres Thee eller Chokolade; det, sig de, er paa sin Hollandsk. Om Eftermiddagen deres Caffee; det er paa sin Engelsk. Om Aftenen spille de Allomber hos en Maitresse; det er paa sin Fransk. Naar de gaae et Ærinde i Byen, skal de have en Laqvey (lakaj) udi Hælene paa sig; det er paa sin Leipzigske eller Berlinsk. Skal de gaae i Kircken, spørger de først, om der bliver Music; det er paa sin Italiensk. Alt hvad som er udenlandsk synes dem at være artig og fornemme, endogsaa naar de bliver

trökne (trukket) til Slutteriet for Gield.«

Var Holbergs kandestøber en dårlig håndværker, da han i en periode brugte sin tid og sine kræfter på ting, han ikke havde forstand på, var det dog ham og hans lige, der var de bærende piller i det københavnske samfund. Hvad vi véd om holbergtidens københavnere, gælder stort set kun de øverste samfundslag. Arbejdsmanden, skomagersvenden og tjenestedrengen levede deres anonyme liv. Vi kan møde dem i kirkebøgerne og skifteprotokollerne, men hvordan de så ud, og hvordan deres hverdag formede sig, véd vi kun lidt om.

I »Kiøbenhavns Veiviser« fra 1748, som vil blive nærmere omtalt i det følgende kapitel, vrimler det med københavnere, hvis bestillinger nævnes. Her møder vi bl.a. boghandlere, strømpevævere, spækhøkere, brændevinsmænd, citronkoner, fyrbødere, kornmålere, melmænd, staldkarle, guldsmede, stolemagere, havneskrivere, grovsmede, tobaksspindere, rebslagere og bendrejere.

Et bredt udsnit af samtidens københavnere. De har boet og arbejdet i København. De har giftet sig og fået børn. Som døde er de blevet båret til graven, fulgt af sørgende familie og venner. De har mødt hinanden, talt om deres glæder og sorger. Vi har aldrig kendt dem.

Kvarteret omkring Nikolaj Kirke. Det var i dette område, Barhow gjorde de fleste af sine iagttagelser, for her boede han selv. Udsnit af Geddes perspektivkort. Københavns Stadsarkiv.

Hans Blasen i Pæretræet

Borgerne i nærbilleder

Blandt de beskrivelser, der er bevaret om datidens borgere, er *Kiøbenhavns Veiviser 1748* nok den morsomste. Den er udarbejdet af en norsk teolog, *Hans Barhow*, som havde boet i København siden 1720, da han var 16 år.

Hans interesse for teologien var meget beskeden. Han foretrak at leve frit og uafhængigt og ernærede sig bl.a. som huslærer.

Til gengæld nærede Barhow en kolossal interesse for kvinder, navnlig for unge piger. Han boede i kvarteret omkring Nikolaj Kirke, hvor Christian 4.'s skipperboder lå, gade op og gade ned, indtil den store brand i 1795.

Barhow har daglig vandret rundt i gaderne, brugt sine øjne, lyttet til sladder, spurgt sig for – kikket langt efter »smukke Piger«. Han har næppe haft til hensigt at udgive »vejviseren«, men sikkert blot betragtet arbejdet med den som et fornøjeligt tidsfordriv – måske beregnet til højtlæsning i venners kreds.

Efter hans død i 1754 blev vejviseren og hans øvrige manuskripter bogstavelig talt beslaglagt, bl.a. fordi der forekommer »... Critique af enddel Beboere

– hist og her fornærmelig.« De blev udleveret til »kgl. Majestæt« og findes i dag på Rigsarkivet.

Optegnelserne giver et utrolig levende billede af de borgere, der boede i datidens København. Man får indblik i deres privatliv og økonomiske situation. Rygter om kriminelle forhold og utugt viderebringes ukritisk.

Lad os da gå en tur rundt i byen med Barhow og kikke ind ad folks vinduer.

Der er flest oplysninger i »Barhows vejviser« om det kvarter, hvor han selv boede, men hans optegnelser dækker også andre dele af København, dog med færre oplysninger.

Vi starter i *Vingårdsstræde*, »... naar mand gaer ind ved Nicolai Kirke.« Et af husene »... er kiøbt af Brendeviinsmanden. Boer Matroser, 2 Citronkoner.« Allerede her er typiske beboere omtalt. Straks efter nævner Barhow en bogbinde Fenden's hjørnehus. »Der gick en smuck Jomfrue ind. Hun logerer ovenpaa med sin Moder, hedder Jomfru Cap-pel; er kiendt med unge Kale ...«

Om kaptajnløjtnant Bangs enke oply-

ses : »Hand slagen ihjel af en Skorsteen i Præstøe, hun Pension.«

I et af gadens andre huse står der »... China Varer i Vinduet. Er besiddende Folk. Manden er Skipper. Konen sidder ved Helliggeistes Kircke.« Den sidste oplysning fortæller, at hun har en af boderne – en række butikker – op til muren, som dengang skilte Amagertorv fra Helligåndskirken.

I *Dybensgade* omtales et »... Vertshuus, siges Horehuus. Staaer en Høvl over Dørren. Sneckeren med Kone døde efter hinanden. I Stuen Theekræmmer. Jomfruhuus.« Her er tilsyneladende et af de mange bordeller, som Barhow udpeger undervejs. Da husene – bortset fra en enkelt strækning – ikke havde gadenumre dengang, måtte man beskrive dem ved et eller andet særpræg. Som her med et billede af en høvl over døren, som skal fortælle, at her bor snedkeren.

Om nabohuset fortæller Barhow: »Der hentes mit Theevand. Logerer gammel Vaskekone.« Og i næste hus: »... siges Viinhus med Terninger.« Alt så en spillebule.

Om et hus »... Paa den venstre Haand ...« i *Laksegade* skriver Barhow fornærmet: »Hans Jespersen, Rentecammer-Bud. Døren altid lucket.«

Lidt længere henne ad gaden liver han imidlertid op igen, da han omtaler admiralitetsfyrbøder Anders Jørgensen:

»Der er 3 unge smukke piger paa Salen. ... De gode Jomfruer Jørgensen stadser stort (d.v.s. pynter sig), moquerer sig (d.v.s. gør nar af) Brendeviinsmandens Døttre.«

I samme gade bor der »En Stolemager Pipgras. Fattig, har mange Børn. Hans Døttre er Gref Ranzows Maitresser (d.v.s. elskerinder). Han spadserer med dem.«

De nævnte gader eksisterer endnu, men husene i dag er alle fra tiden efter branden i 1795. *Hummergade*, der forbandt Admiralgade med Nikolajgade, forsvandt for få år siden. Her lå på Barhows tid et værtshus med det opfindsomme navn »Hummeren«. Overfor boede en mand, der hed Hauch, og Barhow omtaler ham som »en Sathan«!

Den husrække, der lå over for Holmens Kirke, var den eneste strækning i København, hvor husene var nummereret. Her behøvede man altså ikke at henvise til håndværkerskilte, husenes farve, træer eller til særprægede nabo-bygninger, for hvert hus havde sit nummer. Derfor blev husrækken kaldt »Numrene« – eller »Nummerne«, som Barhow skriver. Han omtaler en madam Brun i nr. 10: »Hendes datter skal have Skade. Hun har penge.« Så gør det sikkert ikke så meget med skaden!

I *Admiralgade* bor der »... en Kock, som spiser Folck.« Nu skal man ikke

Stenhuggede skilte sås overalt, også som gadeskilte. I en nyere ejendom har man indmuret det oprindelige gadeskilt. Nok er stavemåden lidt gammeldags, men ingen er vist i tvivl om, at man befinder sig på Vandkunsten. Foto forf.

tro, at han var kannibal! I vore dage ville man sige »bespiser«, d.v.s. at han sikkert havde en lille »grillbar«, som det hedder nu.

Der bor også en brygger, »... som har Klaumanns Datter, suur, styg een, ligger i med Walther, og han roser sig deraf ...« Barhow var vel ikke misundelig?

I *Skvaldergade* får man en tragisk beretning om familien Jæger: »Viintapperen. Hiørnehuus. En gal Mand. Datteren besovet af Capt. Meier. Barnet dødt. Hun nu død.«

Barhow har også set sig for i *Ulkegade*, hvor der boer »... en Meelmand,

som har en Datter, gaar med kryllet Nacke, der hvor Guldsmeden boer paa Hiørnet«. Og på det andet hjørne har beboeren »... en passabel voxen Datter.«

Skildringerne af københavnerinderne har tilsyneladende utallige variationer. I *Boldhusgade* bor således »... en Encke-Madam Olsen, fuld af Vanité ...« (d.v.s. forfængelighed).

Store Færgestræde forsvandt efter branden i 1795, da man frilagde det område, som nu hedder Højbro Plads. Men i 1748 boede der en kunstdrejer Spengler, som »... har elektriske Maskiner ...« De »elektricer-maskiner«, man kendte dengang, afgav kun statisk elektricitet, som var uden praktisk betydning. Det er derfor ikke godt at vide, hvad det var for maskiner, kunstdrejer brugte.

En restaurant finder man i *Store Kirkestræde*. Barhow omtaler den som »... et ordinaire Spisehuus. Manden hedder Hans Pedersen. Konen er en Satan, de holt lenge Spisehuus.«

I *Lille Kongensgade* bor der i et af husene »... en Fyrbøder ved Krigs-Kancelliet, hand har 7 Børn ... hos Grevinde Blum smuck Pige. Vricker naar hun gaaer ...« Intet undgår Barhows falkeblik!

I samme ejendom bor »... Bageren, den de sagde, hands Kone slaget sin Pige

ihiel. Derfor er der og stor Aftræk ...«, tilføjer Barhow. Københavnerne var også nysgerrige dengang.

Stadig i samme hus noteres det, at der boede »... en Tømmermester, som har forbygget sig og derfor løb bort ...«, formentlig for kreditorerne. Oplivet slutter Barhow: »... Der gik en halvvoxen kiøn Pige ind med en lang rød Kaabe.« Og ved siden af, hos prokurator Mørck: »Der gik 2 halvvoxne Jomfruer ind, hvoraf en smuck.«

Amagertov, gengivet i Den danske Vitruvius. Til venstre i baggrunden Østergade; til højre – under Nikolaj Kirkes tårn – ses den karré, som ikke blev genopført efter branden i 1795, men frilagt som Højbro Plads. Kgl. Bibl.

På højre hånd i Østergade, når man kommer ind fra Amagertov, bor »... Rach, Værtshuusmand, catholsk, har en Søn, som er Maler.« Det er den søn, som med sin kollega Eegberg har malet

en lang række københavnske prospekter til Frederik 5. i 1747. Barhow bemærker, at der i næste hus bor en kandestøber, og at »... der er en smuck, smal Jomfrue, som logerer ovenpaa. Gaer i Holmens Kirke.« Han har nok skygget hende!

På den anden side af Østergade, noterer Barhow, bor den kendte hofmaler Pilo og kapelmesteren Scalabrini til leje hos en blikkenslager. Statsminister Schulins bolig i rentemester Henrich Müllers gamle renæssancegård er omtalt som »... Schullin, Geheimeraads Frue.« Og den franske kok på hjørnet af Pilestræde, Matthieu Toyon, nævnes som »Tujon« med tilføjelsen »... spiser hvem kommer. Der er 3 Borde. Cavalierbord. Et hvor to Marck for Maaltidet og en halvbouteillie Viin.«

Kongens Nytorv blev, som tidligere nævnt, dengang kaldt *Hallands Aas*, og her har Barhow ladet sig irritere af en gammel kinafarer, Meier: »Har Penge. Om Morgenen drikker sin Caffé, saa rider ud, saa spiser, saa sover, saa Caffé, saa rider, saa Caffé og Thee ...«

I *Store Kongensgade* har Barhow interesseret sig for en guldsmeds nye hus, vel nok fordi »Hans Datter er den Jomfrue med opspilede Næseborer ...« Og om vintapperenken lidt længere henne ad gaden hedder det: »Hendes Søn en tyck en ...« På den modsatte side: »...

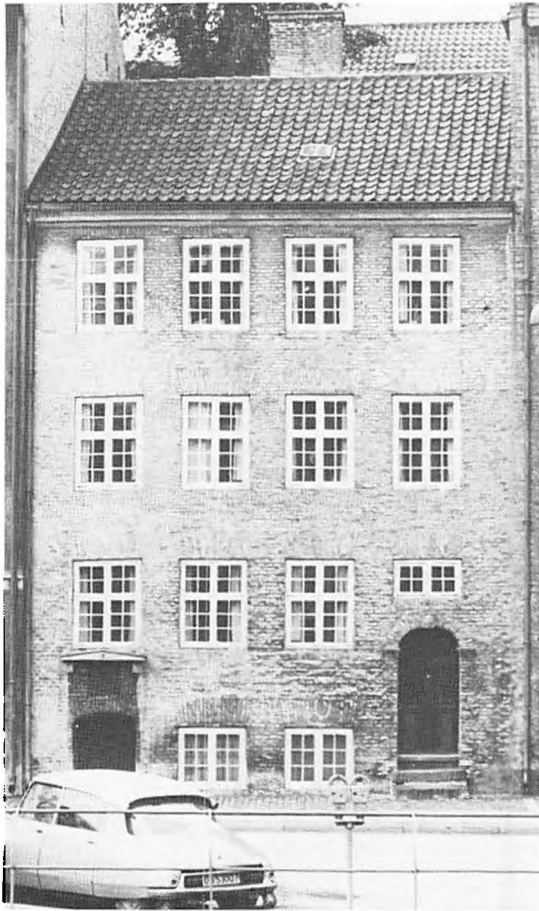
Dør i Dør med den franske Bagere gik to halvvoxne Piger ind, den ene smuck. Maa være Skole«, tilføjer Barhow.

Vejviseren når også til *Ulfeldts Plads* – nu Gråbrødretorv – hvor forfatteren påstår, at »... Conferensraad Junges Frue en Skitsoe ...«

Lad os slutte på *Nybrogade* ved Assi-stenshuset, som dengang hed Bercken-tins Gård. Her omtaler Barhow ejendommen »Pæretæet«, som ligger der endnu i vore dage.

Man kommer tæt ind på livet af holbergtidens borgere i Barhows notater. Selv om en meget stor del af oplysningerne bygger på løse rygter og helt personlige iagttagelser – måske endda også fri fantasi – har en sammenligning med mere seriøse optegnelser vist, at en lang række af meddelelserne er korrekte.

Man møder også et væld af betegnelser på borgernes stillinger og titler. Med vægten på beboerne i de små skipperboder er det naturligvis de mere ydmyge erhverv, man møder her, men i de »finere« gader træffes professorer, baroner, kommandører, advokater og en enkelt konferensråd. Som en kontrast hertil møder vi også et antal af bordeller, navnlig i gaderne omkring Nikolaj Kirke. I Laksegade omtales »Et Horehuus, Konen Hore ...«

Nybrogade 4 er en beskedent lille ejendom, opført 1729-30 for Hans Blasen, som var arbejdskarl ved det nærliggende vejerhus. Den oprindelige bygning var dog kun på to etager med kvist over de to midterste fag. Over taget ses løvet på et stort træ inde i nabogården, nr. 6. Foran Hans Blasens hus stod i gamle dage et pæretræ til fryd for bl.a. gadens børn. Derfor fik huset sit kendingsnavn »Pæretræet«. Foto forf.

Hans Blasen lod selv opsætte en sandstensplade med husets navn og et billede af pæretræet. Foto forf.

Der nævnes også mange snurrige stillingsbetegnelser, der ikke kendes i vore dage, som f.eks. sukkerbager, lærredskræmmer, trompetblæser, parykmager, dansemester, rokkedrejer, blytækker, kobbersmed, knapmager, vågekone og fiskebenskone. Den sidstnævnte monterede stivere til de vide damekjoler. Grundmaterialet var barder af bardehvalen, men man brugte dog betegnelsen fiskebensskorter.

Kanalje og hundsfot

Dagligt liv i København

Det er en skam, at fonografen og båndoptageren blev opfundet så sent. Tænk, hvis vi i nutiden kunne høre en optagelse med stemmer fra fortidens københavnere. Måske var professor Holberg kommet til mikrofonen og havde indtalt en af sine epistler eller bare fortalt om sine ideer til nye komedier!

Det er vi desværre afskåret fra. Edison opfandt fonografen i 1877, og da havde Holberg allerede ligget i sin grav i næsten 125 år. Man fik dog heldigvis ret tidligt den idé at optage stemmer med henblik på at bevare dem for eftertiden. Nationaldiskoteket, som hører under Nationalmuseet, råder over en række sådanne stemmeoptagelser. Skuespillerinden *Louise Phister*, der var født i 1816, er den ældste dansker, hvis stemme er bevaret for eftertiden. På den eksisterende optagelse fremsiger fru Phister i øvrigt to Holberg-monologer.

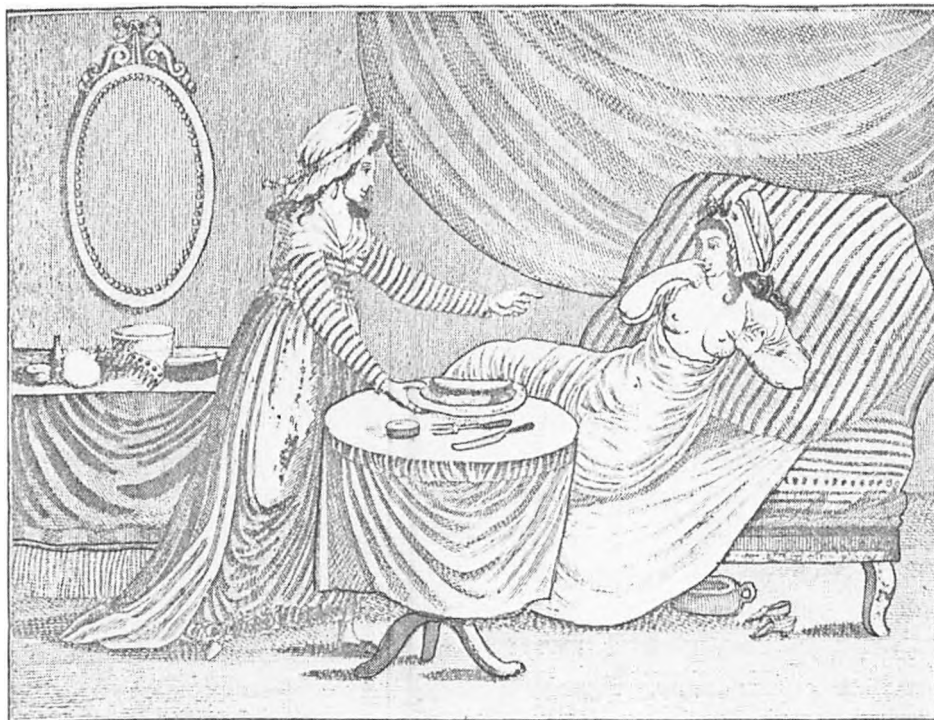
Der har altid været en betydelig forskel mellem det skrevne og det talte sprog. Men netop Holberg indførte det talte sprog i replikkerne i sine komedier,

således at man – alene ved at læse dem – kan få et levende indtryk af datidens sprog.

Holbergs personer er, som tidligere nævnt, ikke blot hentet fra samfundets øverste lag. Tværtimod er der et kæmpemæssigt persongalleri, som dækker alle samfundslag. Vi møder den velbjærgede ældre borger – håndværksmester eller købmand – med hustru og voksne børn. Deres tjenestefolk spiller som regel en væsentlig rolle trods deres underordnede stilling – men der er en tydelig forskel på herskabets og tjenestefolkenes talesprog.

I *Jean de France* er gårdskarlen *Arv* ved at tegne en dansescene med kridt på gulvet og siger: »... Her kommer Mutter. Ney, jeg maa gjøre hende om igjen; thi hende Rumppe blev ikke breed nok. Her skal Fatter staae og græde ...«

I det København, der afspejler sig i Holbergs komedier, møder vi desuden bl.a. bordelværter, købmænd, vægtere, advokater, magistre, rådmænd, dommere, retsbetjente, bogholdere, skriverkarle, læger, kvaksalvere, musikanter,

officerer, soldater og gaudiebe – d.v.s. »fidusmagere« – et utrolig bredt udsnit af byens befolkning.

Hver gruppe er præget af sit sociale tilhørsforhold i sin optræden og i sin tale. I *Barselstuen* optræder en række borgerkoner. Her folder Holberg sig rigtigt ud. De gode koner bagtaler hinanden groft, f.eks.: »... kiender Madamen ikke Lucie Hans Jespersens? ... det er jo den, som visker Folk saa meget intet udi Ørene ... ja det er en Fandens Visken med den Kone; hun kand ikke

Man var meget interesseret i at overholde modens bud. Den stærkt nedringede dame får serveret et måltid på sengen af sin pige. Stik fra midten af 1700-tallet. Kgl. Bibl.

sige, at det er godt Veyr, uden at hun skal tage Folk til en Side og viske dem i Ørene. Den anden var Giertrud Jens-Datter, hun talte om sine Liigtorne fast en halv Time.«

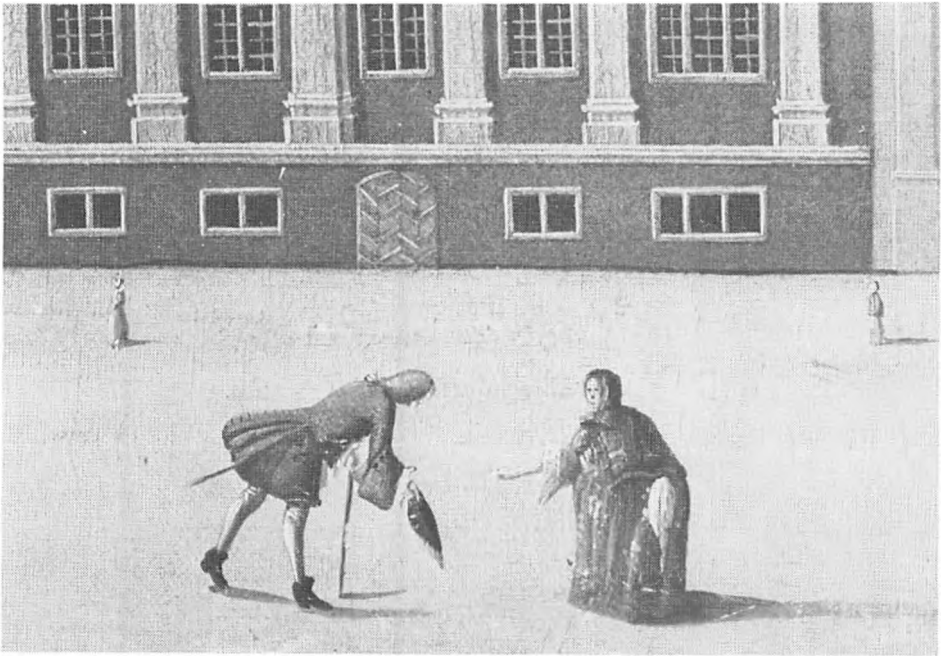
Else Skolemesters er det, vi i vore dage kalder *miljøskadet*. Hun sætter sin tale »på skruer«, fordi hendes mand er

lærer og utvivlsomt har gjort sig umage for at lære hende mange »fine« ord. Dem bruger hun i tide og utide. Da hun træder ind hos barselkonen, siger hun: »Jeg takker skyldigst, Madame! for den Ære og Honeur, hun har gjort, beviset og undt mig, at lade os vide og tilkien-degive hende Forløsning. ... Jeg gratulerer og ønsker til Lykke af mit Hierte, og forsikrer, vidner og contesterer, at det er en af mine største Plaisirs, Fornøyer-ser og Glæder at se hendes Velstands Contentement ...« Med andre ord taler hun, som om hun læste op af en bog.

To af konerne, *Ingeborg Blytækkers* og *Anne Kandestøbers*, kommer i skænderi om, hvem af dem der er mest berettiget til at kaldes »Madame«. Anne taler nedsættende om blytækkeren, og det bliver Ingeborg naturligvis fornærmet over: »Man kan faae ont over saadan Snak. I er vel undskyldt, at kalde min Mand en lumpen Blyetækker; mener I, at en Blyetækker er ikke i alle Maader saa god som en lumpen Kandstøber?« Som en regi-bemærkning an-

◀ *Flere steder i Holbergs komedier kastes der vand – eller det, der er værre – ud ad et vindue ned i hovedet på folk. På denne illustration af Hans Tegner til Holbergs komedie »Abracadabra« ses en sådan scene. Miljøet kunne være Lille Færgestræde ved havnen.*

fører Holberg: »De slaer Knep til hinanden og gaer ud.« Hvad vil det sige?

I 1700-tallet udtrykte man sin foragt for en anden ved at »knepe på næsen«, d.v.s. knipse med fingrene på den andens næse. Som overgreb var det uskadeligt, selv om det kunne gøre ondt, men det var en grov ydmygelse!

En anden forhånelse var at »slå vand« på folk. I *Den Vægelsindede* er nogle musikanter lejet til at spille for den skønne Lucretia's vinduer. Det passer hende ikke, så hun lukker et vindue op og tømmer indholdet af sin natpote ud over de sagesløse spillemænd. Den ene

Mange af personerne på Rach og Eegbergs billeder er meget høflige og hilser på hinanden. På dette udsnit ser man en velklædt herre, der bøjer sig dybt for en dame, inden han griber hendes fremstrakte hånd for at kysse den ærbødigt. Næsten alle damerne på disse malerier er udstyret med omfangsrige skørter, så de undertiden fremtræder som omvandrede cirkustelte! NM.

af dem lugter til sit ærme. »Det lugter min Troe ikke det ringeste af Rhinsk-Viin«, siger han. Den anden tilføjer: »Fy for en U-lykke! Det lugter hverken af Viin eller Vand!«

Endnu et af Rach og Eegbergs malerier viser to herrer, som hilser på hinanden. Herren til venstre bøjer sig dybt, idet han overrækker et brev. NM.

Ved retsforhandlinger blev de såkaldte *tingbøger* ført af en skriver. Han skulle så nøjagtigt som muligt nedskrive, hvad parterne i en retssag udtalte, ord for ord. I straffesager skulle forhørene af den tiltalte og af eventuelle vidner også gengives så ordret som muligt. Derfor kan vi i dag også gennem dette materiale få kendskab til, hvordan folk udtrykte sig dengang.

At omgås fine folk var en hel videnskab på Holbergs tid. En danselærer udgav i 1742 en bog om, hvordan man skal gå, stå og hilse. Navnlig hvordan herrer bør hilse på fornemme folk, når man møder dem på gaden, virker som en hel lille ballet.

Først skal man dreje hovedet og se på »den ærede person«. Så skal man bøje kroppen let efter at have sat den ene fod frem, så man ikke mister balancen. Dernæst løfter man hælen på den anden fod, idet knæet bøjes let. Så føres foden frem til den forreste fod og sættes blødt glidende til jorden, idet knæet strækkes.

Nu foretages det dybe buk, og man retter sig op igen.

Har man hat på, siger det sig selv, at den tages af og føres gennem luften med et fejende sving. I en periode var det skik, at man slet ikke havde sin hat på hovedet, men bar den under armen. Forklaringen er, at de fyldige og kunstfærdige parykker gjorde det til en omstændelig sag at tage hatten af og på.

Omgang mellem kønnene var også underkastet særlige regler blandt »honnette« folk. Man var yderst høflig over for hinanden, sagde »han« og »hun« i tiltale. Damekjolerne var i en periode så dybt nedringede, at en stor del af brystet var synligt over udskæringen. Det blev anset for passende galanteri, at en herre berørte denne del af brystet med sine fingre.

I Holbergs komedie *Den Stundesløse* får Pernille bragt frieren, *Peder Erichsen Bogholder*, sammen med den aldrende, giftesyge *Magdelone*, og under parrets samtale siger bogholderen: »Om Forladelse, min hierte Jomfrue! maa jeg tage paa hendes Bryst?« Og *Magdelone* giver begejstret tilladelse med ordene: »Jeg siger tusind Tak.«

Det blev anset for fint at holde en *skødehund*. Herman von Bremen instruerer i *Den politiske Kandestøber* sin kone i gode manerer, der passer sig for en borgmesterfrue: »... Hør, jeg glemte

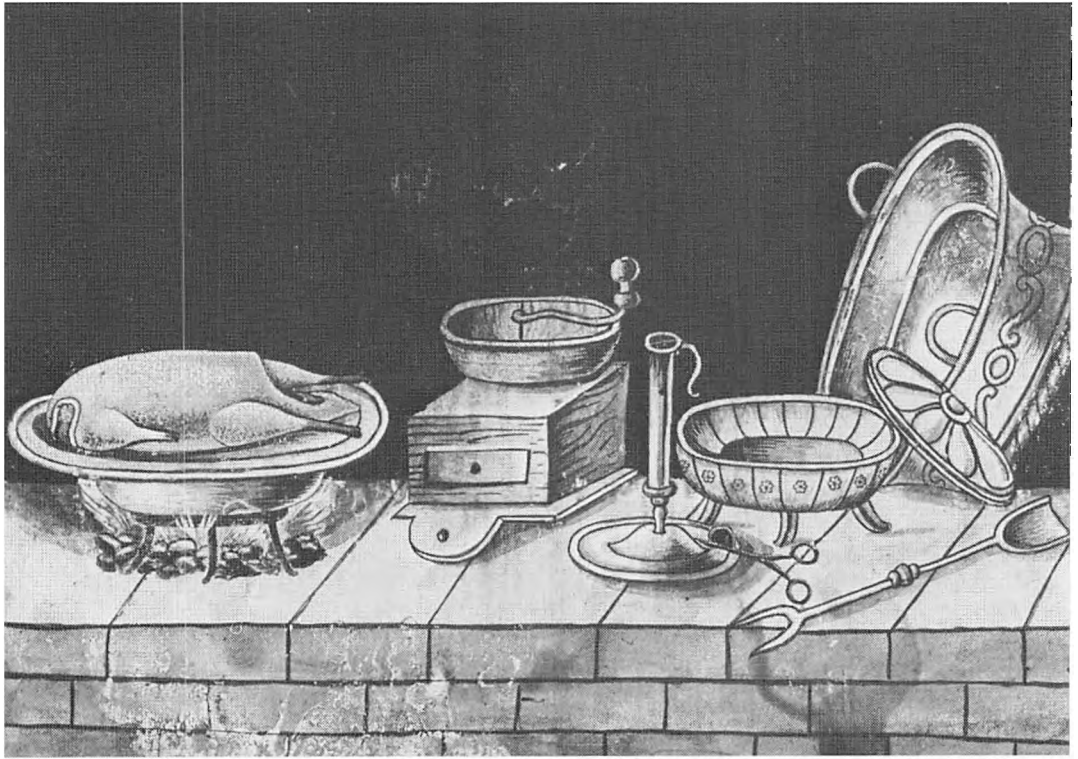
noget: I skal også legge Jer en *Skiødehund* til, hvilken I skal elske som Jer egen Datter, thi det er også fornemme ... Hunden skal I give et fransk Navn, som jeg nok skal hitte paa, naar jeg faar Stunder at tænke mig om. Den skal idelig ligge i jer *Skiød*, og I skal i det ringeste en halv *Snees Gange* kysse den, naar der er *Fremmede*.«

Både fine folk og jævne mennesker kunne skændes og råbe skældsord efter hinanden. Der er navnlig to hånlige betegnelser, som man møder et utal af gange, ikke mindst i Holbergs komedier. Det er skældsordene »hundsfoot« og »kanalje«. Det første ord stammer fra tysk og kan – med et forsøg på at bevare karakteren af ukvemsord – oversættes ved »hunderøv«. Ordet »foot« eller »vot« betegner nemlig hunhundens kønsdele. Det andet skældsord er af fransk oprindelse og indeholder også en hentydning til menneskets firbenede ven. Det ses ofte stavet »canaille« og kan oversættes ved »hundepak«. I overført betydning svarer begge skældsord f.eks. til betegnelsen *slyngel*.

Mens vi er ved skældsordene, må man vide, at det var en farlig sag at kalde nogen for en *skælm*. Det betød – i fuldt alvor – en uhæderlig person, og det var der ikke mange, der ville lade sidde på sig!

Et maleri fra 1730 viser et kaffebord. Der er kaffekande, sukkerskål med tang, fløde og små morkakopper. NM.

På det primitive billede fra midten af 1700-tallet, malet med vandfarve, ses forskellige genstande til dagligt brug stillet frem på en murstensbænk. Til venstre en stegt and eller gås på et fad, der hviler på en jernrist over et

lille bål. I midten en kaffemølle, til højre for den en kammerstige og endelig, til højre, en trebenet skål med låg og et kobberkar med drevne ornamenten. NM.

Melgrød og stokfisk

Hvad københavnernes spiste

»Om Morgenen drikker jeg lidt Thee« fortæller barselkonen i Holbergs komedie *Barselstuen*. Det er dog ikke hver morgen, hun drikker te, for »... de fleste Morgener drikker jeg en god Havre-Suppe«. Midt på dagen spiser hun *kødsuppe* og om aftenen *melgrød*. Den sidste bekendelse fylder den læge, hun taler med, med rædsel: »Meelgrød! ingen Ting er skadeligere. Meelgrød er jo ikke andet end raadt Brød. Man kand jo lime med Meelgrød.«

Doktoren, der er fremstillet som bindegale, nævner alle de spiser, som barselkonen bør holde sig fra: *byggrynsgrød*, al slags *fisk*, *flæsk*, *ærter*, *kål*, *løg*, *grovbrød* og *hvedebrød*.

I *Mascarade* får Henrik oplyst, at middagsmaden var *sød vælling* og *stokfisk*. Den sidstnævnte ret var tørret fisk, som blev blødt op nogle dage i forvejen, hvorefter den var tjenlig til kogning.

Dermed har vi fået lidt at vide om, hvad jævne københavnerefamilier fik at spise på Holbergs tid. Det var dog mest de ældre, der spiste de omtalte retter.

Yngre og især velhavende mennesker tillod sig ganske anderledes lækkerier. Hvis vi bliver lidt hos Holberg, fortæller den madglade *Apicius* i komedien *Den Vægelsindede* om de retter, et af de københavnske værtshuse serverer: »... Lad mig see: En Høns-Kiød-Suppe med Boller, en Kalkunsk Hane, et Fad Karper, et Fad Karusser, en Mandel-Terte, foruden adskillige smaa Bi-retter ...« Så kommer den fine madkender op i ham: »Østers må ikke stoves uden i deres egen Sause, ellers vil jeg ikke reyse mig op for dem«, og: »... Gedderne laae saa krusede paa Fadet, saa at et halvt død Menneske kunde alleene leve op af at se paa dem.«

Kogebøger har været kendt i mange århundreder. Den ældste danske kogebog er fra 1616, og på Holbergs tid udkom »En Høy-fornemme Madames Kaagebog« første gang i 1704. Forfatteren var *Anna Elisabeth Wigant*.

Kogebogen indeholder over 500 forskellige retter, inddelt i grupper, der

svarer til den gammelkendte rækkefølge af middagsretter: suppe, fisk, steg, fjerkræ, dessert og kager.

I »Supper og Søbe-Mad«, som første afsnit handler om, beskrives over 200 retter. Dernæst omtales godt 50 fiske-retter, men kun 12 retter med »Steeeg og Supper til Steeg«. »Supper« betyder i denne forbindelse sovs. Derimod er der 170 retter, lavet af »Kiødmad af Høns«.

Desserterne mangler heller ikke. Der er over 100 forslag til »Tærter, Backelser og Kager«.

Her er en af den fornemme madames opskrifter: »Ungt Lamme-Kiød at kaage. Hug fem Fierdinger i smaa Stycker og leg dem i Lunket Vand/drøs dem med Salt/kom Smør i en Potte med lidet stødt Peber/og naar Smøret har koget lidet med Peberet/kom saa Kiødet i og lad stegis guulbrunt under luckt Log/ræt det an/og tryck Citron-Saft over.«

En sådan ret vil sikkert også kunne findes i en nutidig kokebog. Men de fleste skal nok have sig frabedt selv at skulle fremstille sin spegepølse: »Tag et Pund Oxekiød og hack det smaat/og stød det i en Morter/at det bliver vel seyt (d.v.s. gennemkogt)/tag Flesk/og skiær det vel smaat som Gryn/kom der i Neglicker/Peber og Salt/tag saa en Pegel Svine-Blod/og ælte dem med/og hæfve (d.v.s. fylde) dem i rette Oxe-Tarme/heng dem strax op paa Væggen naar de

ere gjorte, og lad dem henge en Dag efter de ere giorte førend de kommer i Røg.«

Med hensyn til desserter nævner Holberg i en af sine komedier *snemos*. Denne dessert kendes også i den »fornemme Madames« kokebog, hvor den beskrives som opblødte tvebakker med et lag flødeskum over.

I komedien *Den ellefte Junii* beklager to gårdejere, der er i byen for at kræve terminspenge, sig over københavnernes letsindige adfærd, ikke mindst i pengesager. Den ene af dem sammenligner byens borgere med den omtalte dessert: »Disse Folk er ligesom Snee-Moes, de siunes at være noget, men når man ret examinerer dem, bliver de til slet intet.«

Hvad de almindelige borgere spiste til daglig, ved vi meget lidt om. Dem blev der ikke skrevet kokebøger til. Som nævnt i citaterne fra Holbergs komedier har man kendt en række enkle retter, tilberedt af billige råvarer. Vælling og grød har nok været hovedretten foruden brød. Af grønsagerne var grønkålen ligesom i århundrederne forud næsten alene på markedet. Man kunne nemt dyrke den selv, også i en lille stump baghave, og den kunne stå til langt hen på vinteren. Kartoffler, derimod, kom først til Danmark i anden halvdel af 1700-tallet, og først kort før år 1800 blev kartofflen et led i den daglige kost.

Kød var nok en sjældenhed, men et stykke flæsk kunne der vel blive råd til nu og da. Fisk blev der sikkert spist en del af, både friskfanget fisk, saltet fisk og den tidligere omtalte tørrede fisk, stokfisk.

Stokfisken blev importeret fra Norge, hvor den også blev kaldt *bergfisk*, eller senere *klipfisk*, fordi den blev tørret i fri luft på klipperne. Den var hård som et bræt og skulle bankes, før man kunne skære den ud, og derefter skulle den ligge i blød i to-tre dage, før den skulle koges. I en by som København kunne husmødrene slippe for det besværlige forarbejde ved at købe »grydeklar« stokfisk hos en fiskebløder. Det eneste minus var, at fiskebløderne var upopulære hos deres naboer, fordi udblødningen medførte en fæl stank, ikke mindst, når det brugte fiskevand blev hældt ud.

Også på Holbergs tid var der forskel på borgerlig dansk mad og det franske køkken. Naturligvis må *Jean de France* se sig om efter et fransk spisested og foreslår sin tjener Per – som han selvfølgelig kalder *Pierre* – at spise hos en fransk værtshusholder, der hedder *Peche*. »Vil Monsieur ikke hellere spise hos Mester Jacob? der faaer man bedre Mad for billigere Priis« spørger *Pierre*. *Jean* svarer forarget »Ey hvad! Mester Jacob! man kand høre paa Navnet alee-ne, at det er en slet Kok. Dersom der

ingen fransøsk Kok var i Byen, maatte jeg svelte (d.v.s. sulte) ihiel.«

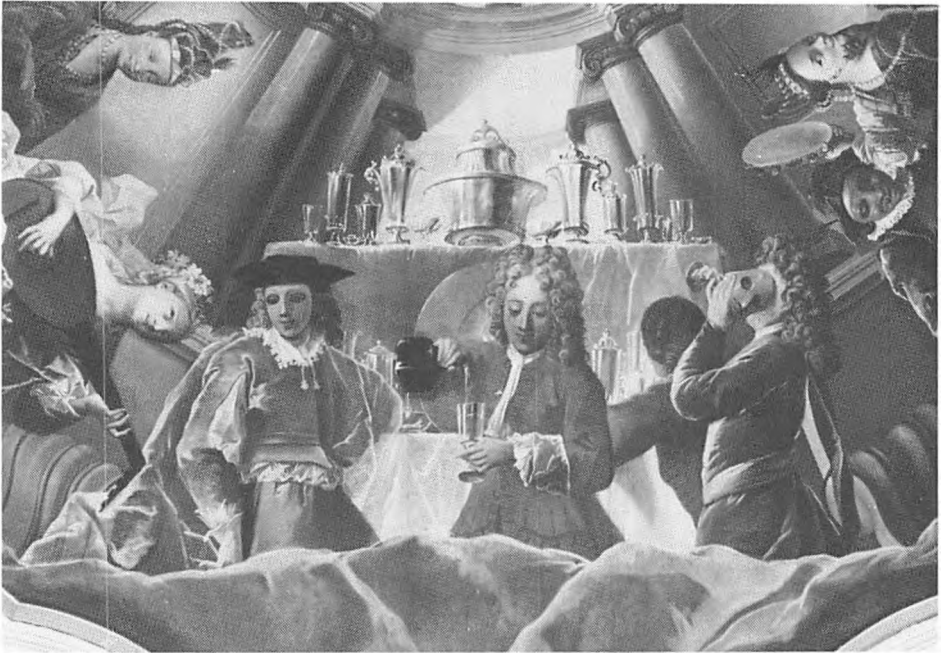
Af drikkevarer fandtes øl og vin. Vand var på det nærmeste sundhedsfarligt, hvad enten det kom fra brøndene i byen eller blev ledt ind til byens pumper gennem underjordiske træledninger. Kun i kogt tilstand kunne man drikke vandet uden større risiko, men det var der vist ikke mange, der gjorde.

Når vandet var forvandlet til øl, var interessen betydelig større. I det gamle København var der mange bryggerier og et utal af øltappere. Større husholdninger bryggede deres eget øl, men de fleste købte øllet ude i byen. Nok blev der drukket meget øl, men styrken var nok nærmest som i vore dages mørkt eller lyst hvidtøl.

Det store antal brænderier vidner om et stort forbrug af *brændevin*. Formentlig har styrken af brændevinen også været mindre end i vore dages snaps.

Vin var forbeholdt de økonomisk bedrestillede. Alle sorter måtte importeres, og selv om man ikke beskattede vin som i vore dage, var det nok så kostbar en drik. Der var dog mange vintappere i København, så forbruget må have været ret betydeligt.

Københavnerne havde med andre ord store muligheder for at drikke sig »en ærlig rus« til. Og det gjorde de, hvad

enten de sad og drak på en af byens utallige beværtninger eller var til fest hos hinanden.

Drikkeriet blandt de almindelige borgere kendes bl.a. fra politimestrenes talrige rapporter om drukkenskab, gadeuorden og værtshusslagsmål.

Men i de højere samfundslag hørte det på den tid til god tone at drikke tæt i selskabeligt samvær. Adelige herrer, officerer og en betydelig del af hoffolkene kunne drikke enorme mængder vin, når de var sammen til middag hos hinanden eller med kongen.

Frederik 5. blev kun 43 år, og en af

På Benoit le Coffre's loftsmaleri fra 1704 til Rosen på Frederiksberg Slot ser man et drikkelag, hvor der skænkes vin i bredfyldt mål. Kunstakademiets Bibliotek.

årsagerne til hans tidlige død var umådeligt drikkeri. Men det må samtidig erkendes, at kongens og de ledende kredses drukkenskab alene skyldtes den herskende sædvane.

En af tidens forfattere, *Charlotte Dorothea Biehl*, som levede fra 1731 til 1788, har i sine erindringer omtalt drikkeriet på Christian 6.'s og Frederik 5.'s tid.

København havde også i 1700-tallet masser af værtshuse, og slagsmål forekom ofte. I originaludgaven af Holbergs skæmtedigt »Peder Paars« findes et træsnit, hvor man ser et sådant slagsmål på sit højeste. Det går hårdt til. Kgl. Bibl.

Hun beklagede, at ædruelighed på den tid blev anset mere som en kvindagtig skrøbelighed end som en dyd. Skulle man rose en mand, fremhævede man gerne, at han var karl for at drikke otte til ti flasker vin, uden at farven i hans ansigt blev forandret! Selv den fromme og alvorlige Christian 6. drak hver dag fire til fem flasker burgundervin.

Jomfru Biehl fortæller, at generalmajor J. C. Rømeling ved et middagsselskab bad om at måtte blive fri for at blive nødet til at drikke. Blot han fik en flaske ved sin kuvert, skulle han nok selv bestemme farten. Hver gang generalen havde tømt en flaske, blev den udskiftet med en ny, og hver gang puttede han proppen i lommen.

Efter måltidet spurgte værten, hvorfor Rømeling havde taget propperne til sig. »Det skal jeg sige Dem«, svarede han, »jeg skal et sted hen i aften, hvor der drikkes stærkt. Derfor ville jeg holde lidt igen her og føre regnskab med, hvad jeg har drukket, og jeg har da heller ikke mere end otte propper«, som han derefter tog op og lagde på bordet. Dengang ville man altså »nøjes« med otte flasker vin, når man nogle timer senere skulle til at drikke for alvor! Formodentlig har der været tale om mindre flasker – men alligevel!

Mennesket lever ikke af brød alene – heller ikke københavnere. Det, vi i dag kalder nydelsesmidler, kendte man også på Holbergs tid. *Te, kaffe og chokolade* kom på mode. I de hjem, hvor man havde råd til det, fortrængte disse nye drikke øllebrød og grød som morgenmad. Som fast føde spiste man så smørrebrød til kaffen eller teen.

Det passede naturligvis ikke de ældre borgere. I *Jean de France* siger *Jeronimus*: »... Jeg holder for, at det, som fortæres udi Thee, Caffee og Tobak alleene, kand beløbe sig til nogle Tønder Guld om Aaret. De Penge blev nu spart for det første i gamle Dage. I skikkelige Huuse slipper man ikke med 100 Rigsdaler om Aaret.« Om kaffen siger *Jeronimus*: »Mon der kan være naturlig god Smag udi Vand og brændte Bønner? Forsøg at give et Barn blot Caffee uden Sukker, see om det ikke vil spytte det ud igien ...«

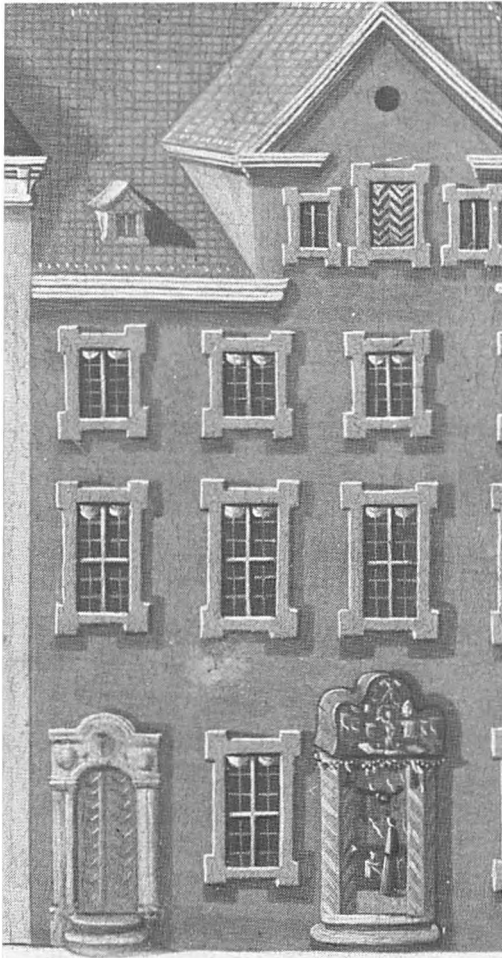
I *Barselstuen* udtrykker den gamle ægtemand og nybagte far, *Corfitz*, sin foragt for kaffedrikning: »... Jeg har seet mange Koner og Piger siddet saa stille og ærbar i Selskaber, ligesom de kunde være i Kirke; men saa snart de har faaet dette brændte Dievelskab i Livet, begynder Mundene at løbe paa dem som Peberqverne, saa der endelig maa være nogen Forgift (d.v.s. gift) i samme Bønner.« Man havde altså lagt

Bord med bl.a. kaffekande og temaskine. Tepotten står øverst på varmtvandsbeholderen. NM. Foto forf.

mærke til kaffens stimulerende virkning.

Mens vi er ved de selskabelige nydelser, kan *tobakken* nævnes. *Snustobak* var meget almindelig og kunne købes mange steder i København. I *Barselstuen* byder damerne hinanden en pris –

På dette udsnit af Rach og Eegbergs maleri fra Købmagergade ses Baltzer Poulsens Tobaksbutik, hvor Else Skolemesters i »Bar-selstuen« køber sin tobak. NM.

d.v.s. så meget, der kunne være mellem to fingre – af deres snustobaksdåser. Den ene bruger *Baltzer's* tobak, den anden *Franske Maria's* og *Lovise's*.

Holberg har her nævnt eksisterende ud-salg. Det førstnævnte var således Baltzer Paulsens tobakshandel, som lå i Købmagergade.

Også mænd brugte snustobak, og der er fra tiden bevaret et stort antal tobaksdåser. De viser, at der også gik mode i dette lommetilbehør. Der blev fremstillet dåser af guld, sølv eller messing, dekoreret efter smag og økonomi.

Tobaksrygning synes at have været forbeholdt mændene. I *Den politiske Kandestøber* sidder *Collegium politicum's* deltagere omkring værtshuset med hver sin pibe. Og som det fremgår af *Erasmus Montanus*, havde studenterne den skik at stikke den langstilkede pibe gennem huller i hatten. »Saaledes kalder man at smøge Tobak studentikos; det er en god Invention (d.v.s. opfindelse) nok for een, der vil skrive og smøge tillige ...« oplyser Erasmus.

Næsten alle piber var *kridtpiber*, indført fra Holland og selvsagt meget skrøbelige. I den københavnske undergrund er der fundet i tusindvis af ødelagte piber, mest stilke, men også en del hele hoveder.

*Kjole fra begyndelsen af
1700-tallet. Det er en såkaldt
»opstukken klædning«,
udstyret med »smæk«
midt på overstykket
og »engageanter« i forlængelse
af ærmerne. NM.*

Parykker og falbelader

Holbergtidens klædedragter

»Gid jeg havde en Daler for hver en Slyngel, hver en Staader, der her gaer i Fløyels-Kiol, da var jeg en riig Mand ...« Sådan siger Henrik i Holbergs komedie *Henrik og Pernille*.

Replikken fortæller, at talrige københavnere klædte sig i elegant, moderigtigt tøj, uanset om de havde »ret« til det. På Holbergs tid viste folks klædedragter nemlig, hvilken socialgruppe de tilhørte.

I første halvdel af 1700-tallet var hele Europa præget af den franske mode, der blev til ved Solkongens, Ludvig 14.'s pragtelskende hof i Versailles. Moden var skabt for aristokratiet, en befolkningsgruppe, som ikke behøvede at arbejde, og som næsten konstant opholdt sig inden døre. For denne kreds behøvede moden ikke at tage hensyn til det billige, det praktiske eller det holdbare tøj. Tværtimod.

Fra malerier og fra bevarede dragter ved vi, hvordan de velhavende københavnere gik klædt.

En elegant damesdragt bestod af en

manteau eller *robe*, også kaldet *klædning*. Det var en langærmet overdel, tætsluttende i livet og lukket fortil med en brystsmæk, som kunne være fint broderet på det synlige trekantede stykke.

På ærmeopslagene var hæftet *andraskanter* eller *adraskanter* – en fordansket betegnelse for *engageants*. Det var flæser af knipling eller blot af fint, hvidt stof, eventuelt med broderier. Udførelsen var målestok for kvindens fornemhed. I Holbergs *Barselstuen* høres replikken: »... Gav I ogsaa Agt paa hendes Adrascanter?«

Roben fulgte taljen og videde sig ud forneden, så den dækkede skørterne. Det yderste skørt var gerne af samme stof som roben. Det var meget vidt, og stærkt lægget. For at markere hofterne var yderskørtet gerne kantet foroven med flæser, de såkaldte *falbelader*.

Overskørtet hvilede på et underskørt af lærred eller uld, ofte kaldet en *klokke*. I en periode var det mode, at skørterne bredte sig vidt ud til siderne. Så

blev underskørtet bragt i facon med indsyede hvalbarder og blev kaldt *fiskebensskørt*.

Inderst havde kvinden en *særk*, der gerne var syet af fint, hvidt lærred. For at få en smal talje havde de fleste damer et *snøreliv* på. Det var af lærred, syet i figur, og med snørehuller hele vejen op enten fortil eller i ryggen. I sidste tilfælde måtte man have hjælp, f.eks. af en kammerpige, når snørelivet skulle strammes. Det var med andre ord forløberen for korsettet.

Strømperne var blå, grønne eller røde, men senere krævede moden hvide strømper. Det var i hvert fald ikke praktisk, når man tager gadernes urenlighed i betragtning. Det må dog tilføjes, at damer kun sjældent færdedes til

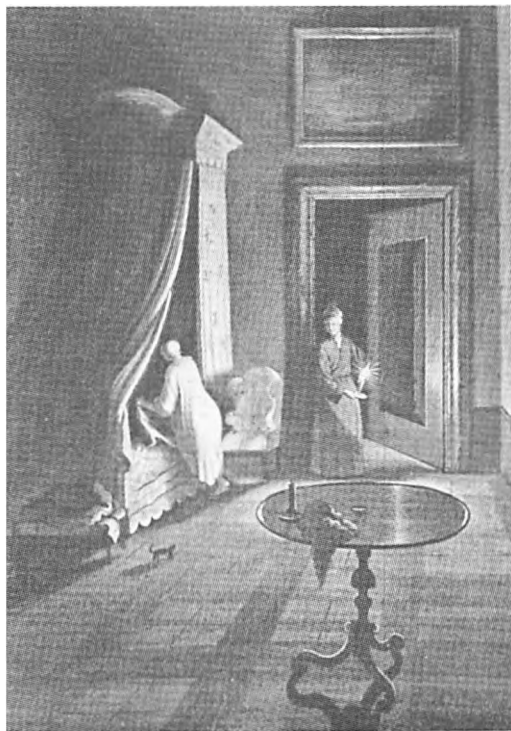
Damesko fra første halvdel af 1700-tallet. De er syet af skind med broget silkebroderi. NM.

fods. Enten kørte de i karrosse eller blev transporteret i bærestol. Strømperne blev holdt oppe af strømpebånd, som blev bundet lige under knæet.

Skoene havde spidse snuder, der bøjede en smule opad. De var lukket med rem eller spænde.

Den omfangsrige dragt var nok moderigtig, men bestemt hverken praktisk eller behagelig. Navnlig når skørterne var videt ud med fiskeben. Damen kunne knap nok sidde, og man sagde, at det holdt mændene på sømmelig afstand!

Hjemme hos sig selv tog hun sin *adrienne* på. Det var en løsthængende

Et af de ganske få interiørbilleder, vi kender fra midten af 1700-tallet, forestiller et ægtepar, som er ved at gå i seng. Konen er iført natkjole og kappe, ægtemanden slåbrok og nathue. Han holder kammerstagen med lys, så konen kan finde vej ind til dynerne. Personerne er malet alt for små i forhold til rummet. Så store har sengen og døren sikkert ikke været. På sølebordet i forgrunden ligger herrrens paryk ved siden af en kammerstage. Det mystiske kræ ud for sengehjørnet skal forestille familiens hund, der er svundet ind til rottestørrelse. Billedet er malet af Johanna Fosie som en kopi af et maleri, Hörner har malet af sit eget soveværelse. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1968.

kjole med lange ærmer – luftig og behagelig at have på. Navnet stammer fra et fransk skuespil »l'Andrienne«, hvor titelrollens indehaver var iført en lang, løs kjole, som straks dannede mode.

Almindelige borgerkoner foretrak et tætsluttende liv, en såkaldt *flasketrøje*. De fandt adriennen lidt for luftig – ja, nærmest lidt letsindig. I *Den politiske Kandestøber* fortæller tjeneren Henrik om »mutter« – Geske Kandestøbers – at husbond »... vilde endelig med Dievels Magt forleden Uge, at Mutter skulde gaa med Adriane; skønt han kom ingen Vey dermed, thi Mutter er en gudfrygtig gammeldags Kone, som heller lod sit Liv, end lagde sin flasked Trøye af.«

En fin dame var godt klædt på, når hun gik i seng. Hun havde *natsærk* på og en kort trøje, den såkaldte *camisol*. På hovedet en *natkappe* og på hænderne *nathandsker*. Natkappen var ofte meget dekorativt udformet, besat med flæser og bånd. Den blev kaldt en *dormeuse*, et navn, som blev fordansket til *dullemøse*.

Senere udviklede *dullemøsen* sig til en elegant kappe til selskabsbrug. Men på Holbergs tid var det mest almindelige hovedtøj *fontangen*, som på dansk blev kaldt *top* eller *sæt*. Den bestod af en kappe, der omsluttede hele baghovedet og blev snøret sammen i nakken. Kapten var ofte kantet med kniplingsflæser,

som blev holdt oppe af ståltråd. Yderligere var fontangen som regel pyntet med bånd, der hang ned langs siderne.

Som overtøj brugte kvinderne en *kåbe*. Det var et ærmeløst slag, langt eller kort, med slidser til at stikke armene igennem. I vore dage ville vi kalde klædningsstykket en kappe eller en poncho. Overtøjet blev også brugt inden døre, for der var ofte meget koldt i stuer og sale om vinteren. Til at varme hænderne brugte man en *muffe*, fremstillet af odder- eller ræveskind. Det var en meget nyttig del af påklædningen, og det er værd at bemærke, at også mænd brugte muffe på Holbergs tid, og at de for øvrigt var et »statussymbol«.

Den jævne borgerkone gik naturligvis helt anderledes klædt. Skørter brugte man dog også i de lavere sociale lag. Blot var stoffet grovere og uden pynt af nogen art. Den tidligere omtalte flaske-trøje var meget almindelig, og de fleste gik med et forklæde som en fast del af påklædningen. Det skulle skåne over-skørtet under det huslige arbejde.

Hovedet var, navnlig hos gifte kvinder, dækket af en hue. Sko og strømper var af grovere materiale, men nok så varme og behagelige at færdes i.

I vore dage klæder de fleste mænd sig

Mandsdragt fra tiden omkring 1720. Der er vidde i kjol'en, der står åben for neden, så man kan se knæbukserne og vesten. Kjol'en er forsynet med vældige ærmeopslag og lommeklapper. Der bruges stok, kården stritter ud bagtil, og hatten bæres under armen. Fra Ellen Andersen: Moden i 1700-årene. NM.

Mandsdragt fra midten af 1700-tallet. Kjol'en er blevet endnu mere struttende, så man rigtig kan se den elegante vest, og der er en mere markeret, næsten feminin talje. De elegante hvide strømper er trukket uden på knæbukserne. Ordensbånd og stjerne viser den fornemme herre, der tillige – som nøglen over lommeklappen fortæller – er kammerherre. Fra Ellen Andersen: Moden i 1700-årene. NM.

enkelt og gerne praktisk. Jakkensætter med skjorte og slips bruges ganske vist stadig, navnlig af ikke helt unge herrer i kontorfaget – en slags uniform for erhvervsfolk. Men bortset herfra kan man ikke kalde herretøj for særlig modepræget. Og farverigt er det bestemt heller ikke. Nærmest gråt i gråt – med få undtagelser. Men på Holbergs tid var mænd lige så modebevidste – om ikke mere – som kvinderne. Vel at mærke blandt aristokrater og storborgere.

Klædedragten bestod af *kjol*, *vest* og *bukser*. Det er ikke nogen trykfejl, når der står »kjol«. En kjole er først og fremmest en kvindedragt, og først senere betegnelsen på en særlig mandsdragt som f.eks. »kjole og hvidt«, udviklet i 1800-tallet. Kjol'en, derimod, er videreførelsen af 1600-tallets justaucorps – det figursyede, frakkeligende klædningsstykke, som var kendetegnet på 1700-tallets fornemme mand.

Kjol'en er kraveløs, énradet og forsynet med knapper og knaphuller hele vejen ned. Den skulle dog kun knappes i talje eller stå helt åben. I ryggen er der en slids fra taljen og nedefter med knaphuller i begge sider, men ingen knapper.

På Holbergs tid begyndte man at give kjol'en vidde – måske som et modstykke til damernes fiskebensskorter. Forstykkerne fik skrå sidesømme og dybe, vifteformede læg, foret med hestehår, på

hofterne. På ærmerne var der store opslag, som måtte fæstnes for ikke at falde ud over hænderne, og der var vældige sidelommer med klapper.

Kjol'en var ofte syet af farvet stof – gerne rødt fløj – besat med brede guldbånd. Knapperne, som stort set kun var til pynt, var som regel af sølv og præget med mønstre.

Inden for kjol'en sad *vesten*. Den havde stort set samme form som kjol'en, dog med snævre ærmer uden opslag. Senere havde vestene slet ingen ærmer. Vesten var knap så lang som kjol'en, men dog så lang, at den dækkede det øverste af bukserne. Vesten var ofte af lysere, f.eks. gult, stof og var gerne pragtfuldt broderet. Det gjaldt dog kun den del, der var synlig under kjol'en.

Bukserne var knækorte og som regel syet af samme stof som kjol'en. Strømperne var på Holbergs tid gerne hvide. Man trak strømperne op over knæbukserne så højt, at de nåede vestens underkant og derved skjulte bukserne.

Skoene havde oprindelig firkantede tånæser og høje hæle. Senere blev skosnuderne runde og hælene lavere. Om vinteren brugte man støvler af hensyn til føret.

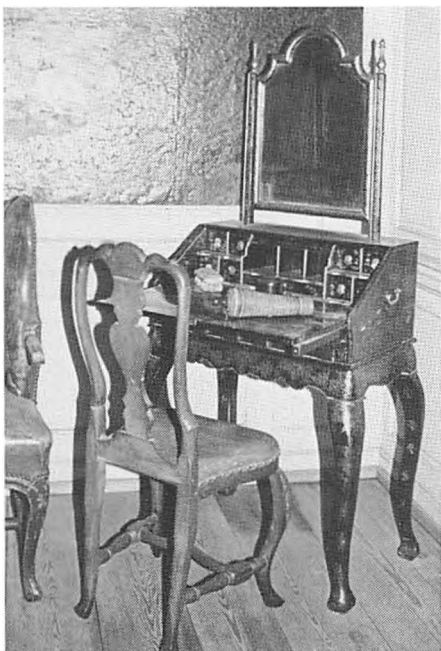
Inderst havde mænd en *skjorte* på. Den var som regel af tyndt, hvidt lærred uden broderier. Ærmerne sluttede ofte

Når man var hjemme hængte man parykken fra sig, og for ikke at bringe uorden i de omhyggeligt arrangerede lokker, anbragte man parykken på en træbuste – et såkaldt »skabilkenhoved«. På Nationalmuseet findes et malet skabilkenhoved med en paryk på. Parykken er så medtaget i tidens løb at man kan se netbunden. Foto forf.

med løse eller påsyede manchetter, der til gengæld var fyldige, krusede og kunstfærdigt broderede eller forsynet med kniplingsværk. Så talte man om *kruseduller*.

Halskluden – eller *daskekluden*, som den også blev kaldt – skjulte skjorten, mens manchetterne var synlige under kjol'ens ærmer.

Toiletmøbel med spejl. På klappen ligger en rørformet bælg. Det er en »puddersprøjte«, som man brugte til at blæse pudder over parykken. Fra soveværelset i Nationalmuseets Magstræde-lejlighed. Foto forf.

I slutningen af 1600-tallet dukkede der en ny mode op. Mændene skulle klippe håret ganske kort og tage en *paryk* på. Jo større, jo finere. De store, krøllede parykker kaldte man *allongeparykker*, og de blev brugt som »statussymbol«. De havde hårets naturlige farve, men senere blev de pudret hvide. Samtidig forsvandt skæggene, og på

samtidens malerier ser man næsten kun glatbarberede ansigter under parykkerne.

Det var ubekvemt og varmt at gå med paryk. Lus og lopper havde gode dage, og det er ikke usandsynligt, at lågfade kom i brug for at forhindre, at utøj og pudder dryssede ned i maden, når herrene ved måltiderne lænede sig ind over bordet.

Senere blev parykkerne mindre og ofte glathårede. Håret blev samlet i nakken og båret i en pung eller bundet sammen med et kulørt bånd til en pisk.

I Holbergs komedie *Den ellefte Junii* taler de to gårdejere om det københavnske moderæs. De er forargede over de mange parykker og dertil hørende punge, man ser hos folk på gaderne: »... var her saa mange Penge, som her ere Punge til, saa var denne Bye rigere end Amsterdam eller London; men det er U-lykken, de henger bag i Nakken og ere ganske tomme.«

I 1709 gik der kongelig ordre til politimesteren Ole Rømer om, at hvedemel ikke måtte bruges som pudder til parykker. Kongen fastslår, »... at vi ingenlunde ville, at noget slags meel til saadant maa misbrugis ...« Politimesteren får besked på at »udforske« sagen, og hvis han finder et oplag af puddermel, skal det straks konfiskeres.

For at dæmme op for galskaben blev

der i 1710 indført en *parykskat*. I vore dage ville vi tale om en luksusskat, for den skulle »... svares og betales af dem, der bærer perüqver, fontanger eller opsatte sætter, holder vogne med dække over ...« Hvad det sidste angår har vi her forløberen for vore dages vægtafgift af motorkøretøjer. Myndighederne var altså også dengang på jagt efter egnede beskatnings-objekter! Det var dog ikke blot forargelsen, der var skyld i denne skat. Landet var i krig, og den kostede mange penge. Derfor blev der foruden af parykker og fontanger tillige opkrævet skat af karrosser og bærestole.

Også mænd havde behov for fritidstøj. Når kjol'en og vesten var hængt til side, tog man *slåbrokken* på. Den var – og er – en lun, blød »hjemmefrakke«. Navnet kommer fra tysk »Schlafrock« over plat-tysk »Slaap-rock«, d.v.s. »sovefrakke«.

Da *Leander* i *Mascararade* efter en lang nats fornøjelser vågner op den næste formiddag, går han rundt i sin slåbrok på et tidspunkt, hvor »ordentlige« borgere for længst er klædt rigtigt på. Derfor siger *Henrik*: »Vil ikke Herren ind og klæde sig? thi det kand hende, at hans Fader kommer i det samme, og saa er det noget fordægtigt at gaae i Slaap-Rok saa silde.«

Nathuen var også en del af beklæd-

Et skabilkenhoved var ofte et vellykket husflidsarbejde. Dette eksemplar opleves ligefrem som en spændende, tidløs skulptur. For øvrigt kunne et skabilkenhoved også bruges til ophængning af en kvindes hovedtøj. Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Maribo.

ningen, som for øvrigt blev brugt meget inden døre i det hele taget. Mange mænd var kortklippede eller helt skaldede af hensyn til parykken, som man hængte fra sig, når man var hjemme.

Rach og Eegbergs malerier af københavnske gader og huse viser også et bredt udsnit af byens borgere og dermed af tidens klæde-
dragter. På dette billede fra Fredericiagade foran Kadetakademiet ser man en fornem herre, ledsaget af en tjener, der bærer hans kappe – en såkaldt »kappedrager«. Rach og Eegbergs maleri af bygningen – oprindeligt opført som operahus – ses i sin helhed som illustration i bogens sidste kapitel. NM.

Boligopvarmingen var ikke altid fremragende, og om vinteren var det rart at kunne skåne hovedet mod kulde og træk både i stuerne og i sengen.

Parykken hængte man omhyggeligt fra sig på en opstander, der oftest var lavet af træ, og som havde form som et menneskehoved. Indretningen blev kaldt et *skabilkenhoved*. Ordet benyttes endnu i vore dage, når man omtaler en ikke særlig køn person.

Naturligvis skulle en paryk passes og plejes, d.v.s. redes og pudres. Enkelte gjorde det selv, andre overlod det til tjenerne, og en hel del overlod det til parykmagere og frisører at *akkomodere* parykken, som det kaldtes.

Udendørs, når vejret fordrede det, brugte man *kappe*. Den var kun sjældent pyntet og var virkelig et praktisk klædningsstykke. Desværre kunne andre ikke beundre den pragtfulde dragt, når man svøbte sig i sin kappe. Fine folk havde derfor altid en tjener med sig, som bar herrens kappe over armen – en *kappedrager*.

I Erasmus Montanus har københavner-studenten bragt denne skik med sig og forlanger, at den snusfornuftige lillebror, Jacob, træder til: »... kom og bær Kappen efter mig; jeg vil lidt ud i Byen.« Så drager de af, og da Jacob noget senere kommer hjem alene, fortæller han sin far og mor om turen og

fastslår, at hans bror Erasmus »... maa vel være en meget lærd Mand, men ogsaa en stor Taasse. Det regner, saa det holder ned, og han lar mig gaac med Kappen paa Armen efter sig.« Forældrene mener, at Jacob burde have tilbudt sin bror kappen, men her trækker Jacob nu alligevel grænsen: »... jeg svøbte mig smukt i Kappen, og derfor ere mine Klæder gandske tørre ...«

Selv om moden havde bud til mange af borgerne, ikke alene de mere velstillede, må det dog siges at have været et fåtal, der gik klædt, som moden fordrede det. Den jævne borger havde knæbukser i groft klæde og mørke strømper på. Over skjorten bar han en ulden trøje og yderst en *kofte* – en primitiv, men praktisk udgave af kjol'en.

Tøjet skulle være til at arbejde i og til at gå med i al slags vejr. Fodtøjet var kraftige sko, lange støvler eller træsko. Strømper og halsklude var uldne og varme.

Men skulle man til fest, kunne de fleste borgere finde en gammel, brugt – måske arvet – dragt at tage på. Den var måske ikke helt almodisk, men kunne dog gå an. Så kunne fatter og mutter drage af og for en stund føle sig som bedsteborgere.

På Holbergs tid betragtede man børn som små voksne, der – besværligt nok – først i en alder af 5-6 år kunne gå med samme slags tøj som de voksne. På malerier, hvor børn er med på motivet, ser man dem også i en påklædning og holdning som voksne i mini-størrelse. Først efter midten af 1700-tallet begyndte man at lade børn få noget mere fornuftigt tøj på.

Enhver mand med respekt for sig selv gik med *kårde*. Det var muligvis et levn fra tidligere tider, hvor en vis lovløshed gjorde det naturligt at have passende forsvar ved hånden. Det var i hvert fald ikke, fordi københavnere var mere aggressive end andre borgere. Det var simpelt hen en mode, og for øvrigt var kårderne ikke fremstillet til fægtebrug, men kun til pynt.

De var ofte i vejen. Kårderne stak frem og kunne genere andre, navnlig i tæt trafik. I *Den ellefte Junii* klager en af de gårdejere, der er på besøg i København, over de mange pyntekårder: »Jeg har været tre Gange i Rad paa Børsen i Forhaabning om at faae Penge; men jeg fik ey andet end revne Strymper af Kaarder og Lyscesped, som man stak mig i Benene med. Jeg kommer derfor at tage Støvler paa en anden Gang ...«

Karrosser og bærestole

Trafikmidler

I det gamle København gik man til fods, når man skulle fra et sted til et andet. Naturligvis var der også en del, der lod sig transportere ved menneske- eller hestekraft, men taget som en procentdel af byens samlede befolkning var det en meget lille del af københavnerne, der kunne tillade sig den luksus.

Når transporten rundt i staden var et problem, skyldtes det ikke afstandene. De var små dengang som nu, hvor man kan spadsere gennem byen fra Rådhuspladsen til Østerport på en god halv time. Det var gadernes tilstand, som skabte problemet.

Holbergs komedie *Ulysses von Itacia* foregår tilsyneladende under fremmede himmelstrøg, men de københavnske forhold skinner tydeligt igennem.

Om gaderne i Troja – d.v.s. i København – siges det, at de »... i Julii Maaned er upaaklagelige; men Resten af Aaret kan man neppe gaae ud uden Fare for at drukne i Skarn. Dog det er kun 11 måneder i Aaret, de gaaer snart. Kunde man gjøre saadanne Anstalter, at det aldrig skulde regne, da vilde jeg

trødse nogen Bye at være saa reen som vores.«

Til påstanden om, at »fruentimmerne« går meget ud hver dag, svares: »Ney det er onde Mennesker, som siger dem saadant paa. De gaaer ikke, men de ager (d.v.s. kører) alle indtil Handverksfolk, saa at Qvindfolk hos os gandske kunne undvære Fødderne.«

Myndighederne gjorde et betydeligt arbejde for at holde gaderne nogenlunde rene og farbare, men som så ofte før og siden stod resultaterne ikke mål med anstrengelserne. Det får Holberg til at lade en af personerne i komedien *Republiquen* foreslå den ordning, at magistratsmedlemmernes koner og døtre kun måtte færdes til fods i byens gader iført tøfler og perlefarvede silkestrømper. Så skulle gaderne nok hurtigt blive rene!

Ikke alle københavnere var så utilfredse. De ældre havde vænnet sig til tingenes tilstand. I *Mascarade* siger *Jeronimus* således: »I min Ungdom levede Folk gandske anderledes. Her var da ikke over fire Caretter udi Byen. Man

saa fornemme Stands-Personer lyses hiem af deres Piger; naar det var ont Veyr, gik man med Støvler.«

Men fælt var det. Gaderne var brolagt med store, runde sten, og mellem dem flød al slags affald blandet med regnvand. I begge sider var der rendestene, hvor »vandet« kunne samle sig og løbe videre. Midt i gaden var lagt en række tilhugne sten, de såkaldte rygsten.

Ofte var rygstenene de eneste, der var nogenlunde farbare, navnlig når

I sine illustrationer til Holbergs komedier søgte Hans Tegner at trænge ind i 1700-tallets København, og mange af hans arbejder virker overbevisende som skildringer af byens borgerlige miljø. Denne tegning giver et levende billede af en københavnsk gade. Husene var måske i knap så mange etager, men gadebredden før 1728 synes at passe meget godt. Midt i gaden standser en bærestol. Den forreste bærer har sat den forsigtigt ned. En tjener lukker »æskan« op for en dame, der gør sig klar til at stige ud. I forgrunden ses en tjenestepige, hvis kjoleliv er dybt nedringet. Hun synes skræmt af et spand heste, der søger at trække en karrøse gennem mylderet. I baggrunden viser en lakaj højt til vejrs, at endnu en vogn vil mase sig gennem gaden, så der er lagt op til en solid trafikprop. I forgrunden midt på gaden står et par børn. Drengen er klædt på som en lille voksen med kjol og trekantet hat og holder sin storesøster i hånden. I nederste højre hjørne ses en lille fed moppe af den slags, som fruene skulle have liggende i skødet, når de ville være »fornemme«. Situationen er fra »Barselstuen«.

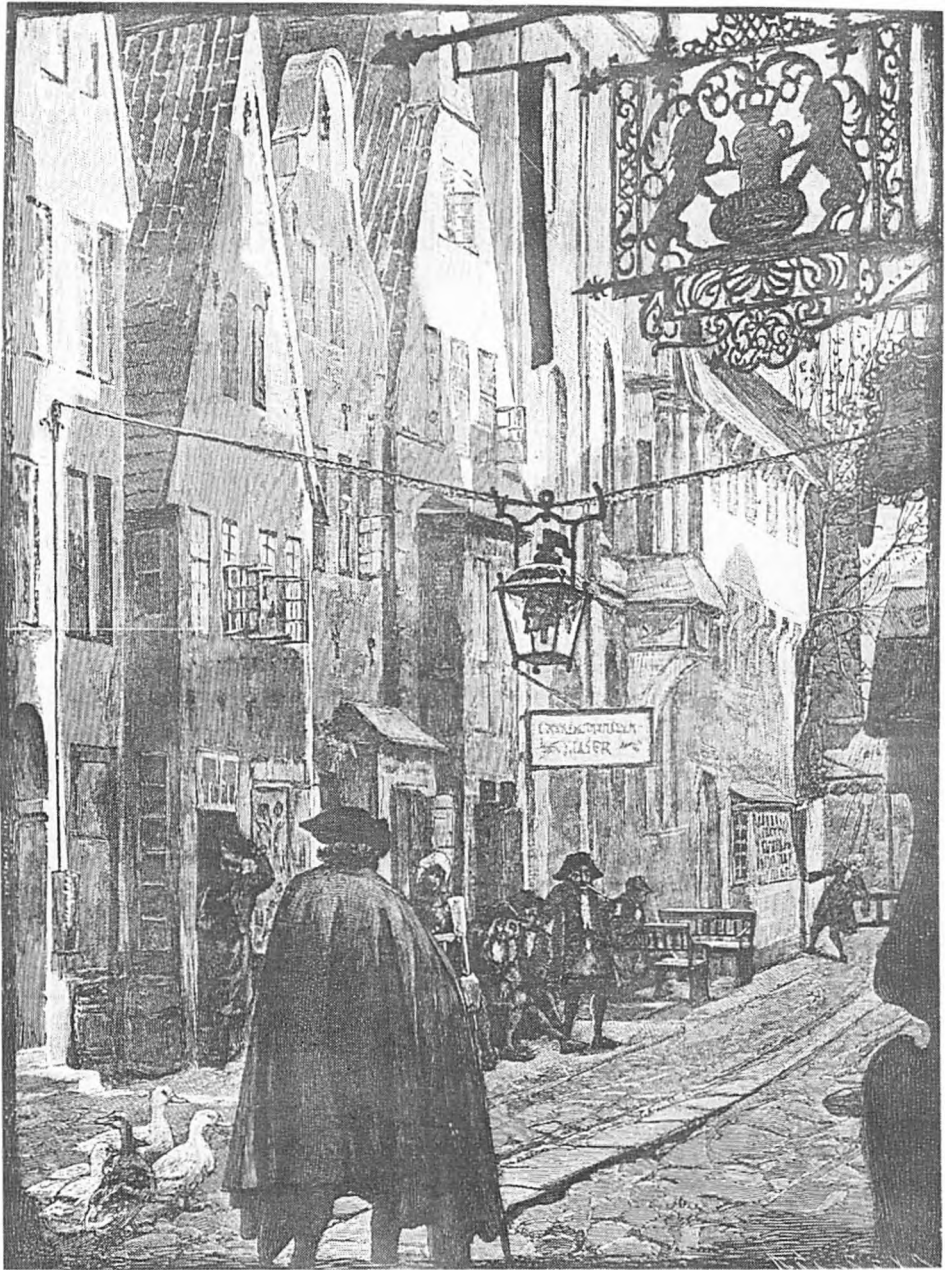
rendestenene efter regn flød over. Folk måtte derfor bevæge sig forsigtigt på disse sten og håbe på, at de ikke skulle springe til side for et køretøj.

Da Henrik i *Det lykkelige Skibbrud* bliver forfulgt af to velklædte herrer med »nøgne«, d.v.s. dragne, kårder, slipper han fra sine forfølgere, fordi »... de løbe efter Tacten paa de store Stene, for ikke at bestænke deres sviklede (d.v.s. mønsterstrikkede) Strømper, og jeg løb udi Skarnet allevegne, hvor jeg fandt Gienvey.«

Det var ikke morsomt at tabe noget på gaden dengang, navnlig ikke f.eks. snustobak, som det skete for *Lucretia i Den Vægelsindede*. Hun forlanger, at tjeneren skraber tobakken op med en kniv og hælder den tilbage i dåsen. Det får tjeneren til at sige: »Nu er jeg vis paa, Madam, at det er bleven det beste Nysc-Pulver, nogen vil forlange; thi der er saa mange Slags Gade-Confect deriblandt. Hvem veed, om den Slags Tobak ikke tør komme i Moden?«

Kampen mod svineriet i gaderne havde stået på siden middelalderen, og det var ikke mange forbedringer, der var sket i årenes løb.

Det påhvilede stadig byens enkelte husejere at feje deres gadestykke hver morgen og samle det sammenfejede snavs og andet affald i en bunke ud for huset. Renovationsvognene fulgte en

bestemt rute og skulle overholde de tider, hvor afhentning i de enkelte gader og stræder skulle ske. Vognmændene brugte en skralde for at lade beboerne vide, at tiden var inde, så bunkerne kunne ligge klar til afhentning. Betegnelserne »skraldemand« og »skrald« lever endnu i bedste velgående.

Systemet fungerede bare ikke. Vognmændene overholdt ikke de aftalte tider. Dyngerne lå på gaden i dagevis og blev spredt for alle verdenshjørner af blæst, regn og færdsel.

Brolægningen var også et stort problem i København. I 1702 blev det pålagt enhver husejer at brolægge sit eget fortov. I øvrigt skulle brolægnin-

Hans Tegners illustration til Holbergs komedie »Abracadabra« giver, ligesom illustrationen fra »Barselstuen«, et interessant billede af en københavnsk gade i 1700-tallet. Midt i gadens sølede stenbro, hvor gæs vralter rundt, ligger en række rygsten, beregnet for fodgængere. Fortove i nutidens betydning kendte man ikke. Gadearealet op til de enkelte huse er optaget af håndværkeres og handlendes redskaber og varer. En tranlygte hænger i et reb, der er spændt tværs over gaden, og højere til vejrs rager et håndværkerskilt ud over det pyntelige indgangsparti til kobbersmedens hus. Ligesom kunstnerens øvrige tegninger er der heller ikke her tale om noget autentisk, genkendeligt gadebillede. Men Tegner har arbejdet ud fra en konstruktiv fantasi og utvivlsomt skaffet sig nøje viden om København på Holbergs tid.

gen i gader, der ikke havde den rigtige runding med fald til begge sider, lægges om. Man kan forstå, at gaderne var meget ujævne. Det skyldtes bl.a., at store områder overhovedet ikke var brolagt. Det gjaldt f.eks. Kongens Nytorv, der i begyndelsen af 1700-tallet kun var brolagt knap 8 meter ud for hvert hus. Den øvrige del af torvet var bar jord med bunker af sten og blev, som tidligere nævnt, kaldt *Hallands Aas*.

Området lige inden for Vesterport, *Halmtorvet* – i vore dage Rådhuspladsen – blev slet ikke brolagt før 1715.

Stort set overholdt de enkelte husejere kravet om brolægning ud for egen ejendom – men så heller ikke mere. I det hele taget var der gennem 1600-, 1700- og 1800-tallet en stående strid mellem det offentlige og de private grundejere om, hvem der havde pligt til at sørge for gadernes vedligeholdelse.

Brolægningen blev naturligvis yderst forskelligartet. For det første blev der ofte brugt forskellige størrelser sten, for det andet kunne der være højdeforskelle mellem de forskellige arealer. Hvor der ikke var brolagt, henlå gader som jord. Det øverste lag var gammelt affald, der var kørt ned og trampet sammen. Så snart det regnede, blev overfladen forvandlet til mudder. Her kunne man kun færdes i solide støvler.

Brostenene var ikke tilhugget. Det

var almindelige runde strandsten, man brugte, og i århundreder har man talt om toppet brolægning. Stenene blev lagt i sand, så kun »toppene« stak op, og de var lette at fjerne, når man f.eks. skulle grave ned for at reparere vandrenderne.

Passagererne fik en ordentlig rystetur, når karrosserne kørte hen over datidens brolægning. Støjen fra de svære, jernbeslåede hjul må også have været overvældende.

I meget snævre gader var der ikke plads til en rendesten i hver side, derfor lagde man den i midten af strædet. Det medførte, at de enkelte huse, der var

Langebrosbroen blev opført som forbindelse mellem Vestervold og Christianshavns Vold. På dette kobberstik af Rocque fra 1747 ses den smalle bro i forgrunden, kun beregnet for gående og ridende. Velklædte borgere er på fisketur til lands og til vands, og kunstneren har besynderligt nok anbragt et lille kammerensemble i en båd på vandet. Måske inspireret af Händel's »Water Music«, komponeret 30 år tidligere. Kgl. Bibl.

tilsluttet rendestenen, måtte lægges deres egen rendesten på tværs af kørebanelen ud til hovedrendestenen. Det siger sig selv, at ubehaget ved at køre gennem sådanne gader var endnu større, når hjulene hvert øjeblik bumpede over en tværlagt rendesten.

Der findes ikke længere rendestene fra 1700-tallets gader i København. På Christiansborg Slots ridebane er dog anlagt en rendesten i brolægningen og endda et rendestensbræt. De skråtstillede granitsten skal forhindre kørende trafik i at skride ned i rendestenen. Sådanne afvisersten fandtes også i de københavnske gader, hvor fodgængere ofte snublede over dem i mørket. Foto forf.

Rendestenen var ikke blot en skrånende fordybning i gaden. Det var som regel egentlige »kasser« med tilhugne stenplader som bund og vægge. Ganske vist havde man pligt til at dække dem med *fjæle*, d.v.s. svære brædder, så folk ikke faldt ned i de dybe render, eller så vognhjul skred derned og hele køretøjet truede med at vælte. Træet rådnede imidlertid hurtigt, og mange ulykker opstod, netop fordi et vognhjul røg gennem de møre fjæle. Og så kunne der gå lang tid, før der kom ny overdækning.

Ideen bag rendestensnettet var naturligvis dels, at regnvandet kunne fortynde affaldet fra husene, dels at nettet havde en stadig faldende rute, således at indholdet flød jævnt fra hus til gade, fra højereliggende til lavereliggende gade, indtil det til sidst løb ud i havnen. Sådant forløb det imidlertid ikke. Mange rendestene transporterede nok deres indhold ned til lavereliggende gader, men hvis disse ikke også havde et fald, kom det ikke videre. Så opstod der hele søer af ildelugtende, halvflydende affald. Og når det skylregnede, varede det sjældent længe, før kældrene blev oversvømmet, så beboerne med nød og næppe kunne redde livet, mens deres fattige bohaver sejlede rundt i værelset og som regel blev ødelagt.

Naturligvis var det strengt forbudt at udlede latrin i rendestenen. Det måtte

natmanden hente fra husenes »privé-ter«, som lokummerne blev kaldt i gamle dage. Men det skete alligevel, og den i forvejen harske stank fra rendestenene fik da en ekstra tilsætning.

Inden for voldene stod der mange køer i stalde bag forhusene, i skure og undertiden i kælderrum. Mange brændevinsbrændere holdt køer, fordi man kunne bruge affaldsprodukterne fra brændingen som foder og samtidig blive leveringsdygtig i mælk. Køerne producerede imidlertid også gødning, som skulle transporteres væk, og i utallige tilfælde brugte man nok så bekvemt rendestenene. Det var naturligvis også forbudt, men inden forbudet blev håndhævet, havde de omboende og alle, der færdedes på gaden, måttet døje lugten i lange tider.

Trafikken i holbergtidens København var ret betydelig. Herskabs- og arbejdsvogne rullede gennem gader og stræder. Stenbroen drønedede under hjulene på de svære arbejdsvogne, og glastruderne klirrede i de elegante karrusser. Selv udlændinge blev forbavset over, at en forholdsvis lille by som København havde så betydelig en trafik.

Det var et stort ønske hos enhver borgerfamilie at have sit eget køretøj. Men det var naturligvis et fåtal, der kunne tillade sig en sådan luksus. Man

måtte også have så rummelig en ejendom, at der var plads til både heste og vogne. Der var ingen »parkeringspladser« uden for gårdenes lukkede rum.

Den honnøtte ambition spillede ind, og den ene borgerfamilie skulle overgå den anden i prægtige køretøjer. De fornemste vogne var karrusser med forgyldning og billedhuggerarbejder. Indvendigt var de betrukket med silke eller fløjl, og slebne spejlglasruder glimtede i vogndørene.

Der skulle dog være måde med galaskaben. En embedsmand, der havde ladet sin vogn forgyldes, prydet den med fire grevekroner og klædt kusken og lakajen i fornemt liberi, blev i 1716 idømt en bøde på 1000 rigsdaler. Sådan noget kunne man skam ikke tillade sig, når man ikke var af rang eller stand! Og som tidligere nævnt var der skat på private køretøjer i København.

Havde man ikke eget køretøj, kunne man benytte datidens »taxi«, hyrevognen. Den var knap så luksuøs, men kunne dog gå an.

Men så var der *bærestolene*, som efter deres franske oprindelse også blev kaldt *portechaises*. De var billige, og de var praktiske, fordi de kunne komme rundt alle vegne, hvor karrusserne ikke kunne køre. Skal man tro Holberg i *Jacob von Tyboe*, kunne man forlange at blive båret helt ind i stuen til folk!

*På billedet fra Amagertorv ses en arbejds-
vogn, der sindigt kører over torvet mellem
elegante karrosser og fodgængere. Den dan-
ske Vitruvius. Kgl. Bibl.*

På Teatermuseet findes en bærestol fra 1700-tallet. De lange bærestænger er erstattet af nogle korte stave, der blot skal vise, hvor stængerne skal skydes ind. Foto forf.

Bærestolene blev i 1726 organiseret med faste stædepladser tre steder i København. Her stod bærerne og ventede på tur. Godtfolk kunne bekvemt lade sig transportere fra sted til sted – tørskoet og uden at få parykken i uorden af blæst eller regn.

Bærestole forekommer også på Rach og Eegbergs malerier. Her ser man, hvordan de to bærere transporterer »æskan«, som må have gynet en hel del. NM.

Portørerne bar »æskan« sikkert gennem trafikken, og en forordning fastsatte, at hyrevogne ikke måtte køre for tæt på bærestole. Egentlige færdselsregler med f.eks. højrekørsel kom dog først i 1758.

Den uhumske by

Sygdom og pest

Lægekunsten stod ikke særlig højt i første halvdel af 1700-tallet. På universitetets medicinske fakultet – den afdeling, hvor læger blev uddannet – beskæftigede man sig med sygdommens natur og deres medicinske behandling. De læger, der blev uddannet her, kaldte man *medici* – i ental: *medicus* – eller bare »doktorer«. Den sidstnævnte betegnelse bruges endnu i vore dage om alle læger.

Der var ikke ret mange universitetsuddannede læger i København dengang. De tog sig godt betalt for deres råd, og deres patienter var derfor i hovedsagen byens velstillede borgere.

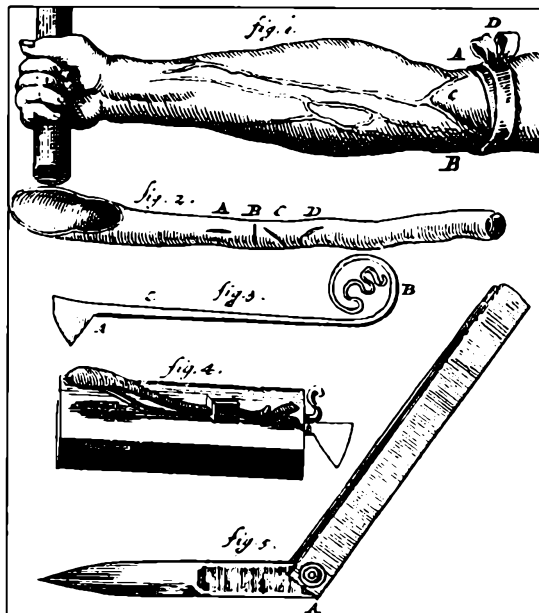
Men så var der *barbererne*, som var organiseret i *bartskærerlavet*. Ud over at barbere og klippe deres kunder påtog de sig en række lægelige behandlinger. De kunne bl.a. foretage *åreladning* og *kopsætning*. Disse to behandlinger havde man i årevis anset for gavnlige næsten uanset, hvad patienten fejlede. Barbererne påtog sig også at behandle brækkede arme og ben, sår af enhver art samt at tilberede plastre og salver.

Yderligere påtog barbererne sig at foretage egentlige kirurgiske indgreb. De bestod bl.a. i åbning af bylder, fjernelse af sygt væv, amputationer af tæer, fingre, arme og ben, som f.eks. var blevet angrebet af koldbrand.

Lavet bestemte, hvilken uddannelse en barberlærling skulle have, før han måtte virke som kirurg. Efter sin oprindelse betyder ordet »håndarbejde«, og faget blev da også betragtet som et håndværk.

Doktorerne så ned på kirurgerne, fordi de ikke var akademikere, hvilket bl.a. betød, at de ikke forstod eller talte latin. Til gengæld havde kirurgerne en praktisk uddannelse, fordi de i læretiden assisterede deres mestre i behandlingerne. Blev en doktor tilkaldt af en patient, og mente lægen, at et kirurgisk indgreb var nødvendigt, måtte han tilkalde en barber til at foretage indgrebet. Til gengæld måtte barberen ikke give sig af med medicinsk behandling bortset fra den, der var en direkte følge af indgrebet, f.eks. påsmøring af salve på sår.

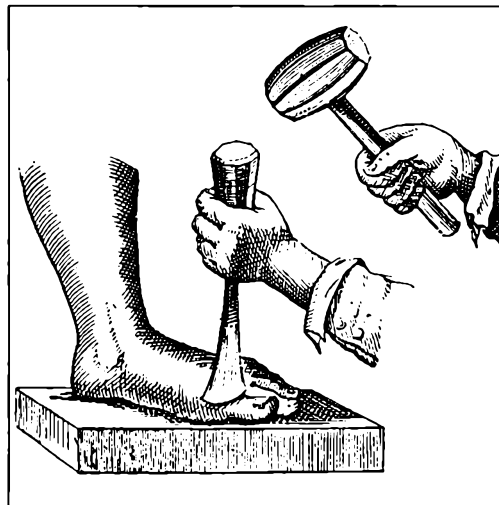
Kirurgernes uddannelse var slet ikke

Åreladningsrekvisitter. Øverst ses armen, hvor et stramt bånd får blodårerne til at træde frem. Fig. 2 viser fire forskellige snit i en blodåre. Fig. 3 og 4 er forskellige knive – såkaldte snæpperter – til at åbne årerne med. Fig. 5 er endnu et åreladningsinstrument – en lancet. Med. Hist. Museum.

så ringe. Efter tre års læretid hos en barber skulle svenden rejse til udlandet i nogle år og videreuddanne sig i sit fag.

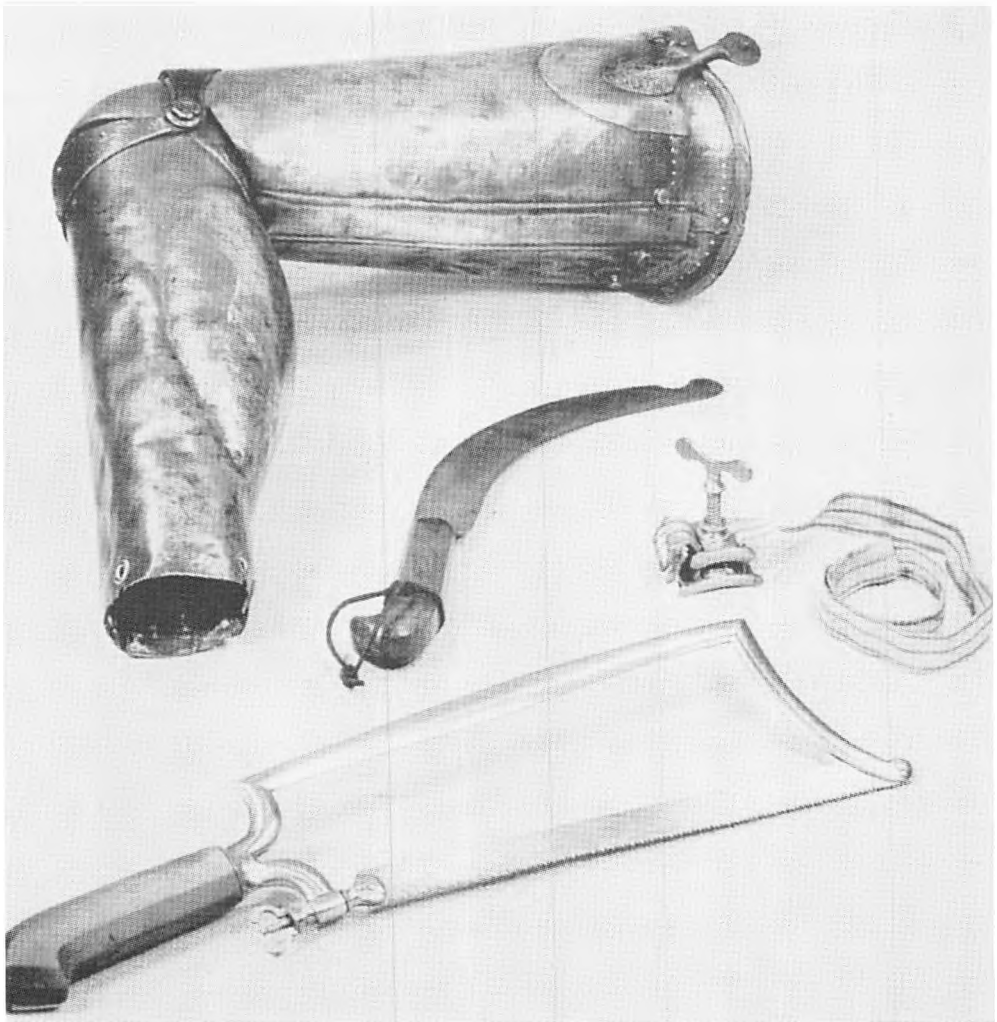
En af de mest kendte mestre var Simon Crüger, der påtog sig en del af den hjemlige uddannelse. I 1736 åbnedes den første kirurgiske læreanstalt i Købmagergade på Crügers initiativ og med ham som dens selvskrevne leder.

Fra samme lærebog stammer denne instruktion i, hvordan man amputerer en storetå. Med. Hist. Museum.

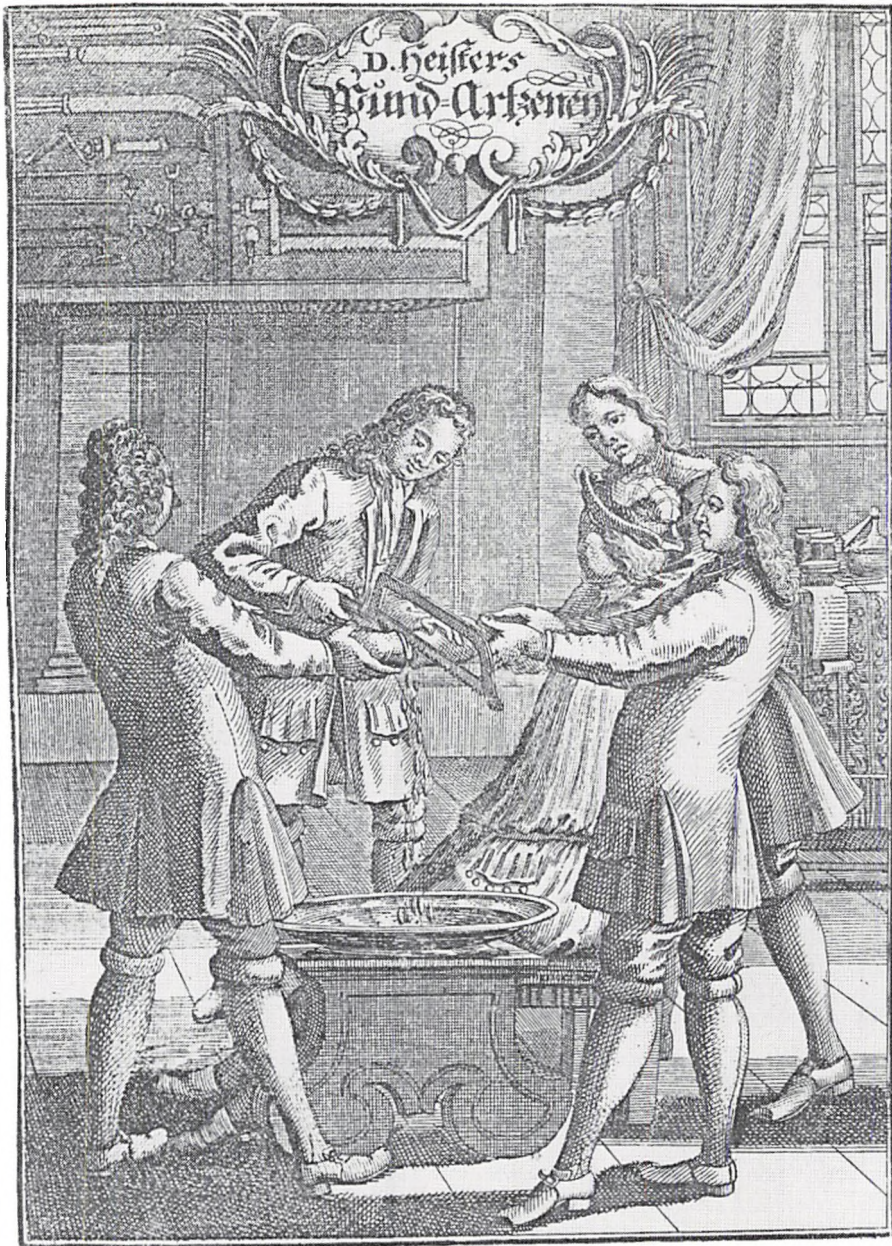
Der var plads til 200 elever. Doktorerne var med god grund misundelige på den udmærkede anstalt. Universitetet kunne nemlig ikke tilbyde sine medicinske studenter lige så gode vilkår. Først mange år senere blev læreanstalten overtaget af universitetet som Kirurgisk Akademi.

Mange mennesker foretrak at gå på apoteket, når de havde behov for gode råd mod sygdom. Der var på Holbergs tid seks apoteker i København, og de handlede med mange andre ting end lægemidler, bl.a. krydderier og vin. Apotekerne måtte imidlertid ikke virke som læger, men kun udlevere den medi-

Øverst i billedet en kobberprotese med bøjeligt knæ. Protesen blev hægtet på lårstumpen, og der hørte formentlig en træfod til. Nedenunder en krum amputationskniv til at skære hurtigt gennem muskler og væv ind til knoglen, hvorefter kirurgen greb til saven, der ses nedenunder. For at mindske blødning

blev strømmen gennem pulsåren bremset oven for operationsstedet med et stramt lærredsbånd – en tourniquet – der blev spændt om armen eller benet. Med en vingeskruer kunne man koncentrere presset mod selve pulsåren. Med. Hist. Museum.

cin, lægerne skrev recepter på. Alligevel har mange mennesker sikkert sparet det dyre lægebægs og i stedet søgt råd og medikamenter på apoteket.

Endnu to grupper virkede i »sundhedssektoren«, som man kalder den i vore dage, nemlig »kloge folk« og omrejsende »kvaksalvere«.

Kloge mænd og koner havde gode dage, fordi de ofte spillede på den herskende overtro blandt folk. Omrejsende »læger« var først og fremmest forretningsmænd, som vidste, hvad der skulle til for at erhverve kunder. De opslog deres bod på et af torvene og meddelte vidt og bredt, at de påtog sig øjenoperationer, indgreb mod brok, tandudtrækninger samt medicinsk behandling i almindelighed. Samtidig solgte de alle mulige medikamenter, ofte af ganske uvirksom art, som blev opreklameret

Amputation af en underarm. Tre medhjælpere må holde godt fast på patienten, som har fået et tørklæde for ansigtet for at slippe for synet. Kirurgen saver med hurtige tag knoglen over. Det bløder noget, selv om årepressen er strammet til; derfor er der anbragt et bækket foran patienten. Bedøvelse kendte man ikke. Man måtte give patienten brændevin, indtil han var beruset, og derefter gennemføre operationen hurtigt. Smertene har været forfærdelige, og det var en lettelse for operatørerne, når patienten besvimede. Stik i kirurgisk lærebog fra 1719. Med. Hist. Museum.

voldsomt. Yderligere havde disse »læger« ansat gøglere og skuespillere, som optrådte foran boden for at trække folk til.

Holberg har ofte omtalt læger og lægekunst i sine værker, naturligvis også i komedierne. Som tidligere nævnt optræder der en bindegale læge i *Barselstuen*. I bogstaveligste forstand støder han sammen med såvel en barber som en klog kone.

I *Hexerie eller Blind Allarm* fortæller hovedpersonen *Leander* en ung mand, *Jan*, der gerne vil være læge, hvordan han skal bære sig ad. Han skal købe 10 alen sort klæde, forklarer *Leander*, og få syet sig en lang kjole. Så skal han leje »... smukke Værelser og lade skrive med store Bogstaver over Dørren ... Her Boer den vidtberømte Doctor *Jansenius*, som curerer alle Slags Sygdomme ...«

Da den unge mand spørger, hvad han skal bruge til at helbrede de syge med, svarer *Leander*: »Det er lige meget. I kand tage hvad som er ved Haanden; naar I kun har den lange Kjole paa, saa er alting kraftigt, hvad I kommer i en Flaske.« Og *Leander* tilføjer: »... Der er 100 Doctores, som aldrig er kommet dertil ved andet Middel ...«

Man skulle tro, at københavnerne således var vel forsynet med lægehjælp,

men opstod der en alvorlig epidemi, slog kundskaberne ikke til. Københavns snavsede gader med de uhumske rendestene var ikke blot ubehagelige, de var direkte sundhedsfarlige. Det fik man at mærke i 1711, da pesten kom til København.

Helt uforberedt var man dog ikke, for i de foregående år var den orientalske byldepest – eller bubonpesten, som den også kaldtes – vandret op gennem Europa til Tyskland. Herfra sprang sygdommen over Østersøen og begyndte sin hærgen i Sverige. I Stockholm døde der således 40.000 mennesker under epidemien.

Nok kendte man dengang ikke til bakterier, men man var dog klar over, at sygdommen kunne smitte f.eks. ved berøring. Derfor oprettede man et karantænevæsen i Danmark, som skulle forhindre, at smittefarlige ladninger eller skibsbesætninger kom i land. Trods den gode hensigt var det dog ikke muligt helt at hindre kontakt med omverdenen. Det måtte før eller senere ende galt.

I det lille fiskerleje *Lappen* lige uden for Helsingør konstaterede man i november 1710 nogle smitsomme sygdomstilfælde. Naturligvis håbede man, at det ikke var den frygtede pest, men to måneder senere besluttede man for en sikkerheds skyld at isolere det lille fiskersamfund fra omverdenen. Da var

det for sent. I midten af marts blev en del mennesker i Helsingør syge. De havde hævede kirtler, sorte pletter på kroppen, høj feber, stærke smerter og undertiden vildelser. Få dage senere døde de. Pesten havde holdt sit indtog i Danmark.

Der blev straks lagt en kæde af vagtposter rundt om Helsingør for at hindre smittens udbredelse. Men der må have været enkelte brist. Nogle mennesker flygtede fra byen, undgik afspærringen og søgte til København.

Her blev der igangsat en ligefrem klappagt på de flygtede, og for at undgå, at københavnernes i misforstået barmhertighed husede eventuelle smittede, bestemte myndighederne den 3. juli, at det var forbundet med dødsstraf at tage imod pestramte.

Men smitten havde allerede bredt sig. Det normale antal dødsfald i København var et halvt hundrede mennesker om ugen. I første uge af juli steg tallet til

Fortegnelsen viser, hvor mange der er »copulerede«, d.v.s. gift, hvor mange der er født, og hvor mange der er døde i København i kalenderåret 1711. Interossen samler sig om fortegnelsen over døde fra juli måned og fremover, d.v.s. kolonnen yderst til højre. Sammentællingen viser 22.325. Trækker man herfra det formodede antal dødsfald, som uanset pesten ville være indtruffet, døde der ca. 20.000 mennesker under pestepidemien i København. Kgl. Bibl.

126, anden uge til 228, tredje uge til 342 og fjerde uge til 748. Det burde have manet til omgående foranstaltninger, men byens lægelige autoriteter brugte megen tid på at overveje, om denne »hidsige sygdom« nu også var den frygtede byldepest. Man håbede til det sidste, men da man omsider var overbevist om epidemiens art, blev der nedsat en *sundhedskommission*, som skulle lede kampen mod pesten.

Kommissionen stod over for tre kæmpestore problemer: begrænsning af smitten, pleje af de syge og begravelse af de døde.

Man var klar over, at sygdommen smittede gennem klæder, møbler og alle de genstande, som de syge havde været i berøring med. For slet ikke at tale om de døde, hvor man næsten »føjte« smitten, fordi der stod en ulidelig stank fra ligene. Det var derfor nødvendigt, at familier – eller dele af familier – som var pestramt, blev isoleret. Husene blev lukket af, der blev malet et hvidt kors på døren, og ingen måtte komme ud eller ind.

Det var kun en lille del af byens befolkning, der boede i eget hus. Størstedelen boede under meget beskedne forhold som lejere, og smitten bredte sig hurtigst i de tættest befolkede kvarterer. Her blev den ene efter den anden syg, og isolering var ikke mulig. I øvrigt

havde København på den tid ikke et eneste hospital i nutidig betydning. Myndighederne lejede derfor kvartermester Wodroff's gård uden for Vesterport for at indrette den til pesthospital.

Der blev plads til omkring 2000 patienter, men hospitalet blev hurtigt overbelagt, så man i flere tilfælde måtte lade to patienter ligge i samme seng. Man tog derfor også Ladegården, der lå ved nuværende Rosenørns Allé, i brug som pesthospital.

Det var ikke meget, der kunne gøres for de syge. På grund af den store smitterisiko flygtede næsten alle i panik, så snart en person i nærheden blev syg. Moderen forlod sit barn og manden sin hustru. Tjenestefolk blev lempet ud på gaden, hvor de måtte klare sig selv – det vil sige dø i rendestenen.

Det var umuligt at skaffe lægehjælp til alle de syge. I 1711 var der 15 akademisk uddannede læger i København og heraf kun fire, der tog sig af pestramte medborgere. Mest aktiv var dr. *Johan von Bötticher*. Han gjorde et stort arbejde og ordinerede præparater eller foretog åreladninger, som man håbede kunne helbrede patienterne.

Så var der bartsøkærrelavet med sine 21 mestre, der hver beskæftigede et antal svende og lærlinge. Deres medicinske kundskaber var ikke store, og angsten for smitte satte en snæver

grænse for sygebesøgene. Lavet var dog forpligtet til at sørge for »pestmestre«, der skulle behandle patienterne, og som da også nødtvungent gjorde det.

Til de syges lidelser blev altså føjet bevidstheden om, at lægehjælp var næsten umulig at få – og nærmest værdiløs, når den endelig kom – at ingen turde nærme sig sygelejet, og at døden ventede lige om hjørnet efter få dages sygdom.

I deres ensomhed og angst for døden foretrak mange at få besøg af en præst. Københavns præster gjorde et stort arbejde for at trøste de syge, og mange af præsterne blev – ligesom lægerne og barbererne – selv smittet og døde.

Under epidemien fik man indblik i, hvor mange dårligt stillede borgere der egentlig fandtes. I de tættest befolkede kvarterer levede og boede københavnere under elendige forhold. Sengetøj var mange steder en luksus, og når de syge eller de døde var ført bort, smed de overlevende sengehalmen og pjalterne ud på gaden, hvorved smitten yderligere kunne brede sig.

Den omstændighed, at så mange af de pestramte døde få dage efter, var en barsk løsning på plejeproblemet. Men samtidig var den årsagen til det tredje problem: Hvad skulle man stille op med de mange døde?

Det er næsten den uhyggeligste side

af den store pestepidemi. I den periode, hvor pesten rasede, døde omkring 20.000 mennesker. I den værste uge – fra den 12. til den 19. september 1711 – døde mere end 2300 københavnere.

Klasseforskellene gjorde sig tydeligt gældende også i denne sørgelige situation. De velhavende familier forlangte deres døde begravet i familiegravstederne inde i byens kirker. Af hensyn til smittefaren fra pestlig forlangte myndighederne dog, at gravrummet omkring kisten blev fyldt helt op med sand, og åbninger i kirkegulvet skulle lukkes omhyggeligt til. Man havde nemlig hurtigt opdaget, »... at af gravene udi Kierkerne opstige en u-lidelig Stanck.«

Kirkegårdene omkring byens sognekirker blev hurtigt overfyldt. Graverne opgav at tilkaste gravene, for allerede dagen efter var der nye bisættelser. Der var store, åbne og dybe kuler, så man f.eks. ved Nikolaj Kirke måtte balancere på planker for at komme over de halvfylde grave og ind i kirken.

Der blev snart inddraget områder til »assistance-kirkegårde« rundt omkring i den indre by, hvor der kunne findes plads. Nikolaj Kirke fik sin assistenskirkegård ved Borgergade, hvor man købte en ejendom, som hed *Landgreven*. Navnet er i vore dage genoptaget på en ny gade i kvarteret.

De mindrebemidlede borgere fik en

ganske anden behandling. Som nævnt anså man ligene for at være meget smittefarlige, og de skulle derfor begraves inden 24 timer efter døden. Den korte frist skabte naturligvis problemer både for ligsynsmændene og for kistesnedkerne. Det var ikke alene svært at skaffe en ligkiste, men den skulle også betales. Fattigfolk kunne derfor på det offentliges regning få udleveret en råt sammentømret kiste eller blot det nødvendige antal brædder og søm, hvis man var »selvbygger«.

Var det umuligt at skaffe en kiste, skulle liget svøbes i et lagen eller andet klæde og bringes ud af byen i en særlig vogn. Det var dog ikke ligvogne i nutidig forstand, men nærmest kærre til massetransport af de døde.

Ligbærere var ikke til at skaffe. Det var der næppe noget at sige til. Af 36 ligbærere og kuske, der blev ansat den første uge i august, var de 30 døde indens udgang! Det var de ringest stillede, der lod sig friste, og der måtte god betaling til – og mange snapse for at holde jobbet ud. Det medførte en råhed og brutal ligegyldighed over for de døde medborgere. På kærreterne dyngede man så mange lig op, som der kunne være, inden man rullede ud af byen gennem Østerport med den uhyggelige last.

Der er efterladt samtidige beretninger om det voldsomme indtryk, det gjorde,

når man mødte en sådan kærre, hvor de døde hoveder dinglede bagud af vognen. Man gik så vidt som til at hævde, at man kunne blive smittet blot ved det frygtelige syn.

Den grufulde stank fra de døde søgte man at bekæmpe ved en bestemmelse om, at ligene skulle lægges i kiste – hvis den kunne skaffes – i det tøj, de havde på, hvorefter der skulle strøs ulæsket kalk henover. Med enevældens omhu for detaljer hed det, at der skulle bruges 1 »giøben« – d.v.s. skovlfuld – kalk til »et lidet liig«, 2 til et »mådeligt« og 3 til et »stort og fyldigt« lig.

Fattigfolk blev der, som sagt, ikke gjort meget ud af. Ligene måtte for enhver pris af vejen. Derfor lod man soldater grave dybe render uden for Kastellet, omtrent hvor Livjærgade ligger i vore dage. Her kunne de døde – i eller uden kister – lægges ned i tre lag.

Det var umuligt at begrave ligene i det samme tempo, som de ankom til begravelsespladsen. For at mindske stanken fra de ubegravede fandt man på at affyre kanonskud fra Kastellet hen over begravelsespladsen for at »dissipere«, d.v.s. sprede, den »onde lugt«.

I begyndelsen af oktober 1711 aftog dødeligheden mærkbart. Fra over 2300 i ugen omkring 1. september var antallet af døde faldet til under 1000 i ugen omkring 1. oktober. Nu gjaldt det om at

Det dramatiske billede viser ligbærere, der er ved at fjerne pestlig fra beboelseshuse i København under pesten i 1711. De døde smides op på kærren og køres ud til begravelsespladsen uden for Østerport. Det primitive træsnit er dog næppe fra 1711, men væsentlig yngre. Med. Hist. Museum.

forhindre, at pesten blussede op igen. Politimesteren foreslog, at alle gang- og sengeklæder, som havde været benyttet af pestsmittede, skulle brændes. Men det syntes mange var en dårlig idé. Man anslog værdien af alt det tøj, der således ville gå til spilde »... mindst til een Tønde Guld«, så man snakkede videre.

Det blev så bestemt, at hele herligheden skulle vaskes i saltvand, tørres og gennemrøges – kun pjalter og sengehalv skulle brændes. Der blev rundt om i byen indrettet »drøgstuer«, d.v.s. røgerier, til dette formål.

I de smittede huse blev væggene pudset om, gulvene vasket og stuerne gennemluftet og gennemrøget, før beboerne måtte rykke ind igen.

Da man omsider kunne betragte epidemien som ophørt, stod 500 huse i København tomme, og omkring 20.000 mennesker – en tredjedel af byens befolkning – var bukket under for pesten.

Bagfacaden af rådhuset vendte ud mod Nytorv. Her stod skafottet med »kagen« i midten. I baggrunden til højre ses Vor Frue Kirkes tårn med spiret, som blev ødelagt under bombardementet i 1807. Stik i Den danske Vitruvius. Kgl. Bibl.

Halsjern og gabestok

Retsforhold og bystyre

Efter mørkets frembrud var det klogt at blive inden døre. Helt op til slutningen af 1600-tallet fandtes der ingen gadebelysning i København. Var det nødvendigt at gå ud, måtte man tage en håndlygte med, for når det ikke var måneskin, lå byen hen i bælgmørke om natterne. Natlige overfald, røverier og drab i ly af mørket forekom ofte.

Først i 1681 kom der en forordning om gadelygter, hvorefter der rundt i byen blev opsat kobberlygter på malede pæle. De enkelte husejere måtte betale anskaffelsen og opsætningen, mens udgiften til driften blev betalt af lejerne. Senere begyndte man at opkræve en særlig afgift, den såkaldte almindelige lygte- og sprøjteskat.

Den ældste lygteform blev bevaret i mere end 100 år. Det var firkantede glaslygter med en »hat« over, monteret på en rødmalet pæl. Brændstoffet var tran, dels fra *havkale* – en art hajer – dels fra sæler.

Stadens lygter var naturligvis offentlig ejendom, og der var strenge straffe for at beskadige eller ødelægge dem.

Gadebelysningen var et af de områder, byens styre måtte tage sig af. Desuden varetog styret alle byggesager foruden opsynet med gadernes renholdelse, vandvæsenet, vægterordningen, brandvæsenet og mange andre praktiske forhold, som er nødvendige, når et bysamfund skal fungere.

Københavns borgere kunne dog ikke bestemme ret meget selv. Siden enevældens indførelse – endda med borgernes støtte – var magten gradvis gledet staden af hænde og lå hos kongen og statens embedsmænd.

Bystyret bestod dels af *magistraten*, dels af borgernes repræsentanter, *de 32 mænd*. Magistraten bestod af tre borgmestre og otte rådmænd under ledelse af en præsident. De var alle valgt af kongen. Under enevælden var magistraten i virkeligheden blot et ekspeditionskontor for kongelige ordrer.

Borgernes repræsentation skulle overvåge magistratens forretninger. Også denne gruppe var udpeget af kongen. Mens magistratens medlemmer blev hentet fra embedsmændenes ræk-

ker, var de 32 mænd valgt blandt byens borgere fra de forskellige kvarterer, gerne velbjergede købmænd. De interesserede sig ganske naturligt for stadens erhvervsliv og for det offentliges forbrug af penge. Det var jo dem, der skulle betale skatterne.

De 32 mænds indflydelse var endnu mere begrænset end magistratens. Der var dog to områder, man betragtede som forsamlingens naturlige opgaver. Det ene var reguleringen af næringslivet, det andet var medbestemmelsen over stadens økonomiske og finansielle forhold.

Byens styre havde sine lokaler i rådhuset, som lå på Gammeltorv midt i København. Christian 4. havde ombygget det middelalderlige rådhus i renæssancestil, og sådan stod det, indtil det blev ødelagt under branden i 1728.

Efter branden blev der opført et nyt rådhus på samme sted. Arkitekten var generalbygmester *J. C. Ernst*, og rådhuset blev denne gang opført i tidens stil, barokken. *Erich Pontoppidan* har i sit værk *Den Danske Atlas* fra 1764 skildret dette rådhus, som »... gjør Skilsmisse i mellem nye og gammel Torv«. Han fortæller, at der er en balkon mod Gammeltorv og mod Nytorv to arkader. Bygningen havde således facade mod begge torve. Oven på det »italienske«

tag, d.v.s. mansardtaget, er »... sat et zirligt Spiir«.

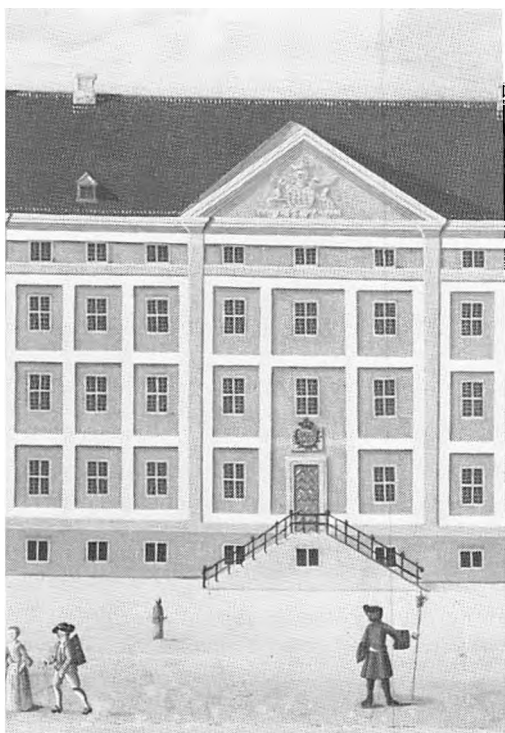
Inde i bygningen var der i stueetagen en stor mødesal og et retslokale »... til alle Borgerlige Sagers Afgjørelse i første Instantz. Oven paa holder Stadens høviise Magistrat sine Forsamlinger«. Også de 32 mænd holdt til på førstesalen, og politiretten havde sine lokaler her.

Under rådhuset lå stadens vinkælder, som magistraten havde bortforpagtet, og der var en fangekælder, hvor de anholdte blev indsat. Den blev dog allerede i begyndelsen af 1700-tallet suppleret med et egentligt arresthus, som blev opført i nuværende Slutterigade. Slutteri er netop et gammelt ord for arrest.

I arresthuset sad ikke alene kriminelle fra København, men også fanger fra provinsen. Her sad tillige de fanger, der kunne forvente en dødsdom. I den anledning fik barbererne i 1717 lov til at indrette et anatomikammer, så de kunne øve sig på ligene af henrettede forbrydere.

Af andre fængsler i København kan nævnes *Blåtårn* – en bygning ved Langebro, som var forbeholdt de ansatte i kongens tjeneste – og *Spindehuset*. Sidstnævnte var et kvindefængsel, der var bygget sammen med Børnhuset og Rasphuset på Christianshavn.

Rasphuset – også kaldt *forbedringshuset* – var en straffeanstalt for dømte

I nuværende Slutterigade lå stadens arresthus. Også denne bygning har Rach og Eegberg malet. I forgrunden til højre en vægter med sin morgenstjerne. Til venstre et bondepar på vej mod Nytorv. NM.

kriminelle. Navnet kommer af, at fangerne blev sat til at raspe rødtræ af store blokke til brug ved tøjfarvning.

Børnehuset var ikke noget egentligt fængsel, men et *tugthus*, d.v.s. en opdragelsesanstalt. Her anbragte man børn og unge, der ellers strejfede om og næsten var forudbestemt til at ende som

kriminelle. I Børnehuset kunne man lære et håndværk.

Desværre fungerede systemet ikke særlig godt. Den dårlige forplejning og den brutale behandling gjorde kun ondt værre, og kriminaliteten var stor inden for anstaltens mure.

Rådstueretten behandlede kun en lille del af straffesagerne, nemlig dem, der vedrørte byens forhold. Disse sager kan man læse om i retsprotokollerne. Her er nogle eksempler.

I 1707 var to af natmandens folk på vej ud gennem Nørreport med tre heste. Den ene af mændene red så tæt på portvagten, at denne måtte springe tilbage. Da soldaten gav sin irritation luft ved at lange ud efter hesten med sin stok, vendte den anden mand sig mod ham, skældte ham ud og slog efter ham med sin pisk. Derpå red han hen til en anden vagtsoldat, begyndte »... at larme og skielde endnu mere ...« og terroriserede det øvrige mandskab med sin hest.

Forseelsen blev anset for særlig grov, fordi natmandens folk tilhørte den nederste klasse i samfundet. Ingen »ærlige« mennesker kunne have med dem at gøre, fordi de havde det ulækre, men særdeles nødvendige job at tømme borgernes lokummer og køre indholdet til lortekulerne uden for byen.

Straffen blev også derefter. Den mest

aktive af folkene blev dømt til at jages ud af staden. Han skulle hentes fra fængslet og i en kærre køres gennem Strøget og Købmagergade til Nørreport. Undervejs skulle han »... pidskes af natmanden med riis ...«, og optoget skulle standse tre steder: på Gammeltorv uden for rådhuset, på Amagertorv og ved Nørreport, hvor forseelsen var blevet begået. Og det skulle ske på en dag, hvor det forurettede vagtmandskab var til stede. På hvert af »stoppestederne« var det foreskrevet, at synderen »... med ni slag langsom og alvorligen skal pidskes ...«

Den anden af natmandens folk, som startede affæren, slap med at være kusk på kærren, fordi han »... nu saa lang tid har siddet udi det værste hul under raadhuset ...«, så han blev forskånet for videre straf.

En anden sag fortæller også en del om retstilstanden på Holbergs tid. Den drejede sig om en gammel kone, Johanne Andersdatter, der blev anmeldt til politiet, fordi hun gik rundt med to menneskefødder i en pose. Det vakte selvfølgelig mistanke, og øvrigheden ville have besked om, hvordan den sag hang sammen.

Hun blev fremstillet på Københavns byting den 18. december 1708. Det viste sig, at hun levede af at opkøbe hår og sælge det videre til parykmagerne. En af

hendes forbindelser på Sjælland havde under hendes besøg afleveret to indtørrede menneskefødder til hende, for »... at hun skulle bære dem til København og opspørge Jørgen Jensen, som havde mistet samme fødder af koldfyv (koldbrand), og levere ham dem, ifald han måtte være i live.« I modsat fald skulle de begraves. Hun tog dem så med, som de var, saltede og røgede for at kunne holde sig.

En undersøgelse viste, at en mand ved navn Jørgen Jensen nogle år forinden virkelig havde boet det pågældende sted på Sjælland. Efter at fødderne havde været angrebet af frost, gik der koldbrand i dem, så de »rådnete« og faldt af uden amputation.

Johanne blev omgående ført til denne Jørgen Jensen, da man havde fundet ud af, hvor han boede, og han kunne bekræfte historien og vedkendte sig sine fødder.

Det varede dog nogen tid, inden man løslod Johanne Andersdatter. For det første ville man være sikker på, at hun ikke havde haft til hensigt at bruge de indtørrede fødder til hekseri. For det andet havde man mistanke om, at hun havde benyttet dem som rekvisit ved tiggeri for at stimulere godtfolks medlidenhed, når hun viste dem frem.

Man kunne imidlertid ikke bevise disse påstande, og Johanne forklarede, at

En kvinde, der er ophængt ved håndleddene, »slås til kagen«, d.v.s. piskes offentligt. Kgl. Bibl.

hun havde haft fødderne hos sig i så lang tid, fordi hun selv havde ligget syg og havde haft så store smerter i sine egne fødder, at hun kun kunne »... hække sig frem ved en kæp ...«

Omsider tog øvrigheden det fornufti-

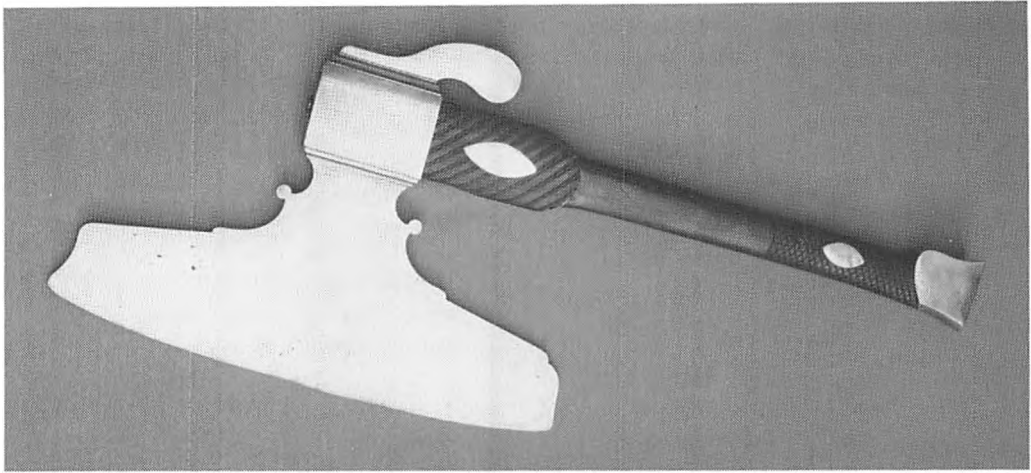
ge standpunkt at aflevere fødderne til deres rette ejermand og løslade konen. Sagens akter blev derefter henlagt med påskriften »Johanne Andersdatter med de fire fødder«.

Fængselstraf i nutidig forstand var ikke så almindelig. Man havde andre strafmuligheder dengang. Kunne en sag ikke afgøres med en bøde, kunne man blive dømt til at blive pisket offentligt. Det foregik som regel ved en pæl, *kagen*, som stod på Gammeltorv, og senere oppe på skafottet på Nytorv. Ofret blev bundet til pælen med den nøgne ryg udad. Så faldt det idømte antal piske-slag, så blodet flød, og den dømte havde »mistet sin hud«, som det også hed.

En frygtet straf var at arbejde i jern på Bremerholm, datidens orlogsværft. Fangen blev smedet i jernlænker og sat til hårdt arbejde, ofte udendørs og i »ondt« vejr. Der skulle ikke meget til for at blive »lagt i jern« på Bremerholm – for livstid. Måske var det en trøst, at »livstiden« ikke blev særlig lang under disse forhold.

For at lette en eventuel eftersøgning, hvis fangen skulle undslippe og »afslå jernene«, lod man ofte den indsatte brændemærke i panden.

I en bøddeltakst fra 1698 var prisen for en brændemærkning 4 rigsdaler. Skulle bøddelen knibe synderen med

Henrettelsesøkse fra København. Den er fra 1700-tallet og har været i brug til den sidste henrettelse med økse i Danmark i slutningen af forrige århundrede. Den skal således også have været benyttet til henrettelsen af Struensee og Brandt i 1772. NM.

gloende tænger, kostede det kun 2 rigsdaler for hvert kneb.

Uden for Vesterport stod byens galge. Her blev de dømte hængt, og det fik bøddelen 10 rigsdaler for. Skulle han også nedtage den hængte, blev der beregnet yderligere 4 rigsdaler, og for at begrave den døde fik bøddelen 2 rigsdaler ekstra.

Særlig grove forbrydere skulle henrettes under svære lidelser. Og det skulle foregå offentligt for at have en afskrækkende virkning på andre mennesker. En rovmorder blev f.eks. som

Også i 1700-tallet skulle politibetjente kunne legitimere sig. I vore dage benyttes et lille skilt, men dengang viste man den ærefrygt-indgydende »Kongens Hånd« frem. Københavns Bymuseum.

indledning knebet med gloende tænger på gerningsstedet og derpå ført til skaffottet. Her blev først den hånd, der havde begået forbrydelsen, hugget af, og derefter blev staklen halshugget med den store økse. Til skræk og advarsel blev hånden og hovedet sat på hver sin stage, kroppen blev skåret i stykker og bundet til et vognhjul, der var fastgjort oven på en stejle, d.v.s. en svær pæl.

Den dødsdømte kunne endda risikere at blive radbrækket levende, d.v.s. at bøddelen før halshugningen brækkede eller knuste fingre, hænder, albuer, tæer, fødder og ben – en ufattelig barbarisk straf.

Strafferetten byggede næsten udelukkende på bestemmelserne i *Christian 5.'s Danske Lov* fra 1683. Den sjette bog i dette omfattende lovværk handler »Om Misgjerninger«. Der er 22 kapitler om hver sin art forbrydelser, fra gudsbespottelse, »Sværen og Banden« og »Manddrab«, vold, hærværk, ran, røveri og mordbrand til »Hustruers, Børns eller Tieneste-Tyendes Forlokkelse.«

Det er hårde straffe, der foreskrives. Ikke blot bøder og bortvisning, men også legems- og dødsstraffe.

Som et enkelt eksempel kan nævnes artikel 25 i 13. kapitel, »Om Løsagtighed«: »Befindes nogen Egte-Mand at have med anden Egte-Mands Hustrue

aabenbarlig og ubluelig Omgængelse ...«, er straffen, hvis de to parter efter at være advaret fortsætter »... deres skammelige og forfærgelige Levnet ...«, at manden halshugges, og »... hun stoppes i en Sæk og druknes.«

Politiet i København blev oprettet i 1701 og havde en lang række opgaver. Først og fremmest skulle politiet sørge for ro og orden. Der skulle gribes ind ved slagsmål og anden uorden, og politiet skulle sørge for, at alle forordninger blev overholdt. Politiet skulle også se efter, at søn- og helligdage blev respekteret – at der ikke blev udskænket på værtshusene eller arbejdet på værkstederne.

Endvidere skulle politiet have tilsyn med, at torvene var rene og ryddede, og sørge for, at færdslen havde rimelige vilkår uden derfor at genere godtfolk. Gadernes brorlægning, rendestenenes tilstand, vægterkorpset og brandvæsenet sorterede ligeledes under politiet.

Den daglige ledelse lå hos *politimesteren*. Til at hjælpe sig havde denne en fuldmægtig, to kontorassistenter og ti betjente – »byens tjener«. Den første politimester var *Claus Rasch*, og efter ham overgik embedet i 1705 til den berømte videnskabsmand *Ole Rømer*. Det kunne virke lidt ejendommeligt, at den 61-årige forsker påtog sig det be-

sværlige embede. Men den aktive mand passede det forbilledligt lige til sin død i 1710.

Ole Rømer blev efterfulgt af *Johan Bartram Ernst* – en bror til generalbygmesteren. Også han passede sit embede samvittighedsfuldt. Fra hans tid er bevaret en lang række indberetninger – nærmest i dagbogsform – fra København, stort og småt mellem hinanden. De giver et storartet billede af dagliglivet i hovedstaden.

Som eksempel kan nævnes et notat fra 29. juni 1721. Her beskriver Ernst opklaringen af to tyverier.

Politiet havde fundet den bådsmandskone, som havde lukket sig ind i Trinitatis Kirke, skåret alterdugen og nogle gardiner af, brudt sakristiet op med en jernstang og stjålet en messehagel. Dette kirkerov blev opdaget af konens husvært, som fandt de stjalne genstande i hendes kuffert og straks anmeldte det til politiet.

Konen tilstod sin gerning og anførte som motiv, at hun var ked af livet. Denne forklaring går igen i mange sager, hvor man oplever den særlige form for »selvmord«, som skete ved, at man gjorde sig skyldig i en forbrydelse – navnlig drab – som ville medføre dødsstraf. I den foreliggende sag blev konen dog næppe dømt til døden, men formentlig indsat i Spindehuset.

I en anden sag anholdt politiet en bonde, som havde brudt fattigblokken ved Vangede Kilde op. Gerningsmanden blev opdaget, som så mange andre, ved straks efter misgerningen at bruge påfaldende mange penge.

Ernst beretter videre, at han har givet en bogtrykker, der har trykt et ulovligt skrift, en bøde på 10 rigsdaler. Endvidere, at Norgesgade – nuværende Bredgade – på strækningen mellem Amalienborg og den nordre ende skulle repareres og omlægges. Det oplyses, at omkostningerne ville blive dækket af »kopulationspengene«, d.v.s. bryllupsafgifterne.

Man læser også om arbejdet med opmudring af Slotsholmskanalen ved Højbro og ved Prinsens Bro, og det berettes, at havnens nye »muddermølle« er meget effektiv. Endelig gør Ernst rede for sin kontrol med smørfustagerne rette størrelse, så at leverandørerne fra provinsen er klar over, at politiet sørger for, at fustagerne holder de rigtige mål. Datidens politimestre havde skam nok at se til!

Blandt Københavns senere politimestre kan nævnes *Hans Himmerich*, der forud havde tilbragt 20 år af sit liv i russisk og polsk krigstjeneste. Han blev hurtigt upopulær på grund af sit brutale væsen og blev da også afskediget i 1731.

Himmerich præsenterede en undren-

Politemester Himmerich's raffinerede opfindelser til ydmygelse og dermed afstraffelse af datidens skøger. Rigsarkivet.

de samtid for nogle fantasifulde projekter til afstraffelse af stadens skøger. Opfindelsen bestod af et bur, der kunne drejes rundt som en karrusel.

Inde i buret stod en af de pågrebne

damer »... med alskens Rasleri paa Hovedet«, mens en anden måtte stå uden for og dreje buret rundt. Senere byttede de roller. »Drillen«, som indretningen blev kaldt, skulle stå på Nytorv, hvor der kom mange mennesker. Efter en

passende tid skulle pigerne spændes for en lille vogn og begive sig til Spindehuset, hvor frihedsstraffen skulle afsones.

Himmerich ansøgte om kongens tilladelse til forsøget og tilføjede, at »... de ingen Skade lide derved paa Kroppen, men alene en stor Spot og Skam, som jeg virkelig tror mere vil skrække dem end Spindehuset ...«

Ud over politiets betjente var der et korps af vægtere, som skulle patruljere i byens gader om natten og sørge for ro og orden. Antallet var mellem 60 og 80, og man valgte fortrinsvis kraftigt byggede mænd. Deres påklædning – uniformen – bestod af en svær, lang frakke med et bredt bælte om livet. På hovedet havde de en kabuds og i hånden den såkaldte morgenstjerne, som var en lang træstang, der var forsynet med en pigget jernkugle for enden.

Vægterne skulle holde opsyn med gadelygterne og se efter, at der var brændstof nok, og de skulle forkynde tiden hver time med en sang. De skulle gribe ind, hvis der var uro og tumulter i gaderne.

Det var ikke altid behageligt at være vægter. De blev tit indblandet i slagsmål og fik ofte prygl, når de ville trække urostifterne i arresten. I 1713 ansøgte

Vægter i 1700-tallets uniform med svær frakke, bredt læderbælte med indskriften »ædru og tro«, lange kravestøvler på benene og kabuds på hovedet. I den ene hånd har han en morgenstjerne, i den anden holder han sin lygte. Københavns Stadsarkiv.

politimesteren om, at vægterne måtte få en jernkalot inde i kabudsen, fordi de så ofte fik hug i hovedet.

København brænder

Den store brand i 1728

København var en meget brandfarlig by. Mange huse var opført af bindingsværk, og der indgik meget træ også i de udvendige konstruktioner. Færligst var nok de tjærede tagrender. Tjæren skulle beskytte mod råd, men samtidig virkede en knastør tagrende som en lunte, hvor ilden kunne løbe fra hus til hus.

I elektricitetens tidsalder har man svært ved at forestille sig, hvor afhængig man var af åben ild inden døre. På køkkenets ildbænk flammede ilden lystigt det meste af døgnet, og ville man se efter mørkets frembrud, måtte man tænde lamper og levende lys. Gennem hele den kolde årstid tændte man op i kaminer og ovne.

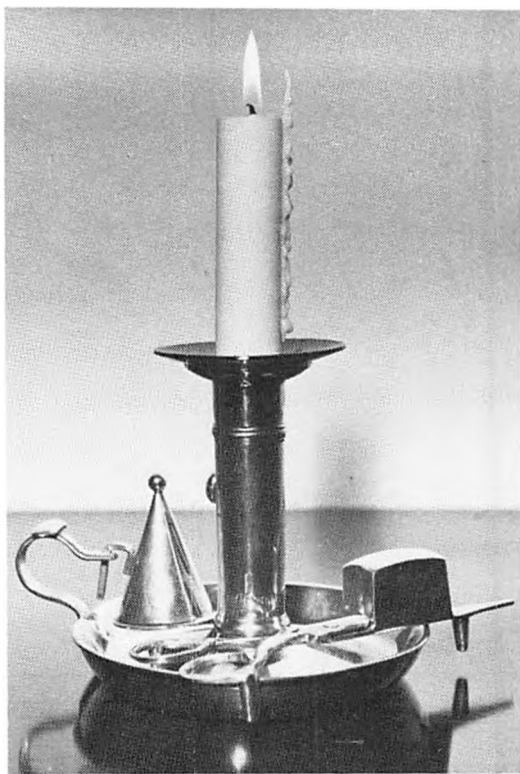
Der opstod da også hyppigt brande i det gamle København. En lille uagtsomhed, f.eks. et væltet lys, kunne starte en brand.

Et særligt problem var byens skorstene. Fra alle ildsteder, ovne og kaminer var der aftræk til en skorsten. Datidens brændsel afgav en hel del sod, der satte sig indvendigt i røgrør, kanaler og skorstene. For at skorstenene kunne følge

arkitekturens krav og gå smukt op gennem husenes tagryg, måtte man i mange tilfælde mure piben skråt hen under loftet til bygningens midterakse. Da røg helst vil stige lige til vejrs, afsættes der særlig meget sod i de »trukne skorstene«, som man kaldte sådanne løb. Der var derfor utallige skorstensbrande i København, men de fleste blev slukket, før der opstod egentlig ildløs.

Naturligvis måtte der være et stort antal skorstensfejere i København, hvis de mange skorstene skulle renses regelmæssigt. Myndighederne var klar over den store risiko, der forelå, og der var derfor bestemmelser om, hvor ofte skorstene skulle fejres, og om tilsyn med ildsteder.

Lycestager var som regel af messing og var gerne forsynet med en skål til nedløbende voks eller tælle og til afklippede vægestumper. Sådanne stager kaldte man *kammer-* eller *skålstager*. Mange hældte lidt vand ned i skålen, så kunne der ikke ske noget, selv om man faldt i søvn med et brændende lys på natbordet.

Kammerstage fra 1700-tallets sidste halvdel. Formålet med skålen er, at lyset skal stå så sikkert som muligt, og at brændende vægestumper eller tælle ikke når længere. Meget forsigtige borgere fyldte skålen op med vand for at være helt sikre på, at der ikke kunne ske noget. Med lysesaksen kunne man »snyde« lyset. Foto forf.

I vore dage kan man vanskeligt forestille sig, hvor besværligt det var at gå rundt i et bælgmørkt hus, hvis man ikke havde en lampe eller et lys i hånden. Mange valgte den farlige fremgangsmå-

de at tænde en lysestump – en »prås« – og gå rundt med den. Skulle man bruge begge hænder, satte man stumpen fra sig, eventuelt ved at »kline« den, d.v.s. sætte den fast i nogle dråber smeltet voks eller tælle. Væltede lysestumpen eller faldt den på gulvet, kunne man være så uheldig, at flammen antændte noget brændbart materiale. Og brændbart materiale var der nok af, bl.a. hø til de mange indenbys kreaturhold og høvlspåner fra de små snedkerværksteder.

Kunne beboerne ikke selv slukkeilden, måtte man have fat i brandfolkene. Man løb ud på gaden og råbte »brand!«, indtil den nærmeste vægter dukkede op. Han skulle så gentage råbet og dels banke naboerne op af deres søde søvn, hvis det skete om natten, dels omgående give besked til brandvagten på rådhuset. Derfra gik der melding til brandchefen, politimesteren, stadshauptmanden – det var chefen for borgervæbningen – samt byens kommandant.

Brandmandskabet blev kaldt sammen med trommer, og sprøjterne blev gjort klar til brug. Vand blev postet i tønder, som blev trukket på *sluffer* – en slags slæder – til brandstedet.

Systemet kunne fungere, men i praksis gik der meget lang tid, fra brandråbet havde lydt, til sprøjterne sendte de første stråler ind i den brændende bygning.

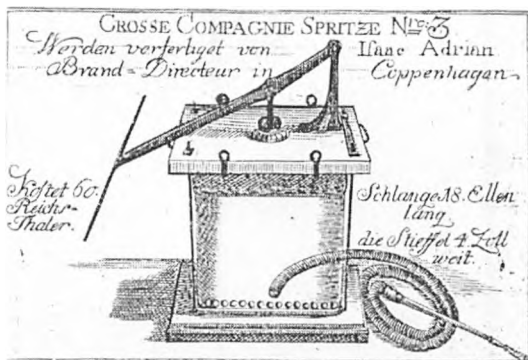
Brandfolk i arbejde. Vand slæbes til brandstedet på en sluffe, to mand bærer en håndsprøjte, og en »undersprøjtemester« løber af sted med en brandspand. Stik fra midten af 1700-tallet. Kgl. Bibl.

I hvert hus skulle der findes et bestemt antal læderspande til det indledende – og måske tilstrækkelige – slukningsarbejde. Kunne branden ikke slukkes, søgte man at forhindre, at den bredte sig til nabobygningerne. Man bredte sejldug ud over tagene og sprøjtede vand på, eller man rev simpelt hen nabobygningerne ned eller sprængte dem i luften, for at forhindre en storbrand.

I mange århundreder blev København skånet for den store katastrofe. Men den 20. oktober 1728 gik det galt. Hvor Frederiksberggade i vore dage munder ud i Rådhuspladsen, lå dengang et snævert stræde, Lille Sankt Clemens Stræde, opkaldt efter Københavns ældste sognekirke, som lå her i middelalderen.

Det var onsdag aften ved 20-tiden, da man opdagede, at der var ild i det østre hjørnehus ud til Halmtorvet. Det tilhørte en enke, Signe salig Bøie Hansen, og der boede fire familier i det. Man mener, at en af beboerne – måske nogle børn – var gået op på loftet med et tændt lys og havde tabt det deroppe.

Branden var ikke farligere end så

Et reklamebillede af en brandsprøjte til 60 rigsdaler, fabrikeret af »branddirektør« Isaac Adrian i København. Den kunne betjenes af én eller to mand, der pumpede med håndtaget til venstre, samt en tredje, der rettede den 18 alen (d.v.s. 12 m) lange brandslange mod flammerne. Københavns Stadsarkiv.

mange andre, men denne gang havde en hel del uheldige omstændigheder føjet sig sammen. For det første var det blæst kraftigt op fra sydvest, og efter en varm sommer var alt træværk i husene godt tørt. For det andet havde man tørlagt de underjordiske vandrender som led i en regulering af Søerne, byens vandreservoir, så pumperne gav intet vand. For det tredje havde en del af brandfolkene været til begravelse og sad nu og drak gravøl over deres døde kammerat.

Branden bredte sig hurtigt langs de mange småhuse i Sankt Clemens Stræde, og da de brandfolk, der kunne trommes sammen, omsider mødte op, viste

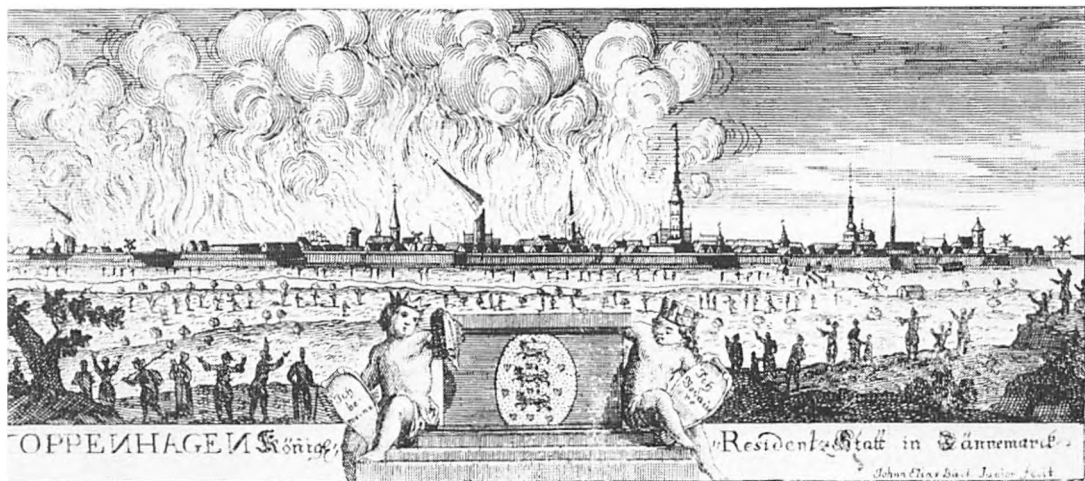
det sig, at sprøjterne dårligt kunne manøvreres ind i de snævre stræder bag Halmtorvet.

De sprøjter, man fik rigget til, kunne der ikke skaffes vand til, så man anbragte i desperation sugeledningerne i rendestenenes mudrede dyb i håb om dog at få lidt vand, men slangerne blev straks stoppet til af skarn. Det stod nu klart, at den helt store katastrofe var ved at udvikle sig, derfor måtte man skaffe vand fra Stadsgraven uden for Vesterport.

Men her indtraf en fjerde hindring. Københavns stivbenede kommandant, grev *Sponneck*, nægtede at lade porten åbne, så der blev adgang til vandet. Han var bange for, at de hvervede soldater ville benytte lejligheden til at desertere.

Politimester *Himmerich* lod sig ikke se; kommandanten red rundt i byen med en afdeling soldater for at opretholde ro og orden, mens flammerne åd sig frem, hus for hus og gade for gade. Han lod sine folk hugge løs på alle mennesker i gaderne – også på brandfolkene, der måtte flygte og lade pumperne stå.

Den tanke at lade nogle af de mange soldater gå i gang med rednings- og slukningsarbejde faldt tilsyneladende ikke nogen af de høje chefer ind. Tværtimod. Da Holmens admiral så nogle matroser give en hånd med i slukningsarbejdet, råbte han ukvemsord til dem

Der findes næsten ingen samtidige billeder af Københavns brand i 1728. Nærmest kommer man det med dette prospekt, der stammer fra en bog om en anden storbrand i 1728. Kobberstikkeren har fundet et ældre prospekt af København og forsynet det med flammer, et knækket spir og jamrende borgere i forgrunden. Københavns Stadsarkiv.

og forlangte, at de skulle vende tilbage til Holmen og passe på kongens flåde.

Branden bredte sig i nattens løb mod Vestergade, Studiestræde og Sankt Peders Stræde. Næste morgen brændte bispegården, rådhuset og bygningerne langs Gammeltorv og Nytorv.

Uheldigvis udbrød en ny brand i en bryggergård i Nørregade, så om morgenen var Sankt Petri Kirke omgivet af brændende bygninger og blev da også torsdag morgen flammernes bytte.

Ilden sprang derefter over Nørregade og flere af universitetets bygninger brød i brand. Nu var vor Frue Kirke i fare fra to sider, og for at søge at standse ilden fra Vestergade blev det besluttet at sprænge vinhuset *Blasen*, der lå på hjørnet af Gammeltorv og Nørregade, i luften. Der blev lagt en stor krudtladning ind i bygningen, folk blev jaget ud, og derefter eksploderede ladningen, så huset faldt i grus. Uheldigvis havde man ikke set, at nogle matroser havde benyttet sig af forvirringen og var smuttet ned i vinhusets kælder for efter selvbetjenings-princippet at gøre sig til gode med vinen. Det blev deres livs sidste drink.

I stedet for at standse ilden opnåede man det stik modsatte. En glødende regn af gnister fløj til alle sider ved

eksplosionen, og kort efter stod spiret på Vor Frue Kirke i brand. Torsdag formiddag brændte kirken, endda så grundigt, at kisterne i gravkældrene også gik til grunde med deres indhold.

Mange havde anset Vor Frue og Sankt Petri Kirke for sikre, ikke blot på grund af de svære mure, men også ud fra den tankegang, at »Herren beskytter vel sit tempel«. Alligevel brændte kirkerne tillige med Trinitatis Kirke og universitetsbiblioteket, som var indrettet på kirkens loft. Dagen forinden havde man netop overtaget Roskilde Domkirkes vældige arkiv, som fyldte 21 tungtlæssede vogne. Disse dokumenter blev nu også flammernes bytte.

Rundetårn blev stående, men de astronomiske instrumenter brændte sammen med observatoriet på toppen. I det hele taget viste det sig, at det var skønne spildte kræfter at slæbe værdier ind i kirkerne for at redde dem fra ilden. Alle prøvede at redde deres bolig eller i det mindste nogle få ting fra at blive flammernes bytte. Mange mennesker faldt på knæ midt på gaden og anrøbede om Guds barmhjertighed. En forståelig reaktion på noget, der bogstaveligt kunne opleves som verdens undergang.

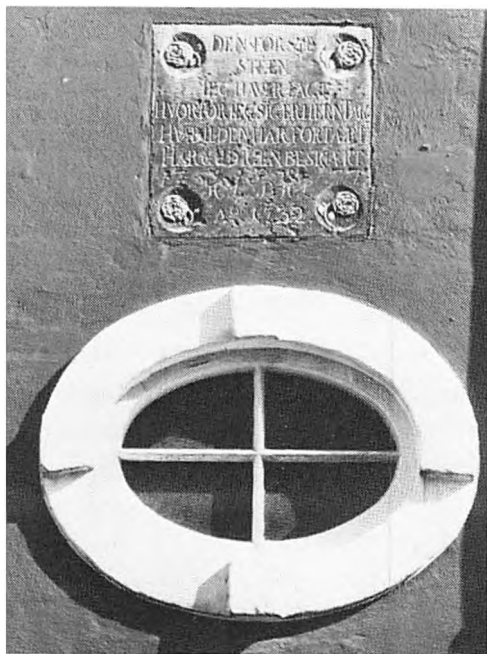
Tyveknægtene havde derimod gode dage. Der blev udført »redningsaktioner« til egen fordel, og forladede huse blev plyndret.

Ilden fortsatte sin ubønhørlige vandring ned mod Købmagergade. Klokkeren om aftenen gik der ild i endnu en af byens kirker, Helligåndskirken. Som en ironisk hentydning gik klokkespillet i gang, da tårnet brændte, og spillede salmen »Vredde din afvend, Herre Gud, af Naade«. Så styrtede tårnet sammen.

Hele torsdagen og natten til fredag brændte det ene hus efter det andet. Ilden havde nu bredt sig helt ud til volden og drejede om ad Gothersgade, hvor Reformert Kirke og husene i gaderne bagved brændte.

Det var efterhånden gået op for myndighederne, at der måtte trækkes på alle ressourcer. Nu fik soldater og matroser ordre til at deltage i slukningsarbejdet. Omsider lykkedes det at begrænse ilden sidst på fredagen. Selv om det i dage og uger blev ved med at ulme og blusse i ruindyngeme, måtte branden betragtes som ophørt på tredjedagen – 60 timer efter dens udbrud onsdag aften. Da havde ilden hærget gader og stræder. 1450 huse var brændt foruden rådhuset og de fem kirker. Mange tusinde københavnere – rige såvel som fattige – stod uden tag over hovedet. Om lørdagen lod kongen uddele brød og øl til byens fattige.

Der er efterladt en del samtidige beretninger om den store brand. Holberg har

Mange københavnere, der genopførte deres huse efter branden 1728, opsatte en stentavle, der udtrykte taknemmelighed over, at det blev muligt at genoprette skaden. På Gråbrødretorv nr. 1 sidder en plade, hvor der står: »Den første Steen ieg haver lagt/hvorfor jeg siger Hern Tak/Hvad Ilden har fortært/har Gud igen beskiært (d.v.s. tildelt)«. Husets ejer var fiskebløder Hans Lau, og huset blev genopført 1732. En anden fiskebløder, Jørgen Pinvig, lod senere sine egne forbogstaver og årstallet 1777 hugge i stenen. Foto forf.

også beskrevet den og beklaget sig over, at hans eget hjem i Købmagergade gik til grunde.

En islænding, *Jon Olafson* fra Grunnavik, er nok den, der har givet den grundigste beskrivelse af branden. Han boede på den tid i København som assistent hos den kendte islandske forsker *Arni Magnusson*, der var bibliotekar ved universitetsbiblioteket. Selv om også Magnussons arkiver blev skadet, lykkedes det dog at redde de uvurderlige, gamle islandske håndskrifter.

En meget særpræget øjenvidneskildding udkom mere end et halvt århundrede efter branden. Forfatteren var en af Københavns kendte originaler, *Carl Frederick Reiser*, der som tiårig dreng havde oplevet katastrofen. Han glemte aldrig den grufulde oplevelse, der prægede ham for livet. Reiser gik i lære som barber og kirurg og overtog stedfaderens »barber-amt«, d.v.s. forretning. Hele sit liv var han naiv og godtroende, men blev efterhånden klar over, at hans medborgere benyttede enhver lejlighed til at gøre nar af ham.

Som gammel udgav han sin »Historiske Beskrivelse over den Mærkværdige og meget fyrgterlige store Ildebrand 1728 ... paa det alleromstændeligste og accurateste beskreven.« Reisers skrive-måde er meget særpræget. Den er fuld af malende og dramatisk forskruede vendinger.

Reiser nævner et eksempel på den forvirring, der greb borgerne. Da pa-

Ildebrandssten bliver nu og da hjemløse, når gamle bygninger rives ned. Men er de dekorative, bliver de ofte genindmuret – dog undertiden langt fra det oprindelige sted. Holmens Kanal blev ikke berørt af branden i 1728, dog sidder dette prægtige stenhuggerarbejde indmuret i en gård på denne strækning. Ingen véd i dag, hvor pladen oprindeligt havde sin plads i 1730'erne. Foto forf.

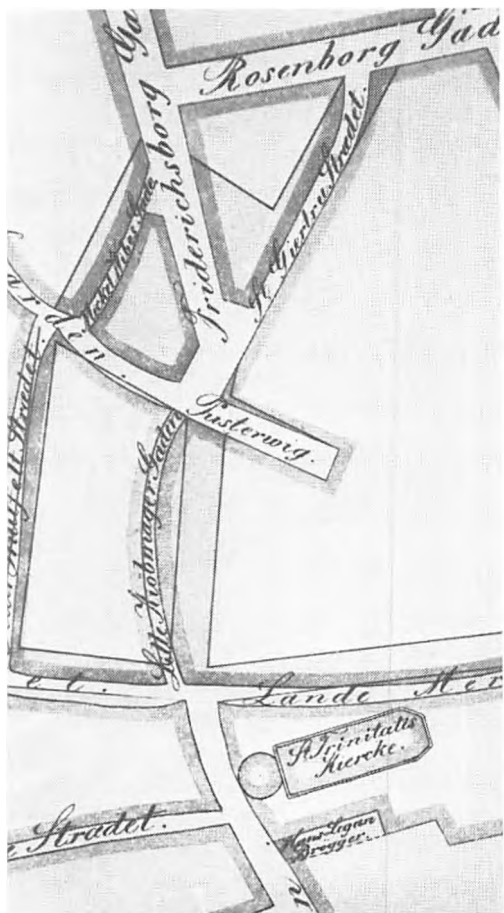
storinde Schreiber ville forlade Sankt Petri Kirkes præstegård, inden den brød i brand, og kusken Christian »... med en heel fortvivlet Stemme ...« råbte på hende, søgte hun i skyndingen at redde et eller andet med fra hjemmet. »Her erfores« skrev Reiser »hvad en stærk overmaade *Alteration* kan forårsage, thi i steden Eet meget prægtigt Speyl med en tyck *massive* Sølv-Ramme, som havde kostet mange Penge, og som stoed paa hendes Natboer, som hun

kunde have reddet, tog hun i steden for dette: Een gammel Syltekrukke, og en Alen i Hænderne og kiørte bort ...«

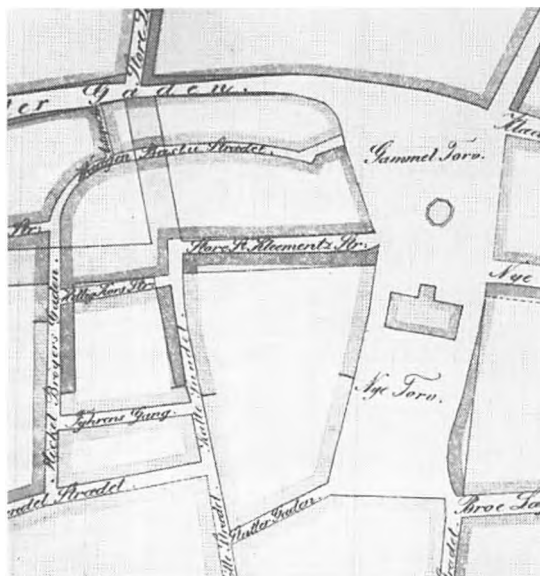
Da brand nummer to udbrød i Nørregade, ankom brandmajor Preisler, som havde opgivet at slukke branden i Vestergadekarveret. Han ville, som Reiser fortæller »... nu tilsidst forsøge om han havde bedere Lykke end ved den store Ild, han fik da med sine brandt-Folck en gammel forrusten Sprøyte fatt, thi de beste og Nyeste vare alle recnt caputt og opbrendte ... den stackels fordervede Sprøyte ville nu slet intet, men var lige som Eet barn pissede i Ilden ...«

Branden i 1728 satte et punktum for det middelalderlige København. Den brogede bebyggelse med krumme stræder, vokset op omkring Københavns ældste bebyggelse, var for altid forsvundet.

Myndighederne besluttede, at man skulle benytte lejligheden til at rette gaderne ud, så de blev lige, og at gøre dem bredere og mere trafikvenlige. Der blev også udarbejdet en plan over de nye bebyggelseslinier, men det blev meget lidt, man kunne få gennemført. De borgere, som ejede grundene i de brandhærgede områder, var naturligvis stillet i en alvorlig økonomisk situation. Deres huse var nemlig ikke brandforsikret. Ganske vist havde der været tilløb til forsikringsordninger, men de havde ik-

Efter branden ønskede myndighederne at gennemføre en gaderegulering. Der blev fremstillet et kort, som viste de reguleringer, man ville anbefale. Her ses Købmærgade forbi Rundetårn mod Nørreport. Lille Købmærgade blev erstattet af en lige fortsættelse af Købmærgade, Landemærket blev rettet ud, og Kulturvet opstod ved nedrivning af en del bygninger. Udsnit af kort i Københavns Stadsarkiv.

Syd for Gammeltorv og Nytorv gennemførte man de største reguleringer. Bl.a. blev Frederiksberggade anlagt i lige linie ud til Vesterport, Kattesundet blev ført igennem til Larsbjørnsstræde, og Fyhrens Gang og Helligkorsstræde blev nedlagt. Udsnit af kort i Københavns Stadsarkiv.

ke fået så meget tilslutning, at de kunne overleve.

Næsten alle husejere havde lån i deres ejendomme, og nu stod långiverne uden sikkerhed i deres panter – husene – som var brændt. Da den planlagte regulering ville medføre, at de berørte grunde blev formindsket, indløb der utallige klager. Myndighederne slog derfor gradvis af på fordringerne: »Naar Gaderne kun

PLACAT

Angaaende

Den af Hans Kongel. Majestæt
allernaadigst bevilgede
Brand-CASSES
Indrettelse udi denne Kongel. Residentz-
Stad Kiøbenhavn.

Dateret Kiøbenhavns Raadstue den 31 Januar. 1731.

Kiøbenhavn, Trykt udi H. K. M. privil. Bogtrykkeris.

I 1731 blev det offentligt bekendtgjort, at der var stiftet en »Brandkasse«, d. v. s. et brandforsikringselskab. Københavns Stadsarkiv.

blive udvidede i Bredden, tager det udi det øvrige ved den forrige Gadernes Krumhed at have sit Forblivende. «

Der blev yderligere gjort en del for at hjælpe de brandlidte i form af lån, gaver og skattelettelser, og langsomt begyndte borgerne at genopbygge deres huse.

Det stod nu klart, at husejerne måtte have en mulighed for at brandforsikre bygningerne for at kunne opnå nye lån,

Det nystiftede brandforsikringselskabs første police dækkede renæssancegården Amagerstorv 6, som for øvrigt endnu eksisterer. Københavns Stadsarkiv.

og der blev derfor indledt forhandlinger om at stifte et brandforsikringselskab, hvor alle husejere kunne indtegne deres bygninger. Omsider gik sagen i orden, og 31. januar kunne en rådstueplakat bekendtgøre oprettelsen af »... Den af Hans Kongel. Majestæt allernaadigst bevilgede Brand-Casses Indrettelse udi denne Kongel. Residentz-Stad Kiøbenhavn.«

Fæstningen København

Hovedstadens forsvar

København var ikke blot en by, hvor mennesker boede og arbejdede – det var også en *fæstning*. Byen var indesluttet af volde og grave, og der var nøje kontrol med, hvem der passerede ind og ud af stadens fire bevogtede porte.

Siden svenskekrigene og stormen på København i 1659 var alle klar over, at stadens befæstning var nødvendig. København var efter datidens målestok en meget stor by og centrum for landets styre. Voldsystemet blev da også udbygget i Frederik 3.'s og Christian 5.'s tid. Voldstrækningen mellem Nørreport og Østerport blev forhøjet og udbygget. I 1664 var *Kastellet* så langt, at det kunne modtage sin første indkvartering. Der blev til slut anlagt et omfattende, fremskudt forsvarsværk uden for Kastellet, og Østerport blev flyttet til sin endelige plads i 1708.

Også på Christianshavns-siden blev befæstningen udbygget. Mod syd blev der anlagt to nye bastioner ned mod Kalvebod Strand over for Vestervold, og *Langebro* blev bygget som forbindelse mellem de to voldafsnit. Fra Christians-

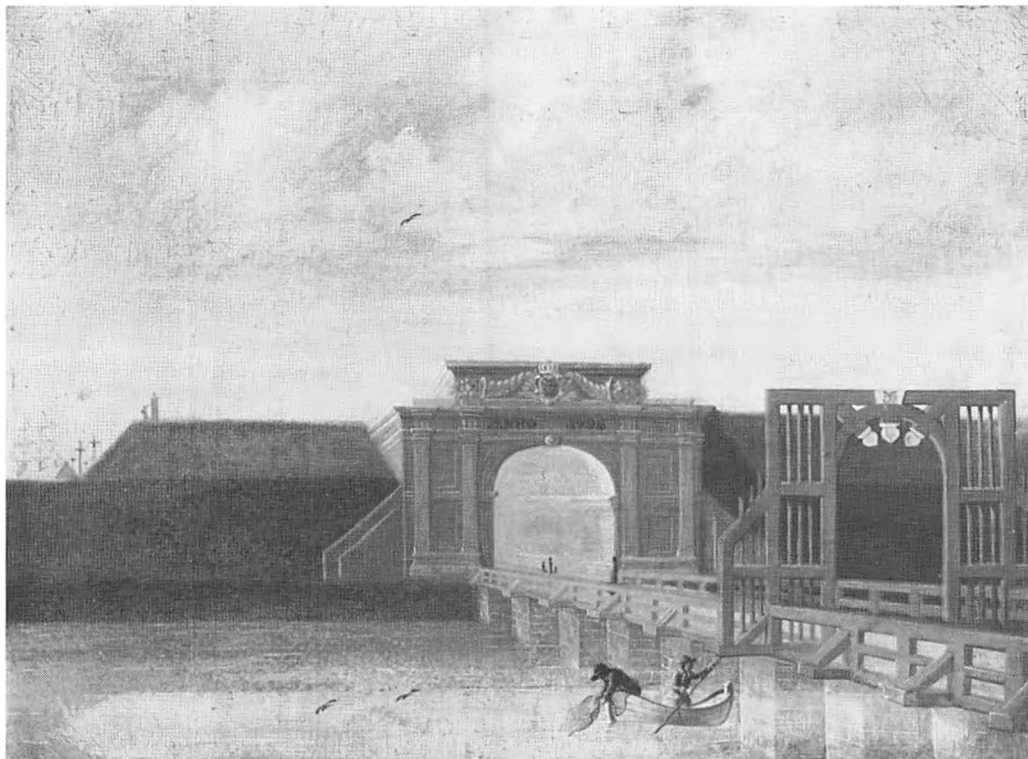
havn blev voldsystemet også forlænget mod nord i en bue på ikke mindre end syv bastioner, således at det nåede frem til Toldboden og dermed sluttede ringen.

København blev en garnisonsby, og den militære kommandant fik så stor indflydelse, at de civile borgere og byens magistrat i virkeligheden måtte nøjes med at komme i anden række.

Borgerne, som havde forsvaret deres by fra voldene, følte, at fæstningsværkerne nærmest var en trussel mod dem selv. Man lagde mærke til, at Kastellet blev befæstet lige så kraftigt ind mod København som mod nord og mod vandet. Det medførte det rygte, at gaderne i Ny København – f.eks. Amaliegade – blev anlagt så lige, for at Kastellets kanoner kunne skyde gennem dem.

Borgerne følte det også som en krænkelse, at de ikke længere måtte færdes på de volde, de selv havde været med til at forsvare. Der var med andre ord lagt op til et spændt forhold mellem borgerne og militæret.

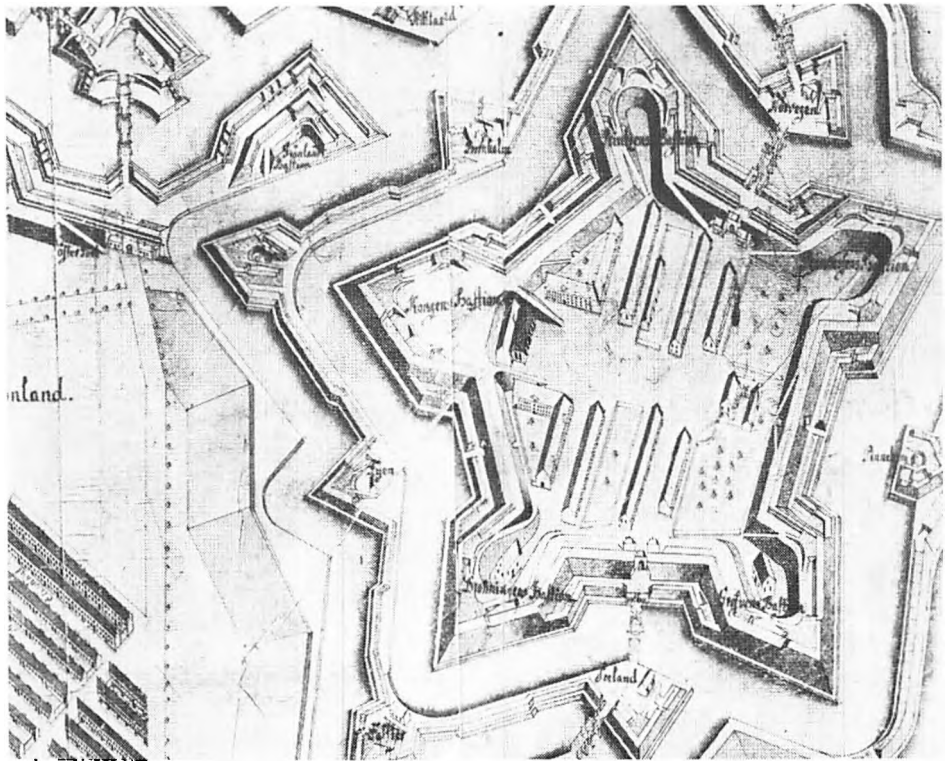
En del af forklaringen på det militære

beredskab var nok, at Danmark i 1700-tallets begyndelse reelt var i krig. Frederik 4. angreb i 1699 Gottorp, hvor Sverige havde udbygget sin stilling. England og Holland sendte i fællesskab en flåde til København for at tvinge Danmark til at slutte fred. Den danske flåde kunne ikke tage kampen op mod overmagten og blev inde i havnen. Den engelsk-hollandske flåde gennemførte derpå et bombardement af Christianshavn den 20. og påny den 25. juli 1700.

Østerport var den mindste og yngste af Københavns fire porte. Efter at være flyttet fra nuværende Kongens Nytorv til den nye Østervold, fandt Østerport i 1708 sin blivende plads, omtrent hvor Østerport Station findes i vore dage. Rach og Eegberg viser porten, set fra broen over Stadsgraven. To fiskere synes at regne med fangst i det mørke vand. NM.

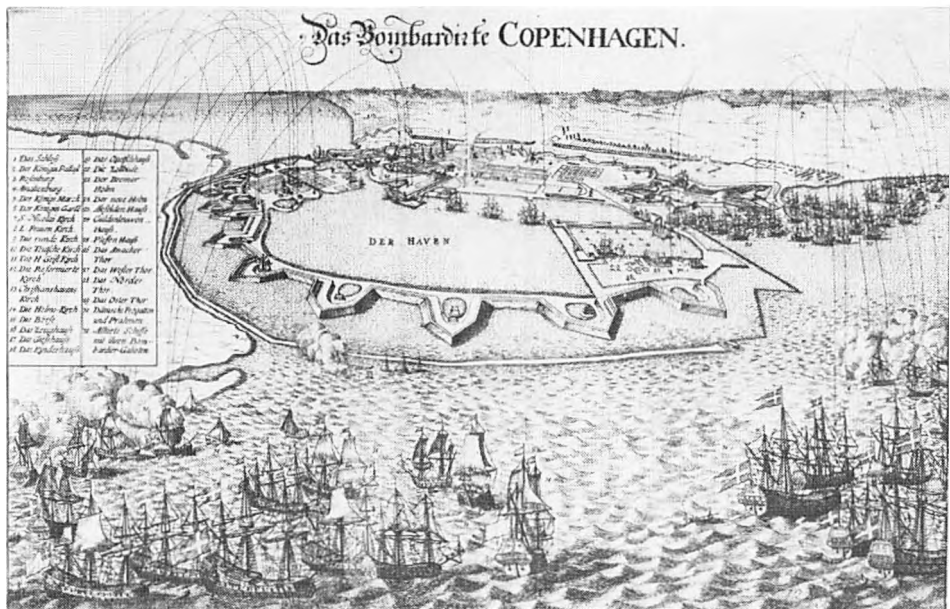
Bomberne var i første omgang rettet mod flåden og havneområdet, næste gang mod byen. Ilden blev besvaret både fra de danske orlogsskibe og fra

På Geddes perspektivkort er Kastellet gengivet meget detaljeret. Eksercérpladsen danner tværaksen med kirke- og fængselsbygningen til venstre og kommandantgården til højre. De enkelte længer, »stokkene«, følger længdeaksen fra Sjællands- eller Kongeporten til Norgesporten. Portene er for øvrigt forskudt lidt i forhold til længdeaksen, for at en angribende fjende ikke skal kunne skyde fra port til port. Til venstre i billedet ses foruden en lille del af Nyboder og øverst til venstre Østerport. Det område, der er betegnet som »Grønland«, blev senere bebygget med nyboderhuse. Københavns Stadsarkiv.

kanonerne på de nyanlagte bastioner. Der blev dog ikke anrettet nævneværdige ødelæggelser ved disse bombardementer. Københavnerne morede sig nærmest over de næsten virkningsløse anstrengelser.

Situationen blev dog straks mere alvorlig, da den svenske konge, Karl 12., i begyndelsen af august gik i land ved Humlebæk med en større styrke, klar til at gå mod hovedstaden. Københavnerne blev bange. Kongen og hæren stod uvirksom i Holsten, og Københavns for-

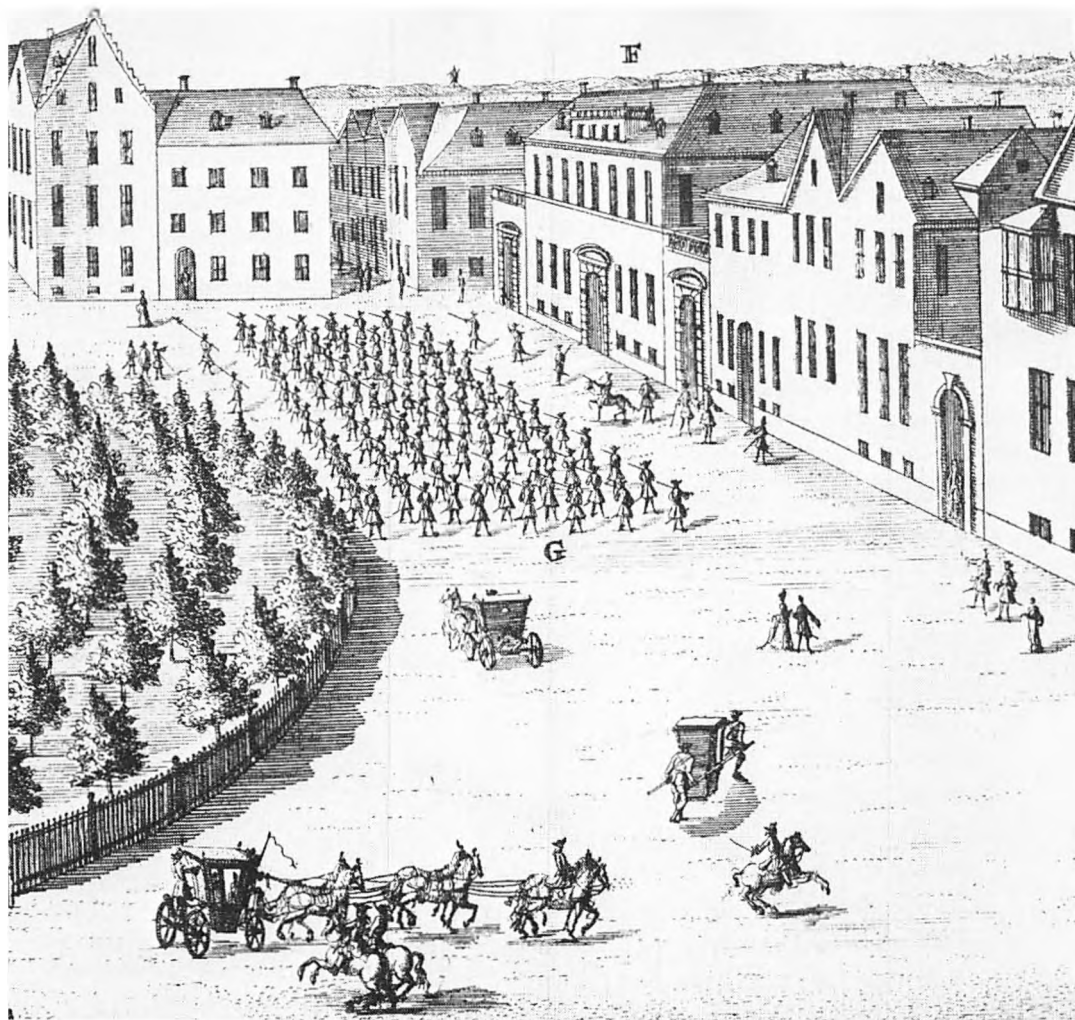
svar blev overdraget en kommission, som var uforberedt på invasionen. Der blev i hast sat en række forsvarsforanstaltninger i gang, blandt andet blev voldsystemet udbygget ved Søerne.

Frederik 4. erkendte den uholdbare situation og sluttede fred. Det blev en stor skuffelse for den stridslystne svenske konge, som måtte forlade sin lejr og føre sine tropper tilbage over Øresund.

Den danske hær bestod for størstedelens vedkommende af hvervede tropper – professionelle soldater. Det var ganske almindeligt i datidens Europa at kæmpe med lejet mandskab. Soldaterne var

Den engelsk-hollandske flådes bombardement af København den 20. juli 1700. De mange tynde streger viser bombernes baner. Man får et glimrende indtryk af, hvordan den forlængede Christianshavns Vold beskyttede Københavns sårbare havnefront. Selv om stikkets hovedformål er at skildre selve bombardementet, får man dog tillige et indtryk af byen bag voldene. Som en pudsig detalje kan nævnes de mange smalle grunde mellem blegdammene og Sortedamssøen. De ses tydeligt i baggrunden. Kgl. Bibl.

loyale, så længe de fik deres betaling. Det nationale synspunkt spillede en underordnet rolle, og efter en krig kunne de samme soldater lade sig hverve af den magt, de netop havde kæmpet imod.

På Marselis' stik fra Kongens Nytorv ses en deling soldater, tilsyneladende under eksercits, ud for admiral Christian Bielke's gård, der lå, hvor Magasin findes i vore dage. Kgl. Bibl.

Garnisonen i København bestod også i stort omfang af lejesoldater. Når man skulle bruge nyt mandskab, gik en trommeslager rundt i byen og udråbte, hvor man kunne melde sig. Var der ikke

nok, der meldte sig, måtte man bruge kneb. Hververne kunne byde på et glas vin eller to og friste svage sjæle med kontante forskud – håndpenge.

Soldaterne var gennemgående dårligt lønnet, og havde de kone og børn, var det svært at få pengene til at slå til. Derfor fik de tilladelse til at skaffe sig bierhverv ved håndværk og handel af forskellig art. Byens civile borgere var absolut ikke tilfredse med denne konkurrence. Det vrimler med klager til magistraten over soldater og matroser, som gik håndværkerne og de handlende i næringen. Mange københavnere led også direkte tab, når de gav kredit til soldater og matroser mod anvisning på deres løn – og derefter måtte opleve, at lønnen slet ikke blev udbetalt.

I tiden efter 1720 var der ca. 8000 hvervede soldater i København, og det satte sit præg på staden. Flådens mandskab var også koncentreret i København, og matroserne med deres familier udgjorde en samfundsgruppe på mellem 10.000 og 15.000 mennesker.

Egentlige kaserner havde man endnu ikke. Soldaterne boede for en dels vedkommende i Kastellet, resten var indkvarteret privat hos borgerne. Der skulle naturligvis betales for logi og forplejning – men de penge så borgerne ikke altid noget til.

En del af flådens mandskab – bl.a.

På Christianshavn fandtes en tørdok, hvis konstruktion dengang blev anset for en teknisk bedrift. Et skib kunne sejle ind i dokken, og når dokportene var lukket, kunne vandet pumpes helt bort, så håndværkerne havde fri adgang til skibets beklædning overalt under vandlinien. På stikket ses et skib, der er på vej ind i dokken. Trættårnet ved dokkens højre side indeholder pumpeværket til udtømmning af vandet. Det tårn, der ses over skibets flag, er Vor Frelsers Kirkes tårn, som dengang endnu ikke var forsynet med Thurah's snoede spir. Udsnit af prospekt i Den danske Vitruvius. Kgl. Bibl.

håndværkerne på Holmen – boede i *Nyboder*, der var en hel lille verden for sig selv. Der blev gjort plads til de mange familier ved at formindske lejlighederne i Christian 4.'s længer og senere bygge nye to-etagers længer.

Også flådens folk var lavtlønnede. Familier, der havde fået tildelt et hus i Nyboder, kunne supplere indtægterne ved at leje værelser ud. En del af lønnen blev anvist i naturalier: kød, brød og korn. Da regeringen ikke kunne skaffe fødevarer nok, fik mandskabet kostpenge i stedet, men de forslog ikke. Nøden blev i 1718 så stor, at matroskonerne strejfede om i Københavns gader og tiggede blot for at skaffe lidt mad til familien.

Som nævnt havde københavnernes et noget anstrengt forhold til militæret. I perioden mellem 1720 og 1740 var en tysker, *Georg Wilhelm von Hedwigen, greve af Sponneck*, kommandant i København. Han tog sit embede meget alvorligt. København var først og fremmest en fæstning, der til stadighed skulle være i højeste beredskab. Om byens borgere så kunne trives inden for volde, interesserede ham overhovedet ikke. Det var ham, der nægtede at åbne Vesterport, så brandmandskabet under branden i 1728 kunne skaffe vand fra Stadsgraven.

Den stivbenede krigskar havde i sin ungdom tumlet sig i de mange krige, som dengang hærgede Europa. Både Frederik 4. og Christian 6. satte pris på ham, og Sponneck havde kun denne velvilje at takke for, at han kunne beholde sin post i 20 år.

Talrige episoder fra Sponnecks tid vidner om, hvor forhadet han var blandt københavnernes. Borgernes »hjemmeværn« bestod ved siden af den hvervede garnison, og de to parter så skævt til hinanden. I 1723 kom en grenader fra stadens garnison i slagsmål med en vagtmester fra borgervæbningen, og grenaderen fik en lussing, hvorefter vagtmesteren blev overmandet og arresteret. Sponneck meddelte magistraten, hvad der var sket, og forlangte, at vagtmesteren blev straffet, så at grenaderen kunne få *satisfaktion*. Det var et udtryk, der gik igen, når der var sammenstød mellem militære og civile personer. Militæret, navnlig officerer, følte sig nemlig højt hævet over byens borgere, og enhver krænkelse af militære personer blev betragtet som en fornærmelse af hele standens ære og måtte straffes. I den omtalte sag skrev Sponneck endda til magistraten, at hvis vagtmesteren ikke blev behørigt afstraffet, måtte man forvente, at grenaderen selv ville skaffe sig sin *satisfaktion*. En utilsløret trussel om og accept af selvtægt.

Forholdet mellem civile og militære blev efterhånden så dårligt, at regeringen i 1723 måtte nedsætte en kommission, som skulle undersøge, hvad der kunne gøres. Efter to års forløb kom der en forordning, som skulle regulere forholdet mellem de to grupper. Blandt andet skulle de tale pænt til hinanden, og der blev sat grænser for soldaternes borgerlige næringsveje. Meget hurtigt var alt imidlertid ved det gamle. Soldaterne følte, at der blev sat alt for snævre grænser for deres muligheder, og de drev derfor handel og håndværk, om trent som det passede dem.

Af de mange bevarede skrivelser, der bærer underskriften *G.W.v.H.G.v.*

Borgervæbningen på Kongens Nytorv. De gæve borgere får fyldt deres lommelærker op med brændevin, udskænket af brændevinskonen. I baggrunden ses Giethuset og teatret. Gouache fra ca. 1770. Københavns Bymuseum.

Schponeck – sådan stavede kommandanten selv sit navn – fremgår, at han var en flittig mand, pligtopfyldende til det yderste og selv på færde overalt, tidligt og sent. Fæstningens sikkerhed gik frem for alt andet.

Efter branden i 1728 var en mængde københavnere blevet husvilde og fandt det derfor naturligt, at de en overgang boede uden for stadens volde, hvor byen ejede en række grunde. En af de brand-

lidte borgere, *Hans Legan*, lejede en grund uden for Østerport af magistraten og fik tilladelse til at opføre et lille hus. Men det passede ikke kommandanten. Der måtte ikke bygges så tæt ved fæstningen. Hans Legan klagede til magistraten over forbudet og begyndte så at bygge i tillid til, at magistraten kunne overbevise kommandanten om, at byggeriet var ret og rimeligt.

Men det kunne magistraten ikke. I stedet greb Sponneck personligt ind i sagen. Hvad der så skete, véd vi fra den harmdirrende borgers egen beretning, her omskrevet til nutidsdansk:

»Men hvad skete! Det, som aldrig er overgået mig i hele mit liv. Jeg måtte straks om eftermiddagen, som om jeg var en oprører, morder eller anden grov forbryder, efter kommandant Sponnecks ordre forlade mit hus uden for staden, uden overtøj, kun med min vest, med nathue og med et par tøfler på fødderne. Jeg blev ført af sted af en underofficer og to menige soldater med geværer, hvor bajonetterne var sat på. Vi gik først til vagten ved Østerport, derfra til Hovedvagten og til sidst til kommandanten. Her måtte jeg stå to timer i gården, lænet op ad hans arbejdsvoan, til stor forundring for alle, der kom forbi, inden jeg omsider kom i forhør hos ham og bagefter nådigst fik lov til at gå hjem ...«

Det var en barsk oplevelse på en kold forårsdag! Legan skrev til kongen, som sendte klagen til udtalelse hos magistraten. Men trods de bedste anbefalinger gik sagen i stå. Legan fik ikke bygget huset.

Holberg havde et godt øje til militæret. I mange af hans komedier optræder soldater og officerer som storskrydende pralhalse.

I *Barselstuen* optræder nogle officerer, og man får lidt at vide om skikken at *duellere*. Officerernes æresbegreber fordrede, at den tidligere omtalte *satisfaktion* blev opnået med blanke våben. Den krænkede part udfordrede sin modpart til duel for at hævne fornærmelsen. Det var ganske vist forbudt, men blev dog accepteret. Omtrent hvor Jagtvej skærer Tagensvej i vore dage, var der en gård, hvor en falkonér i sin tid afrettede jagtfalke. Stedet blev kaldt *Fuglestangen*. På Holbergs tid var det skik, at dueller blev udkæmpet her.

En officer forklarer den nybagte far, *Corfitz*, at han desværre ikke kunne komme dagen i forvejen: »Jeg havde en liden Affaire med en fremmed Officeer i Gaar-Eftermiddag, som jeg stak ihiel, unter uns gesagt, ved Fuglestangen. Vi kom i Disput, saa vi derudover maatte ud for Fuglestangen, hvor jeg nær havde stukket min Contrapart ihiel, thi

spidsen af min Kaarde var ikke en Finger breed fra hans Hierte.«

Det kan Corfitz ikke forstå. Dræbte han sin modstander eller ej? Da han spørger officeren herom, svarer denne: »Har jeg sagt, at jeg stak ham ihjel, saa stak jeg ham ogsaa ihjel.« En officer taler altid sandt, men enhver kan jo huske forkert.

Holberg kunne ikke lide de storpralende officerer og satte en af dem et uddødeligt minde i komedien *Jacob von Tyboe*. Titelpersonen er en halvgammel officer, der påstår at have anført lejetropper i flere europæiske krige og nu tilbringer sine ældre dage i København. En af komediens andre personer, *Jesper Oldfux*, gør tykt nar af Jacob og provokerer ham til at prale af sine tapre bedrifter. Navnlig under Brabant's belejring:

»Ja jeg troer nok, man kiender mig overalt udi Holland, saavel af den Beleyring som af det store Slag, som stoed ved Amsterdam, da jeg nedlagde med min egen Haand over 600.«

Oldfux driller Jacob: »Ach Herren maatte nok sette et 0 til.«

Tyboe opfatter ikke ironien og svarer med påtaget beskedenhed: »Det maa andre heller gjøre. Jeg haver mafoi aldrig spurdt efter Tallet ...«

Nu må man ikke tro, at officerskorpset som helhed var som Holbergs perso-

ner. Han har kun villet fortælle om de mindre heldige elementer.

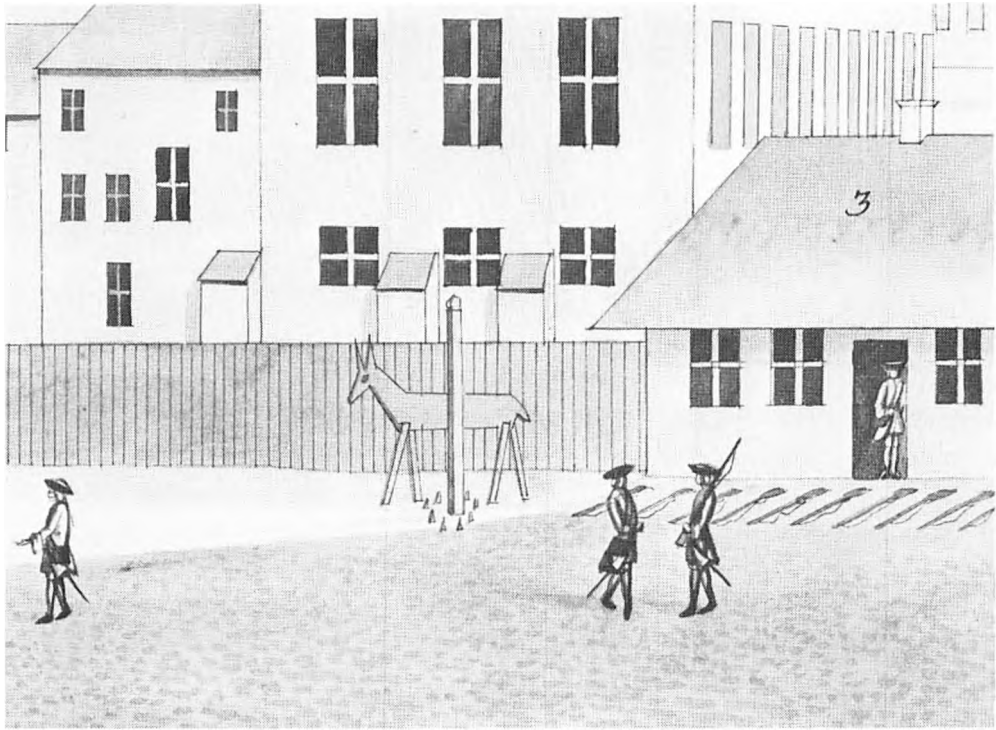
I den danske hær og flåde, som var respekteret af de andre europæiske lande, fandtes mange dygtige og modige officerer.

Under Store Nordiske Krig var københavnernes yndling søhelten *Peter Wessel*. I 1716 blev han adlet og fik navnet *Tordenskiold*. Hans bedrifter blev fortalt og beundret, og der blev stor sorg, da budskabet om hans død under en duel i 1720 nåede København.

I Strandgade 6 på Christianshavn står endnu Abraham Lehns Gård, hvor man mener, Tordenskiold boede i årene op til 1720. Det fortælles, at der var anbragt små salutkanoner, som blev affyret, når søhelten udbragte en skål med sine gæster.

Inden for sine egne rækker holdt militæret streng justits. Overtrådte en soldat de gældende regler, blev han straffet omgående og strengt. Der var to straffemetoder, som ofte blev anvendt.

Man kunne komme op at ride på *træhesten* – eller »træ-mæren«, som den blev kaldt. Den bestod af en planke, der hvilede på to bukke. Synderen skulle sidde et bestemt tidsrum overskrævs på planken, ofte med vægte bundet til fødderne, for at det skulle være rigtig ubehageligt.

Uden for vagtbygningen ved Københavns Slot stod en træhest, også kaldet »Træmæren«. Den var et strafferedskab, som navnlig blev brugt over for soldater. Pælen, der er omgivet af spidser, der stikker op af jorden, er et andet raffineret strafferedskab. Soldaten blev ophængt ved håndleddene således, at han lige akkurat kunne støtte fødderne mod de tilspidsede pælestumper. Og det var heller ikke rart. Udsnit af tegning til Den danske Vitruvius, bind III. Kgl. Bibl.

En anden militær straf var at »løbe spidsrod«. Udtrykket bruges endnu i vore dage, dog heldigvis kun i overført

betydning. Dengang skulle den dømte med nøgen ryg gå mellem to rækker af sine kammerater, der alle skulle tildele ham slag på ryggen med et spanskrør. Der gik en officer foran den dømte, for at han ikke skulle gå for hurtigt, og en anden bagefter for at se, om der blev slået ordentligt til. Imens blev der slået trommehvirvler for at overdøve offerets skrig. Somme tider gav man ham en blykugle i munden, så han kunne bide smerten i sig. Det kaldte man at »ælte bly«.

Købmænd og håndværkere

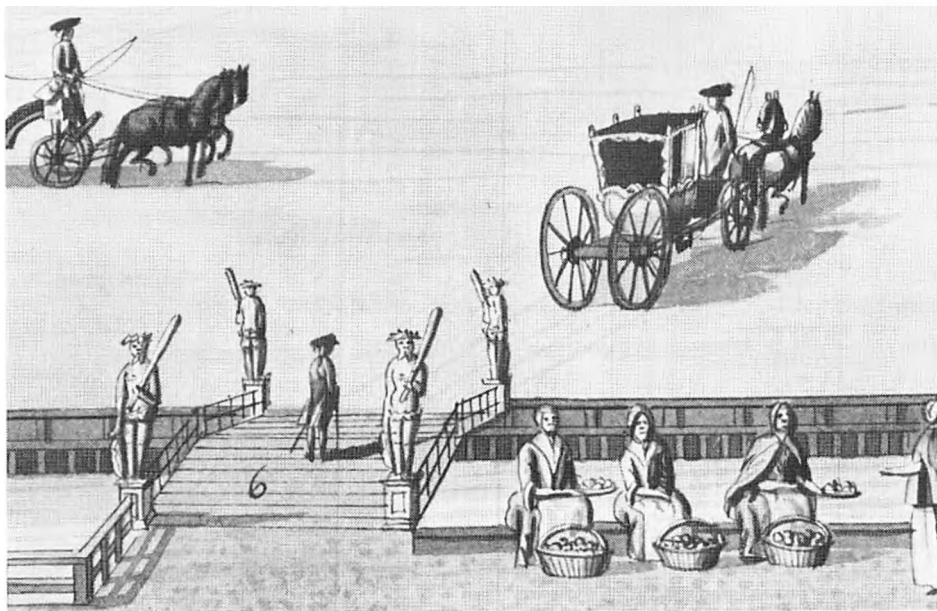
Næringslivet

Omkring 1710 var der ca. 66.000 indbyggere i København. Hvad levede disse mennesker af? De vigtigste næringsveje var håndværk og handel. Det er naturligvis en meget grov opdeling, som kan fortsættes i en lang række enkelte erhverv.

De, der levede af handel, var sammensat af to grupper, *købmænd* og *kræmmere*. En købmand blev også kaldt en *groshandler* og svarede til nutidens grosserer. En af datidens statsmænd, den lærde *Otto Thott*, har beskrevet de to arter handlende. Han hævdede, at *købmanden* handler med landets produkter således, at han sælger overskudsproduktionen i udlandet for den højst mulige pris. Fremmede varer indkøber han billigst muligt i udlandet og hjemtager dem. Det anså Thott for en nyttig håndtering. Hans respekt for *kræmmerne* var mere behersket. De indkøbte blot varer i større partier og solgte dem i små portioner efter mål og vægt. Det gav ingen valutaindtægt. Også på Holbergs tid interesserede man sig altså for valuta-balancen.

Som i de foregående århundreder var der også i 1700-tallet strid om, hvem der måtte sælge direkte til forbrugerne. Købmændene, der selv hjemtog varer, var fristet til at sælge dem i småpartier – en detail – fra egne boder for at tjene mest muligt. Omvendt var der store kræmmere, der importerede fremmede varer direkte. De solgte dem dels til forbrugerne, dels til andre kræmmere til videresalg. Disse to grupper så naturligvis skævt til hinanden.

Både købmænd og kræmmere var »borgere«, d.v.s. at de havde erhvervet borgerskab og betalt til magistraten for at drive handel. Men ud over disse grupper fandtes der i datidens København et meget stort antal mennesker, der levede af handel på et mere beskedent plan. Der var et hav af små boder rundt omkring på gader og torve. Havde man ikke en bod – d.v.s. en butik – kunne man sælge sine varer fra en lille stadeplads – et bord og en taburet – og endelig kunne man »løbe om« med varerne, d.v.s. drive handel i gaderne eller ved dørene.

Ved Holmens Bro med de pyntelige hjørnefigurer sidder tre sælgekoner på rad og række med deres varer – rimeligvis frugt – som de rækker indbydende frem til en kunde. Udsnit af tegning af Slottet og Slotspladsen i Den danske Vitruvius. Kgl. Bibl.

Den form for handel gav naturligvis også anledning til stridigheder. En kræmmer, der havde løst borgerskab for at drive handel, ville ikke finde sig i, at en mindre handlende nedsatte sig lige uden for hans bod og tilbød de samme varer, blot billigere.

At købe ind i datidens København var vidt forskelligt fra forholdene i nutiden.

Fødevarerne måtte hovedsagelig købes på torvene, hvor man kunne få grønsager, frugt, fjerkræ, smør, æg og mange andre ting. Det var bønderne fra omegnen, bl.a. amagerkonerne, der på torvedagene udbød deres produkter. Fisk kunne købes ved Gammelstrand, hvor fiskerbådene lagde til og fiskerkonerne havde deres studepladser – en århundrede gammel tradition, der har overlevet til vore dage.

Gammeltorv skulle være »akseltorv«, d.v.s. at der her kun måtte sælges fra vogn. Så kunne de handlende købe ind her til videresalg fra deres boder og stader. Nytorv var en slags »loppetorv«.

Her kunne man købe brugt tøj og husgeråd, gammelt jern og dagligdags småting.

Det var politiets opgave at holde styr på byens handlende. Navnlig på torvene kunne det være besværligt, og der skulle somme tider skrides hårdt ind. En af betjentene, torvemester *Carl Caspar Nagel*, har bevaret sit navn til vore dage på grund af sin brutalitet. Han var tidligere lejesoldat og havde krigerblod i årerne. Nagel holdt hård justits blandt de handlende og gik ikke af vejen for slående argumenter. Hans gjaldende kommandostemme var berygtet, og man mener, at det var ham, Holberg

Gråbrødretorv var på Holbergs tid et handelscentrum. På sticket i Thurah's »Hafnia Hodierna« kan man iagttage livet på torvet. Der er boder med brugte klæder i midten. Til højre i forgrunden sælges fjerkræ, og længere tilbage står pottes og fade på stenbroen. Over porten til højre fortæller et udhængsskilt, at her handles med jernvarer – »isenkram«. Der er ophængt et ovnrør, en kasse-rolle og en stegerist. Længere henne på huset viser en ophængt stol, at her bor en stolemager. Kgl. Bibl.

viste frem som *Jacob von Tyboe* i komedien af samme navn.

Øl kunne man få enten direkte hos en af de mange bryggere i staden eller hos en øltapper. Vin købte man hos en

Den almindeligste mønt i omsætningen var otte-skillingen fra år 1700. På forsiden er der et portræt af Frederik 4. med en vældig paryk på hovedet. Derfor blev mønten kaldt »paryk-otte-skillingen«. På bagsiden er der en kongekrone. For en sådan mønt kunne man i København få to pund hvedebrød, to flasker øl eller en citron. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling.

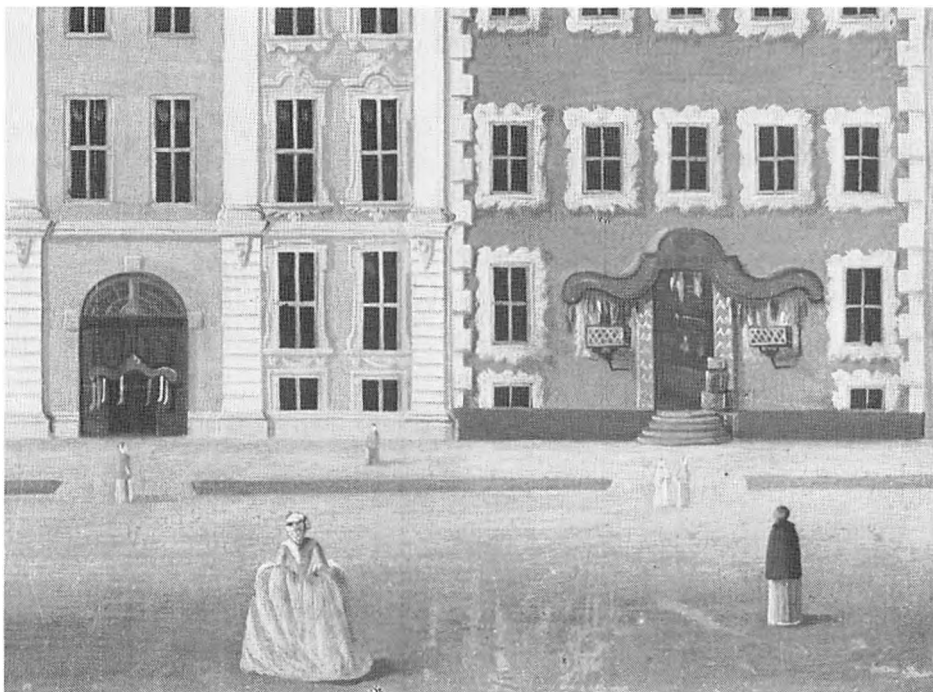
På Christian 6.'s tid var den vigtigste mønt i daglig handel den såkaldte »rigsort«. Det var en 24-skilling, svarende til ¼ daler kurant, præget første gang i 1731. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling.

egentlig vinhandler, der selv indførte vinen fra Tyskland, Frankrig eller Spanien. Brændevin – den uundværlige snaps – blev leveret fra et af de talrige brænderier. Man får et indtryk af forsyningen, når man ser, at der i 1709 var 327 brændevinsbrændere og 539 øltappere i København. Behovet faldt dog

noget i de efterfølgende år. Det fremgår i øvrigt af en replik i Holbergs komedie *Det lykkelige Skibbrud*.

Tjeneren *Henrik* møder »skiøgen«, som han kender fra et bordel, der omtales som »Madame Duuses Statz-Møer«. Hun fortæller Henrik, at hun skal giftes med en øltapper og tilføjer, at »... det vil intet sige; derfor lar jeg ikke Næringen gaac bort ...«, da hun ser Henriks skuffede ansigt. Det er han tilfreds med og siger: »... jeg tør vedde, at Jer Næring blir bedre end hans, thi der er ikke saa meget nu ved Øltapperie som i gamle Dage.«

Kød fik man i en af byens mange slagterboder, som bl.a. fandtes i Skindergade og rundt om på torvene. *Rejer, østers, sild, citroner* og æbler kunne man lytte sig frem til. Det var gadesælgerne, der handlede med disse varer fra vogne eller blot fra kurve. De mange råb har skurret i den nervøse Holbergs øren, og han har da også i *Den politiske Kandestøber* ladet hovedpersonen, *Herman von Bremen*, ærgre sig over spektaklet og bede sin tjener *Henrik* forsøge at standse skrålet ude på gaden. Henrik smækker så døren op og råber: »Hør, I Østers-Kiellinger! I Carnalier! Er der ingen Skam i Jer, at I tør raabe saadan udi Bormesterens Gade og forstyrre ham i hans Forretninger?« Kandestøberen mener, at Henrik kun gør ondt

værrer med sin råben, og forlanger, at han skal holde op. Så siger Henrik: »Det gjør og ingen Gode, at jeg raaber mere, thi Byen er fuld af saadanne Folk; saa snart een er gaaen forbi, kommer der strax en anden i Steden ...«

Var der købt ind til middagsmaden, kom turen måske til andre dagligvarer. Lys kunne man få hos lysestøberen, og tobak – både pipe- og snustobak – hos en af byens tobakshandlere.

Nutidens supermarkeder kendte man naturligvis ikke, men Børsen kunne dog godt minde om et butikscenter. Her

På Østergade lå klædekræmmer Michael Grøns gård fra 1741. Butikken var indrettet i gavlen til nabohuset, der vendte facaden mod Amagertorv. En kunstfærdig baldakin rager ud over en del udstillede varer. Udstillingsvinduer i nutidig forstand kendte man ikke. I porten til Grøns gård ses en mini-baldakin med udstilling af strømper. Udsnit af maleri af Rach og Eegberg. NM.

kunne man i de forskellige boder, der lå på rad og række, få mange ting, bl.a. bøger og legetøj. I *Den ellefte Junii* er bondekarlen *Studenstrup* på Børsen, og han »... vilde nok have een af de smaa

På flere af billederne i *Den danske Vitruvius* og i *Hafnia Hodierna* ser man udhængsskilte, som angiver handlende eller håndværkere i det pågældende hus. På sticket fra Amagertorv vises et udsnit, formentlig af nuværende nr. 6, hvor et smedejernsskilt med fem hængende strømper fortæller, at her bor en strømpevæver eller -handler. Kgl. Bibl.

Træ-Fugle med Fløyter udi Rumpen til at forære min yngste Broder ...« Også den slags ting kunne man købe her.

En særlig artikel var de såkaldte *galanterivarer*. De nye moder skabte nem-

lig behov for mange varer, som ikke kunne fås hos nogen af de mange andre handlende. Naturligvis var galanterihandlerne ikke særlig populære blandt de øvrige kræmmere, som frygtede, at der skete indgreb i deres næring. I magistratens breve kan man se, hvad man forstod ved galanterivarer: handsker, vifter, perler, hovedpynt, halsklude, tørklæder, bånd, pudderdåser, nålæsker, fingerbøl, lak, »ungarsk vand« og lavendelvand – datidens parfumer – ørelukker, knapper og mange andre ting. Enkelte galanterikræmmere fik dog tilladelse til at handle med *te*, som var ved at komme på mode, navnlig blandt damer. Tedrikning var en af årsagerne til, at ølsalget gik tilbage.

Butikker med store udstillingsvinduer kendte man heller ikke. De handlende brugte et værelse ud til gaden i en stueetage eller i kælderen som butik. Så måtte folk hitte dem, så godt de kunne. Til gengæld var der en rigdom af *skilte*. Indmurede stenplader var smykket med ravne, bjørne, lam, elefanter og mange andre dekorationer, som gjorde det let at finde stedet. Dertil kom udhængte skilte, der med smedejernsfigurer fortalte, hvad man handlede med i huset. Endnu kan vi i vore dage se de gamle symboler: skomagerens støvle, hatte-magerens hat og bagerens kringle. Det var dog først i midten af 1700-tallet, at

udhængsskiltene begyndte at blive en lidt anstrengende mode. Hver gade havde sin skov af skilte, som svajede og peb i de rustne hængsler, når det blæste. Hertil kom de ulykker, der kunne ske, når et skilt blæste ned.

Håndværkerne var om muligt endnu mere fagdelt end de handlende. De var efter ældgammel skik opdelt i *lav*. Ud over de håndværksfag, som endnu findes i vore dage, kunne man finde særskilte *lav* for hjulmagere, bødkere, drejere, hattemagere, knapmagere, kobbersmede, kandestøbere, lygtemagere og lysestøbere.

Blandt »specialisterne« på Holbergs tid fandtes parykmagere, pudderfabrikanter, bendrejere og fiskebenskoner. De sidstnævnte påtog sig – som tidligere

Der findes kun få billeder fra 1700-tallets første halvdel af håndværkere i arbejde. Motivet var vel ikke »interessant« nok. På de københavnske fassbinderes lade fra 1704 – et træskrin til opbevaring af lavets ting og papirer – findes et billede i indlagt træ. Her ser man to fassbindere forarbejde et vinfad med deres redskaber. Fassbindere var af fag en slags bødkere, som kunne lave tønder og fade, men egentlig var de vintappere, som blot fremstillede fade til eget brug. Københavns Bymuseum.

nævnt – at forarbejde de stive skørter, der var på mode i århundredets første halvdel.

Håndværkerlavene var en torn i øjet på byens styre. De enkelte *lav* søgte at begrænse tilgangen til faget mest muligt for at undgå konkurrence og holde priserne oppe. Til gengæld var der et godt sammenhold inden for lavet, der kom

den enkelte mester og hans familie til gode, hvis der opstod nød.

Landets *udenrigshandel* var i 1700-tallet i betydeligt omfang præget af *kompagnierne*, d.v.s. sammenslutninger af velhavende storkøbmænd og andre interesserede, f.eks. embedsmænd. Selv periodens konger havde andele i disse foretagender.

Allerede på Christian 4.'s tid, i 1616, stiftedes *Ostindisk Kompagni* efter hollandsk model. Ideen bag kompagnihandelen var en udveksling af landets produkter mod de efterspurgte fremmede varer som krydderier, te, kaffe, tekstiler og mange andre ting.

Senere blev *Det vestindisk-guinesiske Kompagni* og *Islandsk Kompagni* stiftet. Det var København, der blev centrum for dene kompagnihandel. Her havde kompagnierne deres hovedkontorer, her boede »participanterne«, som andelshaverne blev kaldt, og her blev skibene udrustet, bemanded og sendt af sted.

København kom bl.a. herved til at øve en dominerende indflydelse på landets handel som helhed. Positionen blev yderligere styrket, da København i 1726 fik eneret på at oplagre og handle med »de fire species«, d.v.s. fire betydningsfulde varegrupper: vin, tobak, brændevin og salt. Det var en meget upopulær

beslutning blandt landets øvrige handlende, og den satte da også et omfattende smugleri i gang.

Det ostindiske Kompagni sygnede hen under krigen og måtte dreje nøglen om i 1725. Men i 1732 blev der stiftet et nyt selskab, *Asiatisk Kompagni*. Det skulle sætte gang i udenrigshandelen og fremme vareudvekslingen med Orienten. Skibene sejlede ud med byttevarer som metaller, kanoner, ankere, tjære, tovværk, krudt og spiritus samt kontanter i sølv. Efter en lang og farefuld rejse bragte de skibe, der gennemførte turen, krydderier, te, silke, porcelæn og orientalsk kunsthåndværk hjem til København.

I 1738 byggede kompagniet en elegant administrationsbygning i Strandgade på Christianshavn og siden et pakhus ud til havneløbet. De gamle bygninger findes endnu og er inddraget i udenrigsministeriets byggeri på grunden.

Fjernhandelen satte sit præg på København. Det var en begivenhed, når et af kompagniets skibe løb ind i havnen efter veloverstået færd. Københavnerne strømmede til for at byde på de sjældne varer, som nu var til salg fra kompagniets hovedsæde. Selv kongefamilien mødte op for at se på de kinesiske ting, der var kommet ind med skibene.

Der blev arbejde til havnearbejdere og pakhuskarle, og de store fortjenester,

som kompagnierne fik på salget af de enkelte ladninger, bragte velstand til byen.

Mange kom til at betale en høj pris, for at de fremmede varer kunne skaffes hjem fra fjerne lande. Det var skibsbesætningerne – de mange søfolk – der ved hver rejse satte liv og helbred på spil. Hver enkelt rejse varede omkring halvandet år, og der var mange muligheder for, at ekspeditionen kunne mislykkes. Foruden hårdt vejr, som kunne sende skibene til bunds med mand og mus, skete det ofte, at skibe blev kapret af nordafrikanske sørøvere, som forlangte store løsesummer for at frigive skib og mandskab. Undgik skibene disse farer, kunne man næsten være sikker på, at den frygtede sygdom *skørbug* rasede blandt mandskabet. Dengang var man ikke klar over, at skørbug skyldes mangel på C-vitamin, og at sygdommen derfor opstår, når grønsager og frugt ikke indgår i kosten. Det gjorde den ikke dengang. Man spiste saltet fisk og kød, hårdt brød og anden ensidig kost.

Helbredet led også skade under den hårde behandling. Mandskabet bestod hovedsageligt af mænd, der lod sig lokke af den tilsyneladende gode hyre. Men så måtte de til gengæld finde sig i et hårdt liv i al slags vejr, en brutal behandling og elendige kår, bl.a. netop den dårlige kost. Skibsofficererne opret-

Asiatisk Kompagni's kontorhus i Strandgade på Christianshavn. Den palæliggende bygning blev opført 1738 med Philip de Lange som arkitekt. Ældre foto. NM.

holdt disciplinen ved brutale straffe, og mange søfolk fik ødelagt deres helbred for livet eller døde undervejs.

Uden disse mennesker, hvoraf mange var københavnere, havde skibene slet ikke kunnet sejle, men kun få tænke på, hvilken pris de måtte betale. Vi ved ikke, hvordan de oplevede deres barske tilværelse. Der findes kun få beretninger om disse menneskers vurdering af eller protest mod forholdene. Sandsynligvis har de bøjet sig under vilkårene og

Danmarks første pengesedler fra 1713. Øverst ses en såkaldt plademønt af kobber. Det er dog kun en prøve fra 1714. Den kom aldrig i omløb. Foto NM.

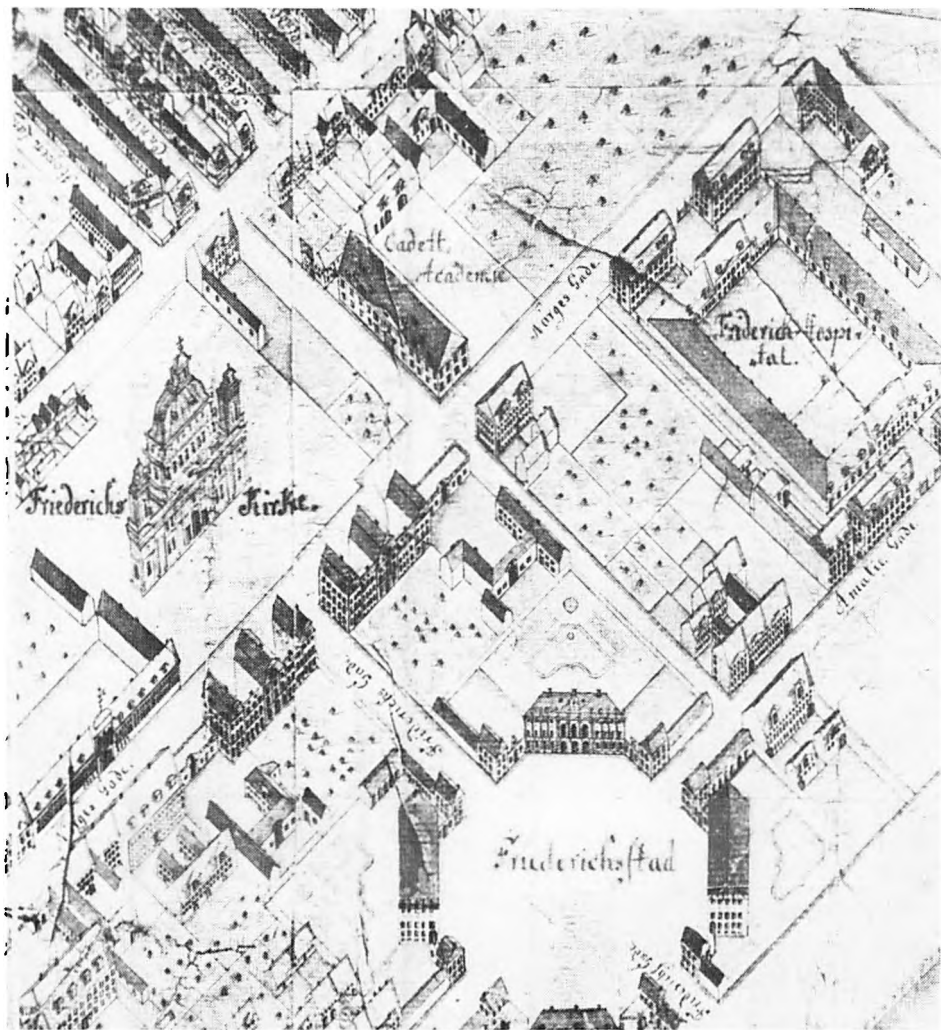
ment, at det vel ikke kunne være anderledes.

På Holbergs tid kom de første pengesedler i omløb. Det var statens mangel på kontanter under krigen, der fik kongen til at udstede sedler, som enkeltvis skulle underskrives af nogle af de 32 mænd. Det var et drøjt arbejde, for der blev hver gang trykt flere tusinde sedler. Fra juni til september 1714 skulle der således underskrives 140.000 én-rigsdalersedler. Vinhandler *Johan Sohl*, der i

1728 ansøgte om at blive rådmand, oplyste bl.a., at han havde været med til at underskrive 300.000 pengesedler, hvilket havde svækket hans syn.

Sedlerne var bogtrykt på almindeligt papir, og det fristede til at lave falske sedler. Det styrkede selvfølgelig ikke tilliden til papirpengene. Da statskassen ikke, som lovet, kunne indløse dem i klingende mønt, dalede værdien. I marts 1721 var kursen således nede på 20%, så folk ville nødigt modtage sedler som betaling. På den anden side var det farligt at udtale sig nedsettende om sedlerne. I 1717 blev øltapper Peder Jensen idømt en bøde, fordi han havde pryglet hattenmager Christian Hjorts kone. Det var en gengældelse, fordi Hjort havde beskyldt Peder Jensen for at udtale sin foragt for pengesedlerne og ikke villet modtage dem som betaling. Da Hjort imidlertid ikke kunne bevise sin påstand, fik også han en bøde.

Sedlerne blev under opsyn brændt på rådhuset i flere omgange, og for at skaffe kontanter til indløsningen oprettede Frederik 4. i 1719 et lotteri med en herregård som førstepremie. For at få gang i salget af lodsedlerne blev alle embedsmænd tvunget til at købe et bestemt antal sedler. Opfindsomheden var der med andre ord ikke noget i vejen med, når riget fattedes penge. Heller ikke dengang.

På Geddes perspektivkort ses en række Nyboder-længer øverst til venstre. De vender gavlen ud til Store Kongensgade, hvorfra nuværende Fredericiagade udgår. På hjørnet ses en bygning, der vender gavlen mod den projekterede Frederikskirke. Det er fajancefabrikken i Store Kongensgade. Formentlig

er det en værkstedsbygning, der ses som sidehus. Skråt overfor ses »Operahuset«, som allerede dengang var indrettet til kadetakademi. På udsnittet genkendes endvidere bl.a. Frederiks Hospital mellem Bredgade – dengang »Norgesgade« – og Amaliegade. Københavns Stadsarkiv.

Manufakturer

Den spirende industri

I 1704 oprettede regeringen det første økonomi- og handelsministerium. Det var statsmanden *Otto Thott*, der stod bag ideen, og institutionens fulde navn blev *General Landets Oeconomi og Commerce Collegium*. I daglig tale blev det blot kaldt *kommerce-kollegiet* eller »Land- og Vandkollegiet«, som en vittig embedsmand udtrykte det.

Tidens økonomiske ideer var fortsat præget af *merkantilismen*. Det var en politik, som gik ud på, at lande, der som Danmark ikke selv råder over ædle metaller, f.eks. sølv, måtte trække penge til landet ved at fremstille varer, som dels kunne eksporteres, dels forsyne hjemmemarkedet således, at import af færdigvarer ikke blev nødvendig. På den måde ville man opnå en gunstig handelsbalance og derved sikre landets velstand. Merkantilismen fordrerede en stærk statsmagt, og det havde man i enevælden.

Statens økonomiske politik fulgte forskellige veje. For at ophjælpe den indenlandske produktion gav man lån til dem, der ville påtage sig at fremstille varer,

man ellers måtte købe i udlandet. Yderligere indrømmede man i perioder skatte- og afgiftsfrihed for de pågældende, udstedte privilegier af forskellig art og gav monopol på fremstilling af bestemte produkter.

Til støtte for disse fremstød oprettedes i 1736 *Kurantbanken*, som fik sine første lokaler i Charlottenborg på Kongens Nytorv. Bankens fulde navn var *Den kiøbenhavnske Assignations-, Veksel- og Laanebank*. Mindre kunne ikke gøre det. Ludvig Holberg var blandt de første aktionærer. Han havde forsigtigt tegnet sig for en enkelt aktie, mens kongen, for at støtte projektet, straks tegnede sig for 100 aktier.

Industri i nutidens forstand kendte man endnu ikke. Datidens fabrikker var indrettet som *manufakturer*. Navnet viser, at der egentlig var tale om håndværk uden brug af maskiner, blot gennemført rationelt. Man kunne tale om seriefremstilling, hvor hver håndværker kun arbejdede med et enkelt led i fremstillingsprocessen. Man opnåede herved, at

den enkelte håndværker blev særlig rutineret på sit område, at produkterne blev mere ensartede, og at arbejdet gik hurtigere. Grunden var hermed lagt til senere tiders samlebands-system.

Der blev oprettet mange manufakturer i 1700-tallets København. De gunstige vilkår, der blev tilbudt, fristede mange til at forsøge sig som »fabrikører« eller »manufakturister«, som man sagde dengang.

I 1727 oprettede »vandmagerlavet« en lærredsfabrik. To år senere kom der et uldmanufaktur og siden et stort kattuntrykkeri, hvor bomuldstøj fik påtrykt mønstre. I København fandtes desuden sæbesyderier, sukkerraffinaderier, en tapetfabrik, en segllakfabrik, et stivelsesværk, et eddikebryggeri, et limkøgeri og et skriftstøberi for at nævne nogle enkelte virksomheder.

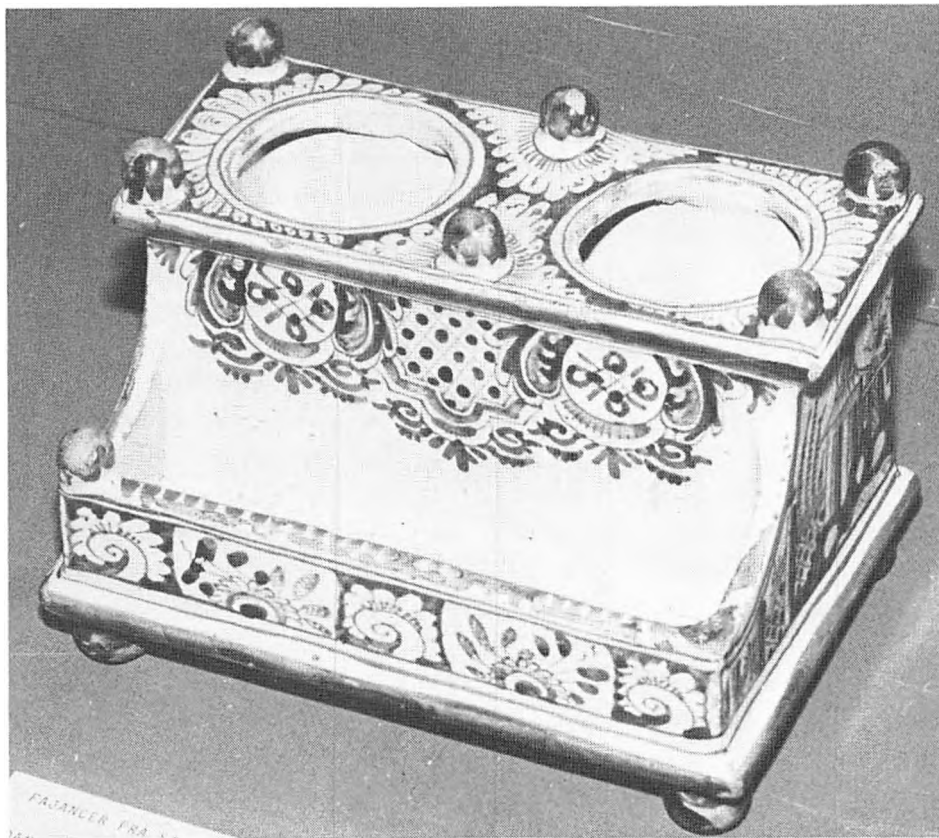
Efter at kinesisk porcelæn var dukket op i Europa og var meget efterspurgt, blev det mode at efterligne disse fremmedartede genstande, og der blev indrettet fabrikker overalt i Europa, hvor man fremstillede porcelæns- og fajance-ting. I den hollandske by Delft blev der fremstillet efterligninger, som i særlig grad blev eftertragtet. Ikke mindst Danmark importerede »hollandsk Porcelain«, bl.a. vægfliser.

Foretagsomme folk i København fik mod på at fremstille porcelæn og fajan-

Blandt de bevarede ting, der er fremstillet på fajancefabrikken i Store Kongensgade, er der nogle »biskopboller«. Det er runde skåle, formet som en bispehue, benyttet til punch. Dette eksemplar er fra Pfau's periode på fabrikken og fremstillet ca. 1735. NM.

ce. Frederik 4. var interesseret og beko-stede holsteneren Johan Wolff's rejse til København. Nu havde man fagmanden. Nogle københavnere skød kapital ind, og kongen skænkede en byggegrund på hjørnet af Store Kongensgade og nuværende Fredericiagade. Hermed var den første fajancefabrik under navnet *Delfs Porselins- eller Hollandsch Steentøys Fabrique* en realitet.

Skrivetøj fra fajancefabrikken i Store Kongsgade. NM. Foto forf.

Virksomhedens første leder var ganske naturligt den tidligere nævnte Johannes Wolff, som fremstillede blådekorerede fajancer, bl.a. kopper, skåle og vaser. I 1725 blev Wolff afløst som fabriksleder af *Johan Ernst Pfau*, som takket være sin dygtighed har lagt navn

til fabrikkens bedste periode, som lå fra 1727 til 1749.

Som nævnt benyttede manufakturterne ikke maskiner bortset fra hånddrevne bore- og slibemaskiner. Men selv om man havde haft egentlige maskiner, manglede man energi til at drive dem. Dampmaskinen – for ikke at tale om motorer – hører en langt senere tid til.

Den manglende energikilde fandt man imidlertid en halv snes kilometer nord for København. Her findes *Mølleåen*, der løber fra Furesø til Øresund.

Fuurstrømmen, som den også blev kaldt, var ikke nogen ny opdagelse. Siden middelalderen havde strømmen drevet mindst fem kornmøller, men nu fik man efterhånden øje på de muligheder, der lå i den stabile vandstrøm, der året rundt blev næret af Furesøens store vandmængde – *Strømmens Magazin* kaldte man den. I løbet af 1600-tallet blev der oprettet manufakturværker foruden kornmøllerne, således at der var ialt ni mølleværker på strømmen.

På Frederik 3.'s tid blev der på Hjortholm Mølle – det senere *Frederiksdal* – indrettet et kobbeværk. Vandkraften blev udnyttet til at drive slibeskiver, hamre og blæsebælge.

I 1739 købte kommercekollegiet *Lynby Mølle* og indrettede en valkemølle på stedet. *Brede Værk*, *Ørholm Værk* og *Nymølle* blev i en periode drevet som kobber- og messingværk under den daværende ejer, *Poul Badstuber*. Såvel Brede som Ørholm havde tidligere været krudtværker, hvor vandkraften drev kværne og røremaskiner.

Stampen blev overtaget af staten i 1714 og indrettet som valkeværk, der kunne behandle produkterne. Det kgl. Uldmanufaktur, *Raadvad*, der lå midt i

kongens dyrehave, var krudtværk indtil 1758.

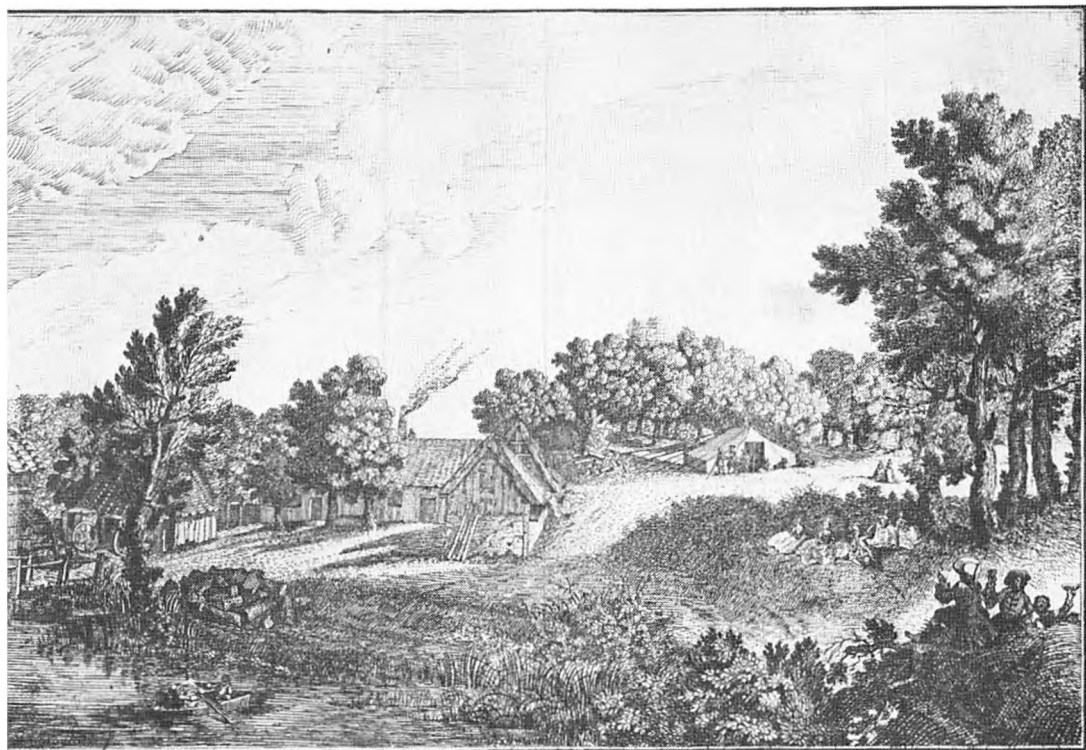
Det niende og sidste værk på strømmen er *Strandmøllen*. I 1693 indkaldte den daværende ejer, enkedronning Charlotte Amalie, en tysk papirmager, *Johan Drewsen*, til at drive papirmøllen. I 1718 overtog han værket som ejer, og hans efterslægt fortsatte driften i de følgende 170 år.

Det har været sagt, at Mølleåens værker var den danske industri's vugge. Her opstod en egentlig samfundsgruppe af arbejdere, faglærte såvel som ufaglærte. Ved de fleste af værkerne blev der indrettet boliger til arbejderne og deres familier. De enkelte værker kom på den måde hver for sig til at fungere som et lille sluttet samfund.

I lange perioder var Mølleå-værkerne præget af de stridigheder, der nødvendigvis må opstå, når ni værker skal enes om en fælles energikilde. Det offentlige måtte gribe ind, og i 1721 blev der udstedt en kongelig befaling, som bl.a. indeholdt regler for, hvor meget hvert enkelt værk måtte stemme op i sin mølledam.

Stridighederne fortsatte, men i 1724 fandt møllejerne sammen og dannede et interessentskab, som fik kongelig konfirmation, og som for øvrigt eksisterer den dag i dag.

Dermed løstes det problem, der året i

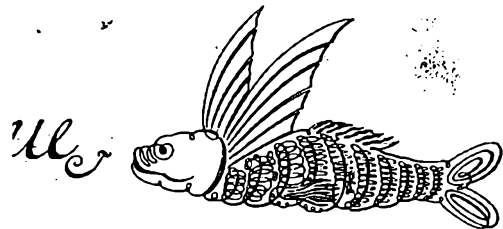

Et stik fra 1700-tallet viser partiet omkring krudtmøllen i Raadvad. Til venstre ses fabriksbygningerne med vandhjul. En fransk tekst priser de landlege omgivelser, og flere selskaber, dels med telt, dels blot siddende i græsset, har slået sig ned her for at nyde naturens fred. Kgl. Bibl.

forvejen havde fået regimentsskriver *Thomas Hansen* til at beklage sig over situationen. Han fandt nemlig, at det var »... den største Jammer og Elendighed, at paa denne Strøm, med hvilcken drives Nij wærcker, hvis Lige formodentlig icke findes i mange Konge-Riger, skal være saa mange Stridigheder formedelst eet eller to U-roelige Hoveder ...«

Udsnit fra Johan Oehlers' forskriftsbog fra 1718. På en lang række opslag viser forfatteren alle mulige forskellige skriftarter, såvel gotiske som latinske, foruden en del kunstfærdige håndskrifter. Som indledning ses den traditionelle gotiske skrift, til venstre som skriveskrift, til højre som tegnede bogstaver. To sirligt tegnede hænder med elegante manchetter viser den rette håndstilling under skrivningen. Kgl. Bibl.

t k k l f f b s s s f v w x x y y z z z z
 g g g r r r s s s t t t t u u v v w w x x y y z
 p p m p m q m g m r m s m t m l l m u w m x i j m
 n t m l l m t l m u m u m v m v m w m x m x m y z n
 r s f f f v w x y y z z
 m l m l l m o m p m
 n w m x m y m z m
 R S T U V W X Y Z
 L S T U V W X Y Z

X. L. C. D. M.

Et andet udsnit fra Oehlers' skrivebog viser de latinske bogstaver. Dragekroppen foroven og løvekroppen forneden er tegnet i én streg. Kgl. Bibl.

David Skolemester

Undervisning og uddannelse

På Holbergs tid var det en privatsag, om folk ville sende deres børn i skole, holde privatlærer til dem hjemme – eller lade dem vokse op uden at kunne læse eller skrive. Det sidste kom til at gælde for en betydelig del af Københavns befolkning. Der var simpelt hen ikke plads til alle børn.

I 1716 udsendte Frederik 4. en forordning om »skoleholdere«, d.v.s. skolebestyrere. Kongen havde fået oplyst, at de danske skoler »... særdeles siden Contagionens Tid (d.v.s. siden pestepidemien i 1711) icke skal være i den Stand ...«, de burde være. Det skulle der rettes op på. Forordningen meddeler herefter, hvilke krav der skulle stilles til den, der vil starte en skole. For det første skulle en skoleholder være en god protestant. Desuden skulle han være godkendt og eksamineret af sognepræsten.

De lærere, der »kun« skulle undervise i *bogholderi* – d.v.s. regning – behøvede dog ikke at blive overhørt af sognepræsten, men kun af magistraten. I det hele taget var man betænkelig ved de praktiske fag som skrivning og regning.

En skoleholder, som ville lede en sådan »specialskole«, skulle derfor ansætte »... en beqvem Person, hvilcken Ungdommen i Gudsfrygt kand op lære ...«

Børn består som bekendt af piger og drenge. Det voldte meget besvær i skolesituationen. Man kunne ikke uden videre have piger og drenge sammen til undervisning. Skoleholdere »... af Qvinde-Kiønnet, deels Enker, dels ugifte ...« måtte kun undervise piger. Dog måtte de gerne »undervise« drenge, der var højst fire år, altså i børnehævealderen.

Forordningen gælder for *skoleholdere*, d.v.s. folk, der tager betaling for undervisningen. Det var imidlertid de færreste københavnere, der havde råd til at give penge for at få deres børn undervist. Der var derfor til byens enkelte sognekirker knyttet *fattigskoler*, hvor sognets børn kunne få gratis undervisning. *Vor Frue Kirkes Skole* fik sin fundats, d.v.s. stiftelsesregler, i 1718.

Også her indprentes det, at piger og drenge skal undervises hver for sig, for

at de ikke »... skal komme til hver andre ...«, som det hedder.

Efter en beskrivelse af, hvilke færdigheder *skolemesteren*, d.v.s. lederen, *høreren* og *læremoderen*, d.v.s. læreren og lærerinden, skal have, omtaler fundatsen, hvilken undervisning der skal gives børnene, nemlig *religion*, *skrivning* og *læsning*. Lærerne skal desuden »... holde Dreng- og Børnene til Tugt, Skickelighed og Reenlighed i deres Klæder ...« De skulle med andre ord supplere opdragelsen hjemmefra, som sikkert ofte lod meget tilbage at ønske.

Der findes den pudsige bestemmelse, at der oven i et påbud om, at pigerne skal lære at være nette og renlige, tilføjes »... saasom at Qvinde-Kiønnet icke aleene selv bør være reenlige, men må endog des foruden holde Mandkiønnet reene ...« Man så realiteterne i øjnene dengang.

Så længe der har været skoler, og helt op til vor tid, har straffe været en fast bestanddel af skolegangen. Man mente at kunne prygle børn til at lære deres lektier og opføre sig ordentligt. »From og sagtmodig skal saa vel Skolemesteren som Høreren omgaaes Børnene«, hedder det dog, og »... de maa icke uden med Riis straffe dem. Stok, Svøbe, Krabask eller sligt maa de icke dertil bruge, icke heller ved Haaret rive og slæbe dem ...« Det tilføjes, at lærerne skal »...

vogte sig for, at de icke bander dem eller sværer i deres (d.v.s. børnenes) nærværelse, at Gud icke skal fortørnes og ald deres Lærdom være spilt ...« Disse bestemmelser blev utvivlsomt ikke taget særlig bogstaveligt.

Undervisningen i Vor Frue Skole begyndte klokken seks om morgenen med bøn og lovsang. Derefter var der undervisning til klokken elleve og efter middagspausen påny undervisning fra halv to til fem nogle af ugens dage.

Grundlaget for læsningen var naturligvis *ABC-bogen*. Man brugte undertiden en særlig udgave, hvor teksten var klæbet på en træplade med håndtag – omtrent som en bordtennisbat. Pladen var dækket af en tynd, gennemsigtig hornplade for at skåne papiret mod snavsede barnefinger. Det kaldte man et *ABC-bræt*. I Holbergs komedie *Det lykkelige Skibbrud* har husets pige, *Pernille*, set sig gal på den pukkelryggede versekræmmer *Rosiflengius* og tiltaler ham på en måde, der normalt ikke er passende mellem en gæst og værtens tjenestefolk. Hun siger blandt andet: »Bliv fra mig, du Abecce-Bræt! Hænderne sidder løse paa mig.«

Velhavende borgere holdt *huslærere* til deres børn. Så kunne man dels holde øje med undervisningens kvalitet, dels bestemme, hvilke fag læreren skulle informere, d.v.s. undervise børnene i.

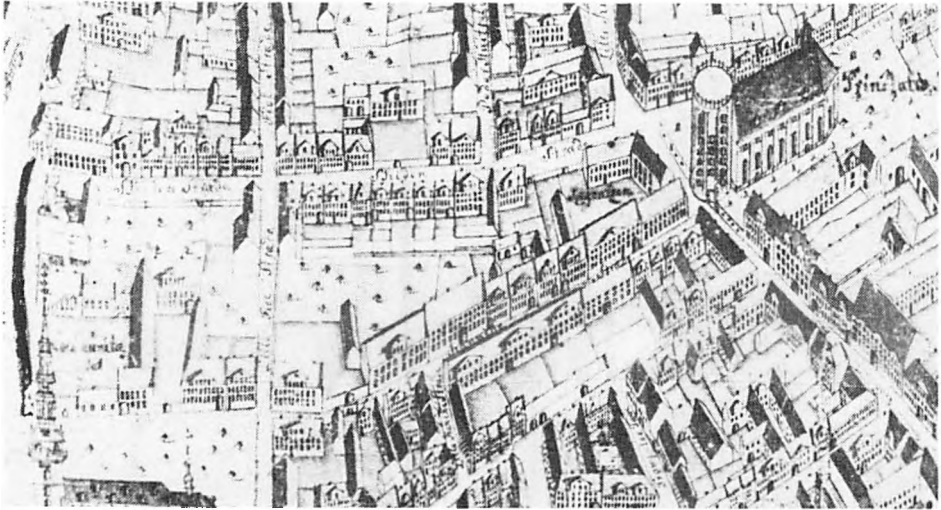

Titelblad i Ove Lynow's ABC fra 1732. Kgl. Bibl.

I komedien *Jule-Stue* gør Holberg tykt nar af en huslærer og al det nonsens, han fylder sine elever med. Gårdskarlen Arv, der hverken kan læse eller skrive, tilkaldes for at blive »examineret« sammen med børnene for at vise deres far den store forskel i viden. Da Arv bliver spurgt, hvor mange »himle« der findes, svarer han: »Der er een Himmel paa hver Seng, og der er ligesaa

mange Himle, som der er Senge.« Det er et fornuftigt svar, der viser, at Arv slet ikke er dum. Men alle morer sig, børnene remser derefter det »rigtige« svar op: Den blå himmel, mælkehimmelen, glashimmelen, krystalhimmelen, diamanthimmelen og perlehimmelen. Det troede man på dengang. Og dog taler vi endnu i vore dage om at være i »den syvende himmel.«

Fra middelalderen fandtes stadig *Vor Frue Latinskole*, hvor eleverne – *peblingene* – blev forberedt til at fortsætte ved

universitetet. Som i de tidligere århundreder var de fattige peblinge i deres sorte kapper et kendt indslag i bybilledet. De gik to eller tre ad gangen rundt og sang for folk for at tjene til lidt brød. De sang »... panem propter Dominum«, d.v.s. »brød for Guds skyld«.

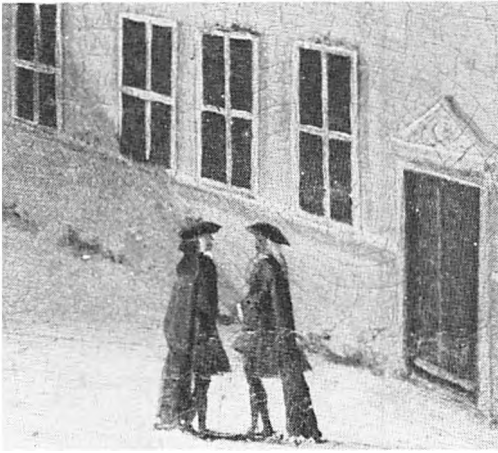
Der blev ofte klaget over latinskole-drengenes opførsel. I 1718 klagede skomagerne over, at deres lærlinge blev overfaldet på gaden, og at peblingene kastede snebolde efter mestrenes koner.

Også latinskole-drengene blev straffet, når der var anledning til det. Endnu bruger vi udtrykket »at stå skoleret« i betydningen at blive forhørt. På Holbergs tid var det en hård straf, der kunne minde om den militære straf at »løbe spidsrod«. I mildeste fald var der

På udsnittet af Geddes perspektivkort ses til venstre Universitets- eller Latinerkvarteret. Fra Rundetårn med Trinitatis Kirke udgår dels »Skidenstræde« – nuværende Krystalgade – dels Store Kannikestræde. Universitetet lå, dengang som nu, ud til Frue Plads, som da var kirkegård, og langs Nørregade, hvor den lange, krumme kommunitetsbygning ses yderst til venstre. Københavns Stadsarkiv.

tale om en gang prygl i hele skolens påsyn.

En lille del af de unge, der blev færdig med »pogeskolen« og latinskolen, gik videre til universitetet, hvor de *deponerede*, d.v.s. indstillede sig til en adgangsprøve, der blev kaldt *depositsen*. En sådan vordende student kaldte man *depositurus*, forkortet til »rus« – en

Studenter i Universitetets gård. Begge er iført sort kjol og lang, sort kappe. Udsnit af maleri af Rach og Eegberg. NM.

betegnelse, der har overlevet til vore dage. I Holbergs komedie *Den ellefte Junii* kommer forpagtersønnen *Studentstrup* inden for Vesterport, iført sin gammeldags sorte bondedragt, hvorfor en flok studenter råber »Rus ... Rus« efter ham.

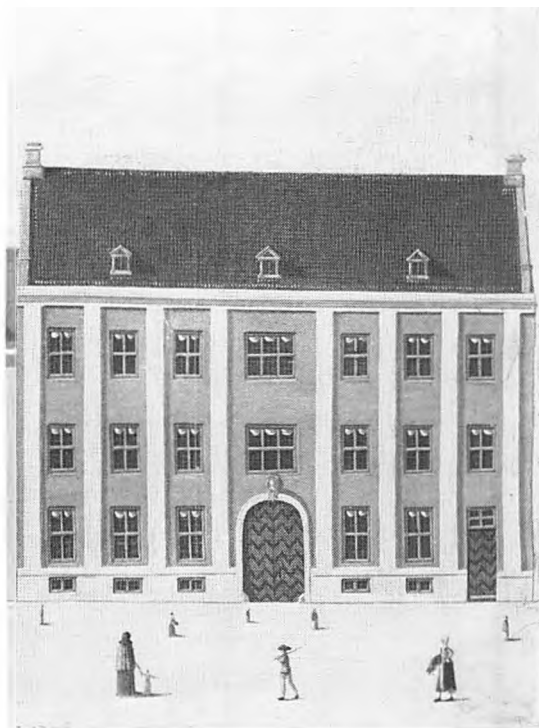
Da Holberg i 1717 blev professor ved Københavns universitet, var den eneste embedseksamen, man kunne tage, den teologiske. Der blev dog også forelæst i medicin, jura og filosofi, men antallet af studenter i disse fag var ikke særlig stort. Sproget ved universitetet var næsten udelukkende latin. Efter gammel

tradition øvede studenterne sig i at disputere med hinanden ved skiftevis at angribe og forsvare en påstand.

Holberg havde et vågent øje for disse øvelser, fordi de ofte drejede sig om tåbelige eller ligegyldige emner. I komedien *Erasmus Montanus* har han givet en fremragende karrikatur af en københavnsk student, der skal imponere sin familie og hele landsbyen med sin nyerhvervede viden, sit latinske sprog og sine akademiske manerer. Ikke så snart er *Erasmus* hjemme i landsbyen, før han jamrer: »Jeg har kun været een Dag fra Kiøbenhavn, og jeg længes allerede ... Jeg synes ligesom mig fattes noget, efterdi jeg har ikke disputeret i tre Dage.«

Naturligvis kommer Erasmus på kant med næsten alle, ikke så meget på grund af sine tåbelige meninger, men pudsigt nok fordi han stædigt vil fastholde, at Jorden er rund. Hans kæreste plager ham om for hendes skyld at sige, at Jorden er »... flak (d.v.s. flad) som en pandekage«. Det vil Erasmus imidlertid ikke: »... tilmed staaer vi lærde Folk aldrig fra vore Meninger, men forsvarer hvad vi engang har sagt, til den yderste Draabe af vor Blekhorn (d.v.s. blækhus).«

I København var der på Holbergs tid fire studenterkollegier, som stadig eksiste-

På Holbergs tid var der flere studenterkollegier i København. I Store Kannikestræde ligger stadig Elers' Kollegium, opført 1702-05 af J. C. Ernst for etatsråd Jørgen Elers. Bygningen brændte i 1728, men blev genopført i uændret skikkelse. I årene 1731-36 boede Holberg på kollegiet som esor, d.v.s. forstander. Maleri af Rach og Eegberg. NM.

rer i vore dage. Ældst er *Valkendorfs Kollegium* i Sankt Peders Stræde. De oprindelige bygninger blev indrettet 1588 i det tidligere Hvidebrødrekloster fra middelalderen. De tre andre kollegi-

er ligger alle i Store Kannikestræde mellem universitetet og Rundetårn. Professor *Ole Borch* – læge, kemiker og botaniker – købte i slutningen af 1600-tallet en af de gamle professorgårde, rev den ned og opførte her et kollegium for 16 studenter. Det blev opkaldt efter en prinsesse af den italienske slægt *Medici*, *Collegium Medicum*, i daglig tale blot *Borchs Kollegium*.

I 1689 brændte det lille lystslot *Sofie Amalienborg* under en operaforestilling, som blev opført i en tilbygget teatersal. Henved 200 mennesker omkom, og blandt disse var etatsråd *Jørgen Elers'* og hans hustrus to eneste børn. Elers besluttede senere at bruge ægteparrets store formue til at bygge et studenterkollegium. Det kom til at huse andre 16 studenter.

Begge de sidstnævnte kollegier brændte i 1728, men blev genopført. Flere steder i holbergtidens litteratur nævnes *Elers' Kollegium* med det forvanskede navn *Eilersens Kollegium*.

Nærmest Rundetårn ligger *Regensen* stiftet af Christian 4. under navnet *Collegium Regium*. Det havde plads til knap 100 studenter, og her var studenternes hovedkvarter.

Under pesten i 1711, da det til sidst blev umuligt at skaffe ligbærere, trådte *Regensens* beboere til. »Betalingen« var et privilegium for studenterne til at

»bære lig« ved fornemme begravelser – dengang en indbringende forretning.

Studerterne mente – ligesom militære personer – at de var noget særligt. Som et levn fra stormen på København i 1659, hvor studenterne deltog modigt i byens forsvar, havde de ret til at bære kårde. Og da mange af disse åndens tjenere havde et stridbart sind, kan det ikke undre, at der nu og da opstod »bataljer« mellem studerende og militære.

I 1719 brød fjendskabet ud i lys lue. Landkadetterne havde set sig gale på studenterne, og ved forskellige lejligheder overfaldt de dem med skældsord og prygl. Den 10. februar kulminerede urolighederne, da kadetterne belejrede Regensen og med kårder i hånd gik fra hus til hus i Store Kannikestræde for at finde studenter, der havde søgt tilflugt hos borgerne. Kadetterne forsøgte også at storme Regensen ved at sprænge porten. Da det ikke lykkedes, smadrede de i stedet en masse ruder, inden de trak sig tilbage.

Holberg har i komedien *Jacob von Tyboe* ikke alene karrikeret den storpralende soldat, men også den pedantiske, lærde magister, *Stygotius*. Med studentterfejden i frisk erindring gentog Holberg begivenheden i komedien med de to hovedpersoner som anførere for hver

(73)

October-Maaneds

Nye Tidender/

som Kiøbenhavn's Post-Rytter
fremførte Aar 1724.

Danmark.

Kiøbenhavn.

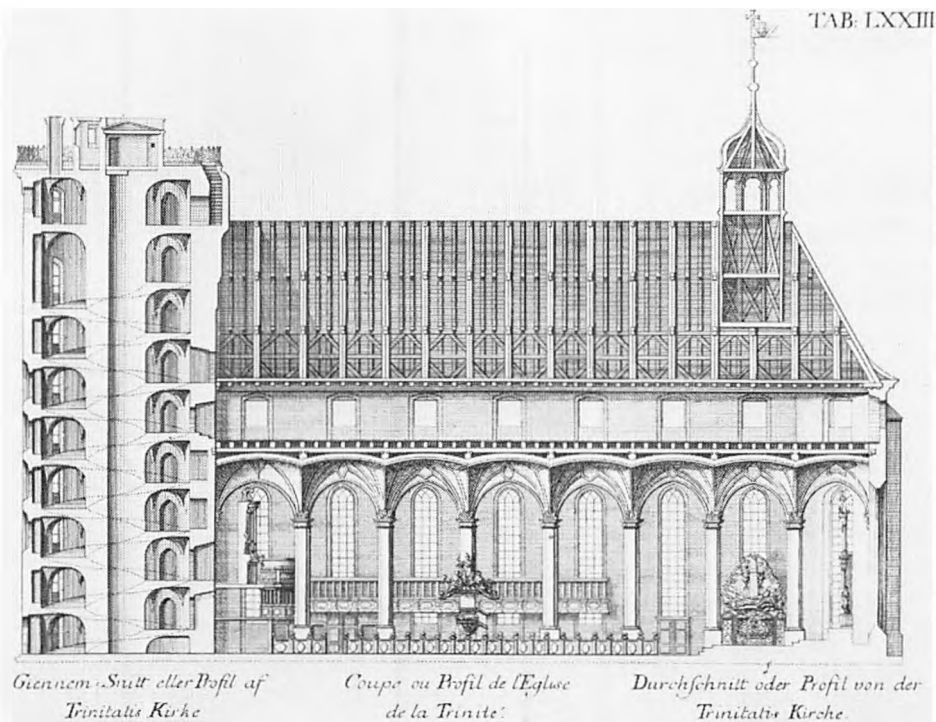
Den 10. i denne Maaned
haver Hans Kongel. Ma
jest. allernaadigst sa
et Placet under Cammer-Col
legat Tidrigst. hørtes med de
u: i Hertugdomme Slesvig
saldende / vorende og Suber
gu. seude Dagle heretter i Nor

ge til forholdes efter Hans
Kongel. Majest. allernaadigste
Resolution / dateret den 15
Septembr. ubl indvarende
Aar / at sigt Dagle uden
forstiel ske med de andre Ind
landke Dagle imod Indens
Kong. Tolde Ertriggelse og beho
rige Attesters fremleggelse ef
ter Tolde-Ruden af den 21 Mar
x

111

Forside på en af holbergtidens aviser, »Nye Tidender«, oktober 1724. Vignetten forestiller, som det fremgår af underskriften, en postrytter med horn og pistol i sadelhylstret. Kgl. Bibl.

sin lejr. Tyboe opdøner sine soldater og siger: »... naar vi saa har massacreret (d.v.s. nedkæmpet) de fleste (studenter) hid og did på Gaderne, skal vi formaliter beleyre Regentzen, hvilket vi udi Hast kand erobre, thi jeg troer ikke, de formedelst Mangel paa Proviand skal kunne holde en Beleyring ud i 24 Timer.«

Var studenterne lidt for stridbare i deres opførelse, blev de puttet ned i kælderens under konsistoriebygningen i universitetets gård. Her kunne de så sidde, indtil de var svalet af. Det var dog bedre end at blive bortvist fra universitetet.

Efterhånden som en stadig større del af befolkningen kunne læse, blev der et naturligt behov for mere læsestof. Avis- og tidsskriftlitteraturen tog et opsving netop i begyndelsen af 1700-tallet. Der

Rundetårn og Trinitatis Kirke i snit. Mellem kirkens hvælvinger og tag er indskudt en etage, som i over 200 år rummede Universitetsbiblioteket. På snittet kan man se, hvor svære Rundetårns mure er. De var bygget til at skabe et solidt fundament for observatoriet på platformen. Stik i Den danske Vitruvius. Kgl. Bibl.

var interesse for nyheder om krigen og om forhold i andre lande.

Et af bladene, der havde det særprægede navn *Nye Tidender* – som *Kjøbenhavns Post-Rytter fremførte Aar*

Dend
Forkeerte Mercurius
 Som medfører allehaande
 U-hørte og forkeerte
Nye = Tidende,
 for
 APRIL Maaned.

Anno 1727.

Num. 4.

RELATA REFERO

Følderup.

Mand har i disse Dage hørt Raab og
 Strig i alle Gader af Drengs over ni Tyve
 som Gulde Hengis / men som mand icke for-
 nemte.

Den humoristiske presse havde også sin repræsentant på Holbergs tid. »Den Forkeerte Mercurius, som medfører allehaande U-hørte og forkeerte Nye-Tidende«, havde som bomærke en noget vanskabt Merkur-figur, som står på hovedet med vingestaven mellem de krydsede ben. Kgl. Bibl.

1716, fortæller i juli-nummeret bl.a. nyheder fra Store Nordiske Krig. Man kan her læse om Tordenskiolds bedrift den 8. juli, da han med sit skib stod ind gennem den smalle fjord Dynekilen helt

ind i havnen og angreb den svenske flåde med gunstigt resultat »... hvorpaa Commandeuren Tordenskiold strax begav sig ad Kiøbenhavn for at give vor allernaadigste Konge sin beordrede Forretning tilkiende« slutter bladet.

Nye Tidender serverer i oktober måned den nyhed, at den russiske enehersker sammen med sin kone har været i Rundetårn. Peter den Store red op gennem sneglegangen, mens hans kone kørte bagefter i hestevogn. Desværre beretter bladet ikke, hvordan man fik vendt karetten der oppe!

Et andet tidsskrift hed *Extraordinære Relationer*. Det indeholdt dels nyhedsstof, dels meddelelser fra det offentlige. I 1721 blev således fundatsen til Frederik 4.'s rytterskoler gengivet, punkt for punkt. Københavns brand i 1728 blev også beskrevet, og året efter gengav bladet forordningen om Københavns genopbygning.

De mange små aviser med deres alvorligt mente, men også nu og da ufri-villig komiske artikler fristede en bogtrykker, *Phønixberg*, til at udgive et satirisk skrift, som blev Danmarks første vittighedsblad, *Dend Forkeerte Mercurius*. Bladet udkom i nogle få år fra 1726, og satiren var så grovkornet, at selv Holberg følte sig generet. Man kunne jo tro, at den kendte forfatter stod bag de satiriske artikler! Her er en

smagsprøve på stoffet i »U-hørte og forkeerte Nye-Tidende« fra 1726. Artiklen handler om »Pæsthuus Fælleden« på Vesterbro, hvor stadens murede galge havde sin plads. Teksten er omskrevet til nutidsdansk:

»Nu skal det vise sig, om nogen kunne tænke sig at leje dette værelse (d.v.s. galgen), som udlejes på den betingelse, at man ikke må trække vejret, så længe man bebor det. Man må heller ikke gå med sko, men alle de strømper, man slider op ud over det første par, modregnes i huslejen.

Det er ikke tilladt at holde hænderne mere end 10 cm fra rumpen (de hængte havde hænderne bundet på ryggen), og man må ikke spise noget ... Værelset er forbeholdt byens egne indbyggere, som lever af at stjæle.«

Artiklen slutter med, at »lejeren« ikke behøver at frygte nogen som helst – bortset fra andre tyve, som vil stjæle hans fingre. Det hentyder til tidens overtro. Man mente, at en finger, skåret af en hængt tyv, havde en særlig magisk kraft, derfor betalte man høje priser for sådan en finger. Heldigvis anfører hvert nummer af »Dend Forkeerte Mercurius« på forsiden: RELATA REFERO, som er latin og betyder: »Jeg fortæller (kun), hvad jeg har hørt«. Så læserne burde være advaret.

I 1749 udsendte hofbogtrykker E. H.

Berling en ny avis, *Kiøbenhavnsske Danske Post-Tidender*. I vore dage er Berlingske Tidende en direkte videreførelse af dette blad. Det første nummer, fra 3. januar 1749, indeholder bl.a. en række annoncer og bekendtgørelser. En af annoncerne fortæller, at hos Henrich Peter Wærner på hjørnet af Klosterstræde i Vimmelskaftet kan man købe ægte, friske lynborgske »negenoege« – d.v.s. »nøjjer« eller »lampretter«, en spisefisk – til en billig pris. Endvidere nye, tørrede kirsebær til 10 mark for et lispund og mannagryn til 9 mark for et lispund. Et lispund er ca. 8 kilo.

Indtil 1722 var aviserne underkastet censur, men kunne derefter udkomme uden forudgående godkendelse, dog naturligvis under udgiverens personlige ansvar.

På Holbergs tid havde man som bekendt hverken radio, fjernsyn eller formiddagsblade. Men så havde man *gadeviserne*. En række små trykkerier tjente gode penge på at trykke viser, der skildrede dramatiske begivenheder, som kunne pirre folks nysgerrighed. Der var viser om henrettelser, brande, mord, andre forbrydelser og om hekseri.

Visekællinger og -drenge løb om i gader og stræder og falbød deres varer med udråb som »her er nye viser – her er nye historier« og bedyrede, at de alle

Den stærke Mand

Borgerne morer sig

Arbejdsdagen var lang for de fleste københavnere, så fritid blev der ikke ret meget af. Måske var tempoet ikke særlig hårdt, som det er mange steder i vore dage, og hverdagen havde sin lange middagspause, hvor man kunne slappe af.

I Holbergs København var der en hel del at se på. Også gratis fornøjelser. Man kunne møde et optog af fornemme folk i farverige dragter eller uniformer – måske et fremmed statsoverhoved på besøg. Eller man kunne få et glimt af den enevældige konge og hans familie, gemt bag spejlglasruder i en elegant karrosse med seks heste for og løbere både foran og bagved. Var det mørkt, havde løberne brændende fakler i hænderne. Det må have været et spændende syn.

Blandt de gratis »fornøjelser« var også de *offentlige afstraffelser*. En stridbar torvekone var måske sat i halsjern på torvet, hvor alle og enhver kunne pege fingre ad hende. Eller man kunne se en bedrager blive ført gennem byen i »den

spanske kappe«, d.v.s. en åben tønde, der blev sat ned over hovedet, så den dækkede kroppen.

Henrettelserne havde også sit publikum. I årene mellem 1720 og 1730 blev der henrettet 14, hvoraf de fleste var kvinder, som havde dræbt deres børn efter fødslen for at undgå den triste skæbne, der dengang ventede enlige mødre.

Mange overværede også, at syndere blev »slået til kagen«, d.v.s. pisket offentligt, bundet til en pæl, så blodet flød fra den nøgne overkrop.

Man havde dengang den primitive retsopfattelse, at folk afholdt sig fra forbrydelser, når de fik set, hvad der skete med de syndere, man fik fat på.

En mere uskyldig fornøjelse var at se kongefamilien spise til middag. Nytårs-aften var det tilladt at gå op på slottet. Godtfolk blev lukket ind i spisesalen og har sikkert stået i ærbødig afstand med hatten i hånden, mens de kongelige lod, som om de ikke lagde mærke til de mange tilskuere.

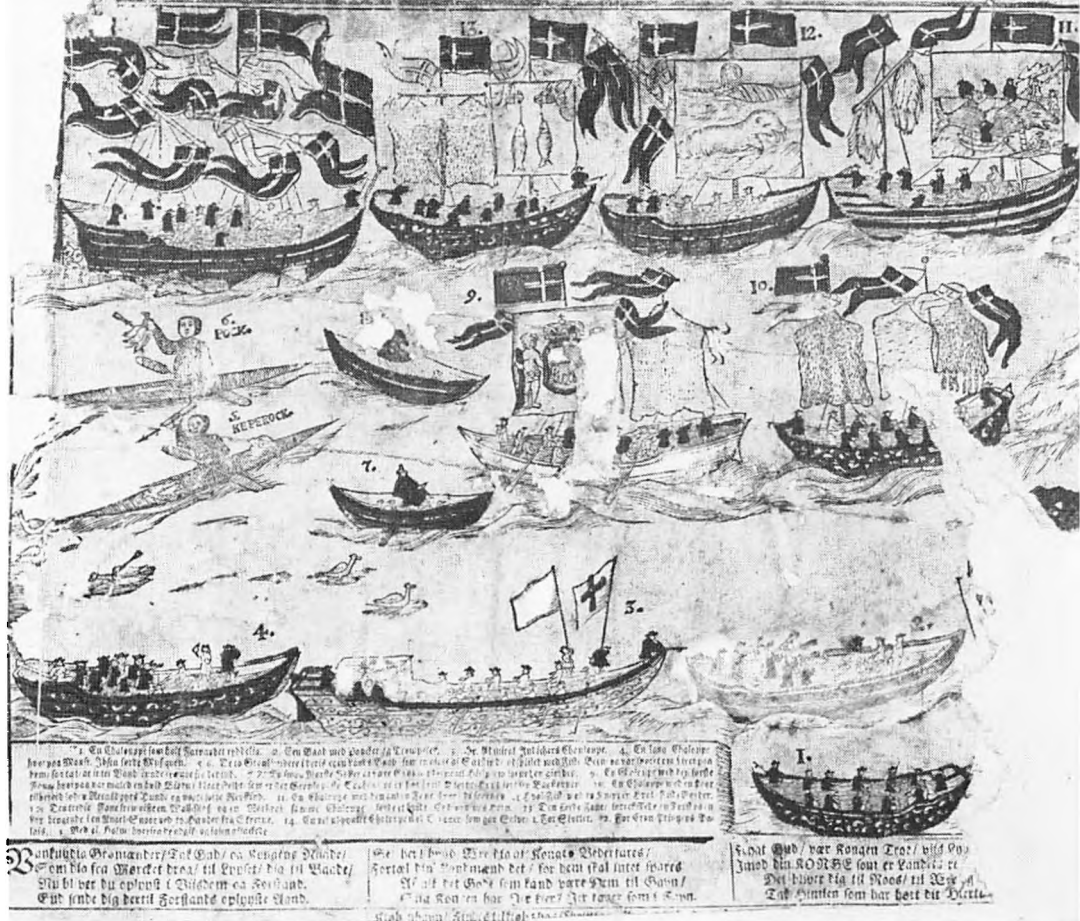
Offentlige afstraffelser hørte til københavnernes underholdning. Blandt de mindre barske straffe var halsjernet. Man kan gætte på, at konen har været i slagsmål. Billedet er fra sidste halvdel af 1700-tallet, men straffen var almindelig også på Holbergs tid. Københavns Bymuseum.

Claus Seidelin, der var apoteker i Nykøbing Falster, var i sine unge dage i lære i København. I sine erindringer har han fortalt om, hvordan det gik, da han som 19-årig sammen med nogle venner var gået op på slottet nytårsaften 1721 for at se Frederik 4. spise.

Der var netop den aften usædvanlig mange mennesker, så man stod tættere om det kongelige taffel end sædvanligt. Det var lidt besværligt for tjenerne, fordi der ustandselig skulle bringes retter og tilbehør til og fra bordet.

Pludselig snublede en page, som bar en sølvskål fuld af sauce, over et par af de mange fødder. Sauceskålen fløj fra ham og lige hen på Claus Seidelin, som blev totalt oversprøjtet med dens fedtede indhold.

Seidelin sprang naturligvis til side, mens skålen trillede hen over gulvet.

På foranledning af grønlandsmissionæren Hans Egede kom to grønlandske fangere, Poq og Qiperoq, til København i 1724. Den 19. november var de midtpunktet i en stor regatta, hvor de bl.a. viste deres færdigheder i harpункast. Det var en rigtig københavnerbegivenhed. Besøget havde bl.a. det formål at friste folk til at købe de varer, som

Det Bergensiske Kompagni havde taget hjem fra Grønland. Det er derfor, at der på skibenes »sejl« ses billeder af fisk, hval og hvalros samt andre dyr. På skibet i øverste højre hjørne ser man en hval blive flænset, og i ræen er ophængt to bundter hvalbarder. Kgl. Bibl.

Kongen rejste sig for at se, hvad der var sket, og den stakkels Seidelin blev stående bomstille, mens fedtet drev ned ad ham, for ikke at risikere ubehageligheder. Først da herskabet havde rejst sig fra bordet, turde han forlade salen.

Den næste dag så han rigtigt, hvor meget tøjet var svinet til. Dengang var opslagene på kjoleærmerne meget store, og Seidelin måtte til sin forbløffelse konstatere, at der kunne graves næsten et halvt pund stærknet sauce ud af det ene opslag! En skrædder måtte skære klædningen helt fra hinanden, vaske hvert stykke for sig og sy det hele sammen igen. Det kostede Seidelin hele tre dukater.

I nutiden vækker vore grønlandske medborgere ikke særlig opsigt når de færdes i København. Det gjorde derimod de grønlandske fangere, *Poq* og *Qiperoq*, der i 1724 kom til København som led i et salgsfremstød for grønlandske varer. De blev fremstillet ved hoffet, og den 9. november blev der arrangeret et grønlandsk optog til vands i kanalerne omkring slottet. Det blev en rigtig københavner-begivenhed.

Tusinder af mennesker stod langs bolværkerne for at se de mærkelige eskimoer tumle sig i deres kajaker midt i det store optog af andre både. *Poq* og *Qiperoq* har sikkert imponeret køben-

havnerne ved at vende rundt i vandet med deres kajaker, og det fortælles, at de fangede adskillige ænder med deres harpuner. Ænderne var blevet sat i vandet i dagens anledning, sandsynligvis i mangel af sæler.

I 1730'erne havde københavnere mulighed for en meget særpræget søndagsforøjelse. De gik ud til Kastellet for at se »fangen i fugleburet«.

Fangen hed *John Norcross* og var englænder. Han var ikke blot anbragt i en fængselscelle, men sad inde i et aflåst bur af egeplanker. Buret var kun to gange to meter i areal, og fangen var lænket til buret med en jernring, der var smedet om den ene fod. Hvem var han egentlig?

John Norcross var født i Liverpool og stod til søs i ung alder. I 1718, da han var 30 år, møder vi ham under den store nordiske krig som kaperkaptajn i svensk tjeneste. En af Norcross' fantasifulde ideer gik ud på at kidnappe den unge danske kronprins og tage ham med til Sverige som gidsel. Forklædt som fisker lagde Norcross sig på lur ved Charlottentunnelen, hvor han ville gribe prinsen, når han kom ridende ad Strandvejen. Planen blev dog opgivet, da der var for mange mennesker.

Efter en stranding på den jyske vestkyst søgte Norcross til København,

hvorfra han ville undslippe til Sverige. Hans skib blev imidlertid taget af Tordenskiold ud for Dragør, og da englænderen ikke kunne fremvise noget pas, blev han anbragt som fange på Bremerholm. Det lykkedes dog Norcross at flygte, og han holdt sig væk fra Danmark, til krigen var forbi. I 1723 tog han til København, opsøgte Frederik 4. og tilbød at tage den russiske zar til fange. Norcross blev smidt ud med besked om ikke at vise sig oftere. Da han alligevel kom igen og påny opsøgte kongen, blev han ført til Kastellet som fange.

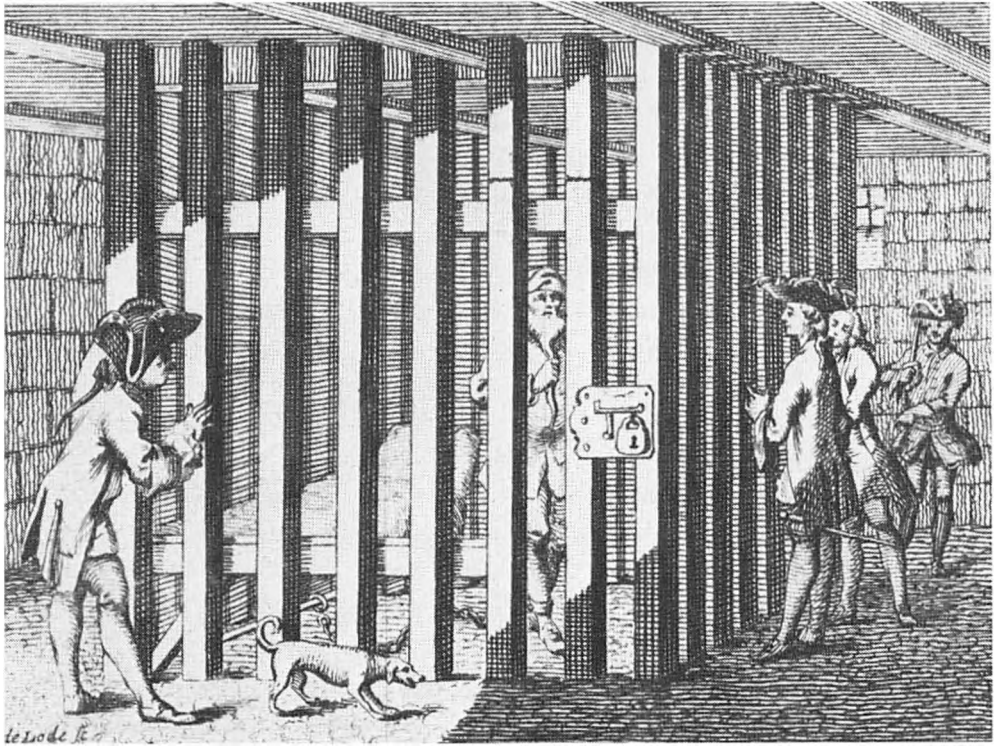
Her kunne historien være sluttet, hvis ikke Norcross' frihedstrang havde været så ubændig. Han bad om at få salat til sin mad – men endelig med olie. Det fik han – og gemte olien dag for dag. En morgen klædte han sig helt af, smurte sig ind i olie fra top til tå og flygtede ud af cellen, første gang døren blev åbnet. Planen lykkedes, for så vidt som han smuttede fra alle de hænder, der greb efter ham. Desværre havde han ikke nået at blive klippet, og han blev derfor fanget af en vågen skildvagt, der greb fat i hans lange hår.

Nu blev Norcross behandlet som ud-bryderkonge og puttet ind i det omtalte specialbyggede egetræsbur. Der sad han i 16 år med en skildvagt i nærheden og forbud mod at læse og skrive. I sin

John Norcross blev så berømt i datidens København som »udbryderkonge«, at der blev lavet et kobberstukket portræt af ham. Kunstneren har gengivet Kastel-fangen siddende i et vindue med sønderbrudte jernstænger. Lænker med ringe og kugle er hængt dekorativt op over vinduesindfatningen. Norcross ses i gang med at dressere mus. Kgl. Bibl.

kedsomhed gav han sig til at dressere mus, som lærte at komme, når han fløjtede.

Et andet stik viser det solide egetræsbur, der blev opført inde i en celle i Kastel-fængslet. Sådan levede Norcross i 16 år, fra 1726 til 1742. Kgl. Bibl.

Det var sikkert en afveksling for Norcross at hilse på de mange københavner, der valfartede til Kastellet for at se den sælsomme og berømte fange. Norcross kom aldrig ud af Kastellet. I 1742 blev han fri for buret og fik lidt friere forhold. Men han forblev fange indtil sin død i 1758, da han var 70 år gammel.

Holbergs København var fyldt med værtshuse, så det kan ikke undre, at der var så mange øltappere og brændevinsbrændere i byen. På værtshusene kunne kandestøberen sidde sammen med knivsmeden, børstenbinderen, parykmageren og posekigeren dagen lang og ordne verdenssituationen.

Der var naturligvis stor forskel på værtshusene. Der var gæstgivergårdene i Vestergade, der var spisehuse, hvor godtfolk kunne få et måltid mad, og der

var kaffe- og tehuse. I den modsatte ende af skalaen fandtes tarvelige, nærmest lyssky beværtninger, der ofte rummede spillebuler og bordeller.

Et kendt bordel blev ledet af Anne Polman, der efter sin første mand blev kaldt *Anne Hattemagers*. Hun blev arresteret i 1723, ikke så meget på grund af den forretning, hun drev, som fordi hun lokkede unge piger til sig og »uddannede« dem til sin »bataillon«, som Holberg kalder pigekorpsen. Da dommen var faldet et par år senere, blev hun pisket offentligt og derpå ledsaget ud af byen, hvorfra hun som landsforvist tog til Sverige sammen med sin mand.

En mere uskyldig fornøjelse var at »gå på Den stærke Mand«. Udtrykket må gerne tages bogstaveligt, for en af kæmpens styrkeprøver var netop at lægge sig udstrakt med nakken på én stol, hælene på en anden og derpå lade flere mennesker stå på sin mave.

Den stærke Mand hed *Johan Carl von Eckenberg* og levede af at arrangere gøglerforestillinger. Han demonstrerede sin styrke for de undrende københavnere ved en masse forskellige kraftprøver. Ham skulle københavnere selvfølgelig ud og se, og der var i perioder god tilstrømning til hans forestillinger, hvori der også optrådte en klovn, som blev kaldt *Hans Wurst*.

Holberg har et par steder ladet sine personer nævne dette gøglerpar. I *Den Vælgelsindede* praler tjeneren *Henrik* af, at han er så god til at efterabe sin frue, at stuepigen »... vil heller see mig agere saaledes, end gaae paa den stærke Mand eller høre paa Hans Wurst.« Og i *Jean de France* beder *Frands* sin gårdskarl, Arv, beskrive, hvorledes sønnen ser ud og går klædt. Arv fortæller: »Han seer underlig ud. Jeg veed ikke om Fatter har seet Kløver Knægt. Ligedan seer han min Troe ud. Han gaaer udi en rød Klædes Slaap-Rok og han har en Hat paa Hovedet saa bred som den, Hans Wurst havde, da Hosbond var sidst og saae paa den stærke Mand.«

»Den stærke Mand« forlystede i 1720-22 københavnere med sine kraftpræstationer. Omkring portrættet er vist eksempler på de enkelte numre. Øverst til venstre løfter *Eckenberg* med én hånd en hest med to ryttere, mens han blæser på valdhorn. Øverst til højre løfter han fra samme specielt konstruerede stillads en kanon, mens han drikker et glas vin. »Hans Wurst« sidder overskrævs på kanonen og understreger på god cirkusmanér præstationen med tromme-hvirvler. Øverst i midten stemmer *Eckenberg* fødderne så kraftigt mod to nedgravede stolper, at han kan holde to heste tilbage. På de andre billeder løfter han to mænd op på sine knæ, lader seks mænd gå på sin krop, mens den er udstrakt mellem to stole, eller får en kampesten knust, mens den ligger på maven. Parykken og den elegante hat synes at have siddet godt fast på hovedet under de voldsomme kunststykker. Kgl. Bibl.

Naturligvis holdt københavnernes også fester hjemme hos sig selv. Alene årets højtider gav anledning til traditionspræget samvær.

Julen var – som den også er i vore dage – årets betydeligste fest. Juletræet var ganske vist ikke opfundet endnu, men julebordet med alle de fede sager kendte man også dengang. Holberg har i sin komedie *Jule-Stue* omtalt den populære gamle fest, hvori der bl.a. forekommer en julebuk – her i skikkelse af gårdskarlen Arv, der må forklæde sig.

Fastelavn havde ligeledes sin egen fest. På Christian 5.'s tid tog hele den kongelige familie amagerdragter på, kørte ud til en af de små landsbyer på øen og deltog i festlighederne, som bestod i dans til sækkepipers og fiolers toner og måltider, hvor alle spiste med træskeer af lertallerkner.

I 1700-tallets begyndelse drog københavnernes til Amager for at se bønderne slå katten af tønden. Men dengang var det rigtignok en levende kat, man spærrede inde i tønden, og som først slap fri, halvdød af skræk, når tønden blev slået i stykker af årets kattedronning.

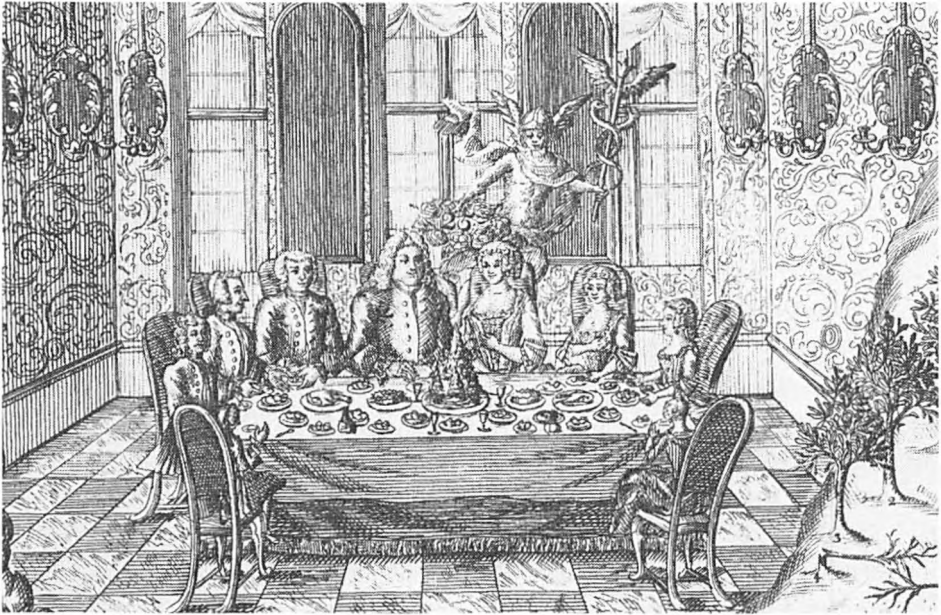
Festlighederne omkring barsel, barnedåb, bryllup og begravelse kunne også være omfattende. Holberg har i komedien *Barselstuen* udleveret københavnernes ejendommelige skik, som gik ud på at besøge den nybagte moder, der

skulle holde sengen i seks uger efter fødslen. Moden krævede, at der skulle serveres te, kaffe, chokolade, vin, kager og syltetøj til alle de besøgende. Der skulle en solid økonomi til denne form for gæstfrihed.

De gode sager lokkede, og der var kø ved barselsengen dagen lang. Det beskriver Holberg i komediens indledning, hvor karlen *Claus* beder sin kollega *Troels* om at veksle en toskilling til to enesteskillinger. Da *Troels* spørger om grunden, forklarer *Claus*, at han vil op på Rundetårn for at se, hvorfor der er et kæmpeopløb i gaden Åbenrå. Men det ved *Troels* godt: »Du Nar! spar kuns denne Gang din eeneste Skilling, det er ikke andet end Barselstue hos os.«

Tidens skik med hensyn til borgernes begravelser bliver også trukket frem i *Barselstuen*, hvor *Troels* i den indledende monolog bl.a. siger: »En stakkels Kone mister sin Mand, som jeg setter efterlader hende nogle Skillinger, som hun ved Forsynlighed (d.v.s. sparsommelighed) kand leve af. Fornuften siger, hun skal conservere dem (d.v.s. bevare dem); men Moden siger, hun skal give sin Mand en hæderlig Begravelse.«

Den »hæderlige« begravelse bestod i, at den døde blev lagt i en kostbar kiste, alle vægge og møbler overtrukket med sørgeflor, og til hele husstanden skulle

Også i hjemmene kunne der festes. I 1742 fejrede købmanden Johann Heinrich Wasserfall og hans hustru sølubryllup. I den anledning lod ægteparret sig aftegne med deres syv børn omkring det festligt dækkede bord i hjemmet på Købmagergade. Kongl. Bibl.

der anskaffes sørgetøj. »... Med Tiden skal vel Skiødehundene overtrækkes og-saa ...« tilføjer Holberg, som slutter med moralen: »... Hun skal gjøre en saadan hæderlig Begravelse, at hun har intet tilbage at føre et hæderligt Levnet med.«

Og sandt var det. Begravelsesregninger fra Holbergs tid viser, hvor mange

penge det kostede, når højtideligheden blev gennemført, som moden forlangte det.

Atter må det erkendes, at de mange skikke især blev overholdt i de mere velhavende kredse. Den jævne del af befolkningen havde hverken kræfter eller penge til at holde fester. Hvis boligen i det hele taget gjorde det muligt, samledes man med familie og venner ved særlige lejligheder og bød på mad og drikke. Men der har sikkert skullet spares sammen hertil i lange tider, før man kunne overkomme det.

De skrå brædder

Københavns teatre

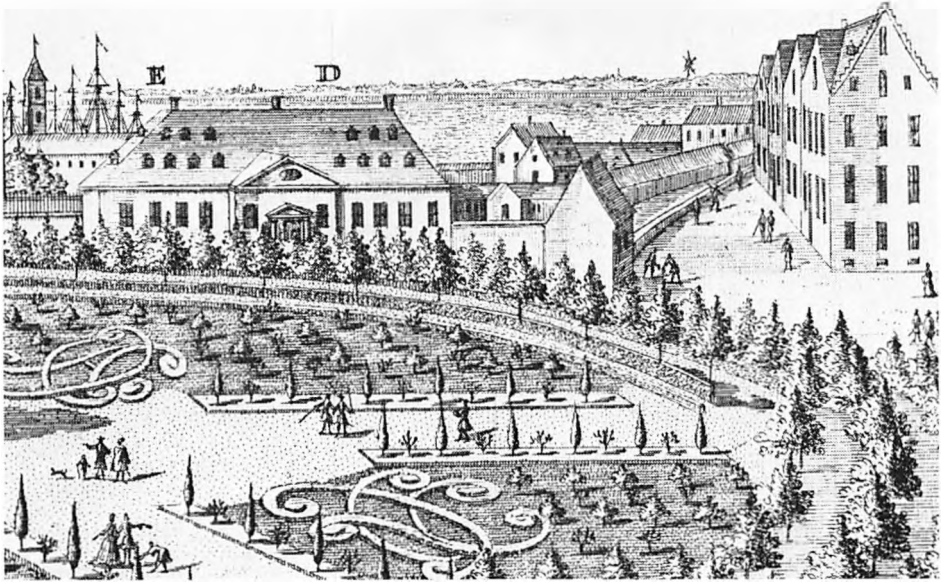
Mens linedansere, bjørnetrækkere og »stærke mænd« hørte til den underholdning, københavnernes kunne få under åben himmel eller i primitive fjælleboder, måtte man lede forgæves efter et rigtigt teater i København helt frem til 1700-tallets begyndelse.

Det er dog ikke ensbetydende med, at der ikke blev opført teaterforestillinger i København. Omrejsende teatertrupper kom til byen, og i 1663 blev der opført en beskeden træbygning uden for slottet, hvor der kunne spilles komedie. Den blev dog revet ned tre år senere. I 1669 indkaldte Frederik 3. en fransk trup, og under Christian 5. indkaldtes ligeledes franske skuespillere, som optrådte på slottet.

Da truppen blev opløst kort før århundredets slutning, rejste aktørerne hjem til Frankrig, men én af dem vendte tilbage. Han hed *René Magnon de Montaignu*. Han bosatte sig i København, var med til at arrangere hoffester og ernærede sig i øvrigt bl.a. som sprog-lærer.

Frederik 4. var meget teaterinteresseret. Kort efter at han var blevet konge, indkaldte han en trup franske skuespillere – det var i 1701 – og udnævnte Montaignu som leder af denne hoftrup mod en fast årlig løn.

Nu manglede man blot et passende teater. Slottets riddersal kunne bruges, men det har nok været besværligt at lave rummet om til teater, hver gang der skulle spilles. Der var dog to muligheder. Indtil Kancelli-bygningen blev opført, lå det kongelige boldhus på grunden, og her fandtes et stort, velegnet rum. Senere benyttede man en støberibygning, der var opført som anneks til det store kanon- og klokkestøberi *Giethuset*. Annekset, der blev kaldt »Lille Giethus«, var opført 1698. Det var en solid hjørnebygning med højtsiddende vinduer, og den lå ud til Kongens Nytorv. Søværnet brugte ikke længere støberiet, fordi konstruktionen viste sig at være forfejlet. Ovnene blev pillet ud allerede to år efter indretningen. Her kunne der opføres teaterforestillinger.

På dette udsnit af Marselis' stik fra Kongens Nytorv ses gavlen af Lille Giethus til højre for selve Giethuset. Kgl. Bibl.

Frederik 4. besøgte flere gange teatret og sad da i en pragtstol med himmel over.

Kongen havde imidlertid planlagt en egentlig og meget rummelig teaterbygning – et operahus – til glæde såvel for hoffet som for byens befolkning. Det blev opført i årene 1701-03 og kom til at ligge ved de kongelige haver i Ny-København, ikke ret langt fra det sted, hvor det lille lystslot Sofie Amalienborg lå, indtil det – som tidligere nævnt – brændte i 1689.

I 1703 blev Operahuset taget i brug, og her kunne Frederik 4.'s hoftrup optræde. Efter datidens forhold var det en kolossal bygning, hvor der kunne foregå mange andre aktiviteter. Men Operahuset blev ikke den succes, man havde regnet med. Måske lå det for langt borte fra byens centrum, måske spillede man stykker, som kun få havde lyst til at se. Den sidste forestilling gik over scenen i 1708 – så var det slut. Senere blev huset ombygget til kadetakademi, d.v.s. officersskole, og i vore dage benyttes bygningen af Østre Landsret.

Kongen var, ligesom sin far, utilfreds med det gammeldags, ret lille Køben-

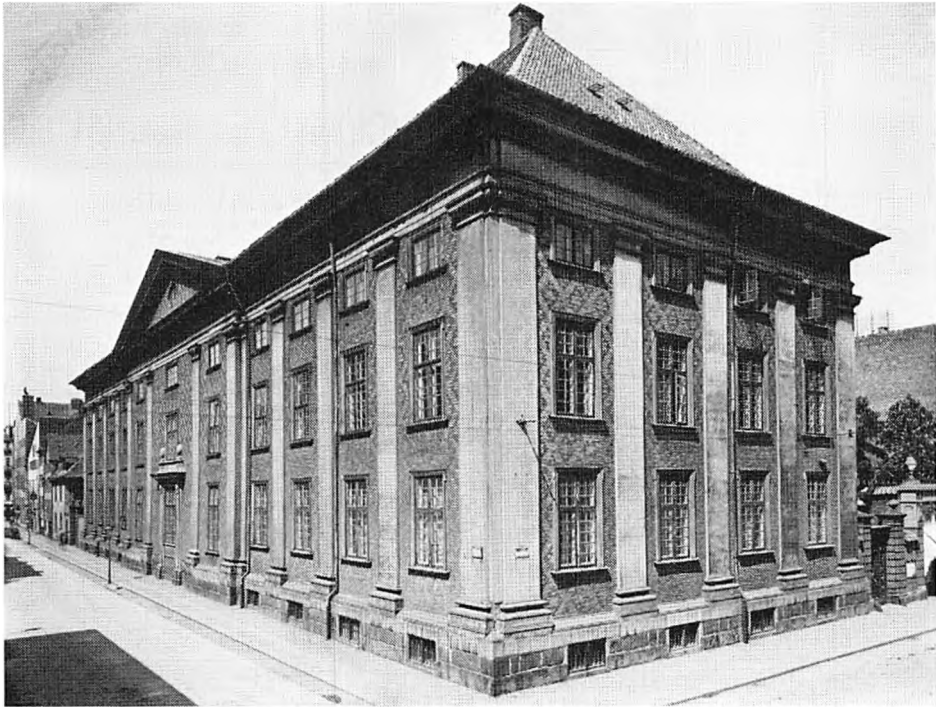

havns Slot. Omkring 1710 startede en ombygning, hvor alle fløjene skulle have samme højde, og hvor vinduerne i de enkelte etager skulle flugte med hverandre. Her blev der indrettet et lille hof teater, hvor skuespillertruppen kunne underholde kongefamilien og dens gæster. De almindelige københavnere måtte nøjes med de forestillinger, som blev givet forskellige steder i byen af omreisende teaterselskaber.

I sommeren 1721 blev kronprinsen – den senere *Christian 6.* – gift med den sachsiske prinsesse *Sofie Magdalene.*

Den pragtfulde bygning, som Frederik 4. lod arkitekten J. C. Ernst opføre 1701-02, var kun i brug til sit oprindelige formål – som operahus – i seks år. Så blev det indrettet til kadetakademi, og der blev bygget en ekstra etage ind – uden at bygningens højde i øvrigt blev ændret. I dag huser bygningen Østre Landsret. Maleri af Rach og Eegberg. NM.

Mens de nygifte var på rejse sammen med kongen og dronningen, blev det besluttet at fyre de franske aktører og i stedet antage et tysk operaselskab. Så stod Montaigu og hans franske skuespillere på gaden fra begyndelsen af 1722.

Frederik 4.'s operahus står endnu med sit smukt mønstrede murværk og den elegante tagrejsning. Foto NM.

Redningen kom fra en uventet side. Selskabets dekoratør og teatermaler, *Etienne Capion*, var en mand med mange jern i ilden. Han var tillige vinhandler og restauratør. Af samtidige omtales han som »fransøisk kok«, og han drev et lille spisested i Pilestræde.

Capion fik lyst til at forsøge sig som teaterdirektør og ansøgte om »... Privilegium paa at have Inspection over alle

fremmede Comedianter og Linedandse-re ...« Det fik han nu ikke, for man havde netop udstedt bevilling til en mand, der hed *Salomon von Qvoten*. Han var tysk af fødsel og tjente i en årrække ved garden. Derefter slog han sig på lægekunsten og ernærede sig som »okulist, sten- og broksnider samt tandbrækker«. Springet herfra til at gå teatervejen var ikke lang. Omrejsende læger og tandlæger trak nemlig folk til deres praksis ved at vise gøglerforestillinger fra deres telt eller bod.

Salomon von Qvoten gav forestillin-

ger med tyske selskaber i København, og Capion foreslog von Qvoten et samarbejde. Det lykkedes for dem i fællesskab at få lov til at bruge *Lille Giethus*, hvor de opførte både marionetkomedier og rigtige skuespil. Der blev også afholdt assembleer, d.v.s. offentlige selskabsaftener med bl.a. spil.

For at sikre deres eksistens søgte von Qvoten og Capion om eneret på opførelse af skuespil, og fik tilladelsen i 1720. Da var von Qvoten rejst til Sverige, så Capion fik enebevilling.

Capion var indstillet på at bygge sit eget teater, og han fik støtte for sin idé bl.a. i hofkredse. Man så nemlig gerne, at der nu kom et rigtigt, offentligt teater i København. Helst skulle teaterbygningen ligge på Kongens Nytorv, og den grund, man kunne skaffe, lå rimelig tæt på, nemlig mellem daværende Lille Grønnegade og Gothersgade.

Her blev Københavns første rigtige teaterbygning opført i løbet af 1721. Der var plads til ca. 500 tilskuere, og her kunne de franske aktører arbejde under gode forhold, og der var plads til at afholde assembleer og maskerader.

Det er meget lidt, man véd om Grønnegade-teatret. Bygningen strakte sig over gadenumrene 6-8-10 i nuværende Ny Adelgade. Den har været opført af bindingsværk i to stokværks højde med 17 fag mod gaden og en gavl på 8 fag.

De Ernste
 Naab Kongl. Majest. særdeles Naade
 Privilegerede Danske
COMOEDIANTER
 Aabne i Dag Onsdagen den 23 September
 for den første gang
 Deres Theatrum ved at foregive paa det Danske
 Sprog et Skue-Spil eller COMOEDIE,
 Som behaar af 5 ACTER og kaldes
GNIEREN.

Prisfen for dem/som finde Behag end at bisbaane denne Comoedie.
 et saaledes indrettet /
 Hver Person betaler paa Theatret 1 Stueballe
 Udi en af de mindste Loger 1 Stueballe
 Udi de andre Loger 2 Stueballe
 Paa Tern 2 Stueballe
 Paa Galleriet 1 Stueballe
 For en del Loge betales som for 4 Prisen.
 De Stands-Personer / som vilde behøge at seere dette Skue
 Spiil med deres Værdsættelse / enderis allerød mogill at læse dem /
 som er indtrente Stue / ubetale.

Theatrum er paa det forbeholdne Sted i Grønnegaden / saa sand og
 Stueballets igiennem Porten i Gothers-Gade indlaeset /
 Begynde den første præle Kløkke 1 / at det Kløkke
 7 kaud have Ende.

Plakat fra Grønnegadeteatrets åbningsforestilling den 23. september 1722. Standspersoner anmodes »allerydmygst« om ikke at tage liberiklædte tjenere med i teatret. Der var grænser for folkeligheden. Kgl. Bibl.

Grunden gik helt ud til Gothersgade, hvor der var indkørsel. Standspersoner kunne køre ind til teatret gennem porten og over gårdspladsen til teatret. Det øvrige publikum benyttede indgangen i Lille Grønnegade.

Onsdag den 23. september 1722 blev teatret taget i brug. Åbningsforestillingen var Molières *Gnieren*, oversat til dansk. Det blev en københavnerbegivenhed – teatret var stuvende fuldt. To

dage senere, fredag den 25., opførtes Holbergs komedie *Den politiske Kandestøber* for første gang. Efter hvad Holberg selv fortæller, blev stykket en succes. Publikum har sikkert moret sig over de kåde løjer og den måde, de gode borgere blev udleveret på i deres naragtighed. Fra denne skelsættende begivenhed i dansk teaterhistorie er bevaret et kort notat fra et øjenvidne, den svenske assessor C. M. *Dahlström*. Han slutter sit notat med ordene: »... war artig nog ...«

Holberg havde ikke nogen personlig andel i teatrets tilblivelse, og han fortæller selv, at han nærmest blev provokeret til at skrive komedier beregnet til opførelse på det nye teater. Fra begyndelsen valgte Holberg det satiriske lystspil, hvor han skildrede borgernes laster – specielt københavnernes. Komedierne blev skabt med Molières skuespil som mønster og med træk fra den italienske maskekomedie.

Holberg oplevede i årene efter 1719, at han var grebet af det, han selv betegnede som en »poetisk raptus«. Naturligvis var han lidt betænkelig ved at træde frem for offentligheden som forfatter af satiriske komedier. Han læste de første stykker højt for sine venner og forærede derefter »komediant-truppen« de første fem komedier til opførelse på teatret. Ud over *Den politiske Kandestøber* var

det *Den Vægelsindede, Jean de France, Jeppe paa Bierget* og *Mester Gert Westphaler*.

Komediehusets ugentlige spilledage var mandag, onsdag og fredag. Som regel begyndte forestillingerne om eftermiddagen klokken fem. Det var efter nutidens forhold meget tidligt, men teaterplakaterne gav selv grunden: Begyndelsen skeer præcise Klokken 5, at det Klokken 7 kand have Ende«. Arbejdsdagen var lang, og folk skulle bagefter hjem, spise deres aftensmad og tidligt i seng.

Det var et bredt publikum, der kom i teatret. Ikke blot de velbærgede borgere, men også håndværksfolk og tjenestepiger. Den jævne del af befolkningen har sikkert næsten deltaget i stykkerne. Råbt ukvemsord til »skurken« og hujet begejstret, når »helten« viste sig. Og skuespillerne har nok spillet op til denne medleven og improviseret morsomheder, som måske senere er indgået som varige dele af komedierne.

I den første tid strømmede publikum til. Når der ikke blev opført skuespil, blev der, som nævnt, afholdt maskerauder og arrangeret festaftener. Så kunne man købe te, kaffe eller chokolade, høre musik og spille hasard.

Men hverdagen meldte sig. Københavnerne havde lært teatret at kende, det havde ikke længere nyhedens inter-

esse, og efterhånden dalede antallet af tilskuere. Teatrets økonomi var afhængig af billetindtægten, så hvis publikum blev væk, var der hverken penge til skuespillernes gager, långivernes renter eller afgiften til Københavns fattigvæsen. I sidste øjeblik lykkedes det Capion at afværge en truende fallit, som ville have bragt ham i gældsfængsel. Han skaffede nye lån og sikrede derved foreløbig teatrets fortsatte drift.

Alligevel gik det stadig dårligere med teatrets økonomi. I 1725 gav man op og lukkede. Skuespillertruppen blev opløst, og bygningen kom til auktion. En af kreditorerne overtog huset, og da han ikke kunne finde noget at bruge det til, blev det overladt til skuespillerne i håb om, at de dog kunne spille nogle penge hjem.

I februar 1726 genåbnede teatret med Molières *Tartuffe*. Derefter opførte aktørerne forskellige stykker, bl.a. Holbergs nyeste komedie, *Den Stundesløse*.

Trods de mange anstrengelser for at tækkes publikum blev besøget dog igen sløjere, og det vakte opsigt, da skuespillerne en dag i slutningen af januar 1727 aflyste forestillingen og bad de fremmødte tilskuere om at gå hjem. Omkostningerne ved en spilleaften var 30 rigsdaler, og der var kun kommet 8 rigsdaler i kassen! Omsider var det slut. Som et tragisk-komisk punktum havde

Holberg skrevet et kort stykke, *Den danske Comoedies Liigbegængelse*, som skulle forklare publikum, hvorfor teatret måtte lukke.

Den utrættelige Montaigu, der nu stod uden teater, fik i februar 1728 en aftale med kongen om en årlig betaling på 1500 rigsdaler til skuespillertruppen, som til gengæld var forpligtet til at give forestillinger på de kongelige slotte, når som helst det blev ønsket. Skuespillerne blev dermed en slags hofbetjente og blev kaldt *Kongelige danske Acteurs*. Når hoffet ikke behøvede dem, kunne de spille for borgerne på komediehuset, og de havde tillige eneret, så de kunne forbyde enhver anden form for opførelse af skuespil i København.

I oktober 1728 indtraf Københavns store brand. Teaterbygningen brændte ikke, men Københavns borgere fik andet at tænke på end at gå i teatret. Hertil kom, at kongens støtte faldt bort. I 1729 døde endnu et af kongens nyfødte børn med dronning Anna Sofie, og der indtraf derefter et omslag i hans livsholdning. Den pietistiske trosretning havde fået tag i kongen. I 1730 kom den såkaldte *sabbatsforordning*, som bl.a. forbød komedier på søn- og helligdage og på aftenerne forud.

Et halvt år senere døde Frederik 4. og blev efterfulgt af sin søn, *Christian 6.* Pietismen vandt frem i store dele af

befolkningen og komediespil blev betragtet som overflødigt gøgl, der burde forbydes helt. Teatret i Grønnegade blev købt af en byggespekulant og revet ned i 1738. På grunden blev der opført almindelige beboelseshuse, og der er i vore dage ingen spor tilbage af Københavns første rigtige teater.

Christian 6. var konge i 16 år, og der var ikke nogen ægte landesorg, da han døde i 1746. Frederik 5., som da var 23 år, var sin fars modsætning. Han var elskværdig, godmodig og livsglad. Han ønskede at komme sit folk i møde sammen med sin unge, engelskfødte dronning *Louise*. Det unge par blev umådelig populært, og det blev snart kendt, at dronningen interesserede sig for sang og musik, især opera.

Holberg var nu 62 år og så gerne den danske skueplads genoprettet, men ville nødtigt selv tage føringen. Københavnerne trængte også til at komme på komedie efter de lange, triste år under Christian 6. Efter at have sikret sig Holbergs velvilje indsendte en tidligere organist, *Carl August Thielo*, i 1746 en ansøgning til kongen om at måtte arrangere teaterforestillinger og fik det ønskede privilegium.

Med stort besvær fik Thielo samlet et skuespillerpersonale og lejede sig ind i et hus i Læderstræde, som tilhørte en re-

stauratør *Christian Berg*. I huset var der en stor, hvælvet sal – oprindeligt synagoge for Københavns portugisiske jøder – og her lagde den nye skueplads ud i april 1747 med *Den politiske Kandestøber*.

Teatret i Bergs hus var ikke særlig velegnet. Det var for lille, og siddepladserne var ubekvemme. I august henvendte aktørerne sig til kongen og bad ham skænke dem *Tjærehuset* på Kongens Nytorv og tillade optagelse af et lån til opførelse af en helt ny teaterbygning på stedet. *Tjærehuset* var identisk med Lille Giethus, der 30 år tidligere havde været benyttet som teater, og som stadig hørte under søværnet.

Under en fest den 24. august 1747 på *Holtegaard* nord for København, hvor kongen var gæst, blev der arrangeret en teaterforestilling, bestående af en prolog, der roste kongen til skyerne, samt nogle udvalgte scener fra forskellige af Holbergs komedier.

Frederik 5. blev begejstret og sendte dagen efter et gratiale på 100 rigsdaler til aktørerne. Oven i det fik de overdraget *Tjærehuset* som midlertidigt teater og tilladelse til at opføre »... et retskaffent Comoediehuus ...« på grunden.

Ombygningen af *Tjærehuset* gik straks i gang, og indretningen blev ledet af den italienske teatermaler og scenetekniker *Jacopo Fabris*. I slutningen af

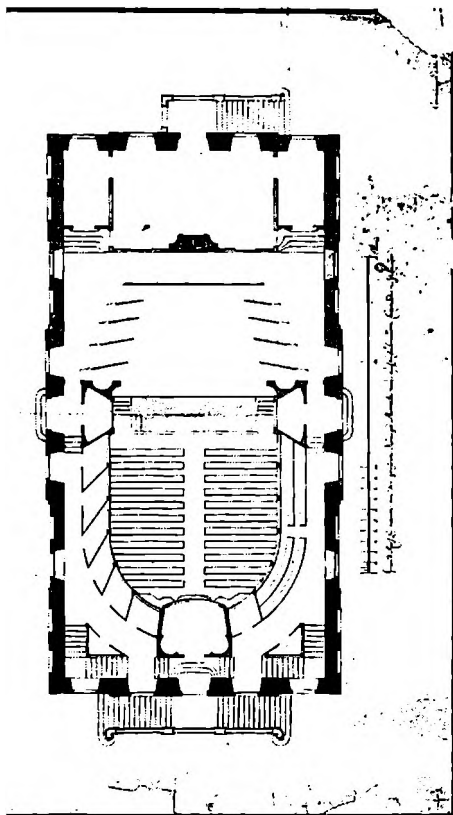

1747 kunne den første forestilling gå over scenen. Det blev – endnu en gang – *Den politiske Kandestøber*, og kongen var til stede ved åbningsforestillingen.

Så blev Tjærehuset revet ned, og håndværkerne gik i gang med at opføre det nye komediehus med Nicolai Eigtved som arkitekt. Der blev sat fuld fart på arbejdet, og et halvt år senere stod bygningen færdig.

Teatret på Kongens Nytorv åbnede med en festforestilling på dronning Louises 24-års fødselsdag den 18. december 1748. I alle vinduer langs kon-

I 1747 var den unge Frederik 5. inviteret til Holtegaard for at overvære en forestilling, hvor De danske Aktører spillede udvalgte scener fra Holbergs komedier. Forestillingen behagede kongen, og med hans velvilje fik København sit første teater på Kongens Nytorv. Den 1. september 1668 blev forestillingen genopført i Holtegaards have. På billedet ses skuespillerne fra Det kgl. Teater's »Gruppen« i en af holbergscenerne. Fra venstre Kirsten Hansen-Møller, Ellen Staal, Søren Rode og Helge Scheuer. Det er Thurah's landsted Holtegaard, som danner baggrunden, men den var endnu ikke opført, da den oprindelige forestilling blev givet. Den blev først bygget 1756-58. Foto forf.

Eigtveds grundplan til teaterbygningen på Kongens Nytorv. Nederste halvdel er tilskuerrummet, øverste del scenerummet. Bagest i tilskuerrummet ses kongeløgen. Endvidere er stolerækkerne på gulvet indtegnet, og til venstre ses logernes opbygning. På scenen er markeret skrånede kulisser og et bagtæppe. Tegning i Teatermuseet.

geparrets rute fra Christiansborg til Kongens Nytorv var der sat lys. Der blev spillet to franske komedier, oversat til dansk.

I den første tid blev der opført flere af Molières komedier, bl.a. *Den indbildt Syge* og *Amfitryon*. I sidstnævnte stykke fik man brug for det nye teaters tekniske apparat, så man kunne hente skuespillerne op fra og ned på scenen i »Flyve-Machinee«.

Naturligvis gik også talrige af Holbergs komedier over scenen på Kongens Teater, som huset også blev kaldt. Blandt skuespillerne blev *Gert Løndemann* berømt som en stor komiker. Navnlig spillede han ofte tjeneren *Henrik*, en rolle, hvori hans komiske talent rigtigt kunne udfolde sig.

En anden skuespiller, *Niels Clementin*, var Løndemanns modsætning – tør og rolig. Holberg deltog undertiden i instruktionen af sine egne komedier, og det fortælles, at han var utilfreds med Clementins gengivelse af rollen som *Vielgeschrey* i *Den Stundesløse*. Holberg foreslog skuespilleren at gå op i Rentekammeret – datidens finansministerium – og hilse på en bestemt renteskriver. Det gjorde Clementin, og så var han klar over, hvorfra Holberg havde sin figur. Næste gang han prøvede rollen, udbrød Holberg: »Det er godt, Monsieur Clementin! Nu er han god!«

Frederik 5.'s interesse for at få en stor og smuk teaterbygning i København havde været åbenbar. Men teatret måtte have en egentlig ejer. Det blev fra 1750

og i de følgende tyve år staden København.

Holberg fulgte interesseret med i teatrets forhold. I 1752 påtog den gamle herre sig at føre tilsyn med teatret, og han benyttede lejligheden til at forbedre de underbetalte skuespilleres økonomiske forhold. Han blev også indblandet i intriger, der foregik indbyrdes mellem skuespillerne, men forsøgte på sin egen måde at rede trådene ud.

I januar 1754 døde Holberg. Som ingen anden i sin samtid viste han os

Kongens Nytorv er gengivet flere gange i Den danske Vitruvius. På et af billederne ser man Eigtveds teater, som nu har fået en tilbygning på den side, der vender ind mod Giethuset.

københavneren, fra den fornemme storborger over den jævne håndværker til den forslagne tjener og snusfornuftige gårdskar. Uden Holberg havde det ikke været muligt at komme så tæt på, hvordan det var at være borger i det gamle København.

Hvornår skete det?

Nogle årstal

- 1699 Christian 5. dør og efterfølges af sin søn, Frederik 4.
- 1700 København bombarderes af engelsk-hollandsk flåde
- 1702 Ludvig Holberg kommer fra sin fødeby Bergen til København for at tage studentereksamen
- 1703 Operahuset ved nuværende Fredericiagade tages i brug
- 1704 Frederiksberg Slot fuldføres
- 1710 Der lægges skat på bl.a. parykker
- 1711 Pestepidemien raser i København og kræver ca. 20.000 døds ofre
- 1716 Zar Peter den Store er i København
- 1717 Ludvig Holberg bliver professor i faget metafysik
- 1719 Holbergs skæmtedigt „Peter Paars“ udkommer
- 1721 Frederik 4. lader Københavns Slot ombygge og modernisere
- 1722 Teatret i Lille Grønnegade opfører 19. januar sin første forestilling
Fajancefabrikken i Store Kongensgade begynder sin produktion
- 1724 De to grønlandske fangere Poq og Qiperoq besøger København
- 1728 Københavns første store brand
- 1730 Frederik 4. dør og efterfølges af sin søn, Christian 6.
- 1731 Københavns Brandforsikring oprettes
- 1732 Københavns Slot rives ned kun 11 år efter ombygningen. Nu skal der bygges en passende bolig for den enevældige konge
- 1733 Grundstenen til det første Christiansborg Slot nedlægges
- 1735 Skuespil, maskerader o.lign. forbydes på søn- og helligdage
- 1736 Den første bank oprettes
- 1739 Dokken på Christianshavn indvies
- 1740 Christiansborg Slot tages i brug
- 1746 Christian 6. dør og efterfølges af sin søn, Frederik 5.
- 1748 Det nye komediehus på Kongens Nytorv tages i brug
- 1749 Berlingske Tidende begynder at udkomme
Frederiksstaden grundlægges. Anledningen er det oldenborgske kongehus' 300 års jubilæum
- 1750 Teatret på Kongens Nytorv overdrages til staden
- 1754 Kunstakademiet på Charlottenborg oprettes
- 1754 Holberg dør

Litteratur

- Andersen, Ellen: Moden i 1700-årene. 1977
- Bech, Sv. Cedergreen: Københavns historie gennem 800 år. 1967
- Bech, Viben og Ellen Andersen: Kostumer og modedragter
- Bendixen, Kirsten: Danmarks mønt. 1976
- Bruun, Carl: Kjøbenhavn, bind II (1890) og bind III (1901)
- Clemmesen, Tove: Danske Interiørtegninger. 1951 – Skæbner og Interiører fra rococo og empire. Nationalmuseets Arbejdsmark 1968
- Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede. Red.: Axel Steensberg. Bind 2, 1720-1790. 1970
- Danmarks Hovedstad fra Landsby til Storby, bind I. 1948
- Egevang, Robert: Professorgårdene i latinerkvarteret. 1975
- Engqvist, Hans Henrik: En gård i Adelgaden. 1958
- Grunnavik, Jon Olafsson: Om Branden 1728. Danske Samlinger II. 1866
- Hertel, Claus: Tre store københavnske epidemier. 1980
- Historiske Meddelelser om København. Udgivet siden 1907 af Københavns kommunalbestyrelse
- Jeppesen, Alfred: Den danske Skueplads på Holbergs tid. 1972
- København fra Bispetid til Borgertid. Stadsing. Direktorat. 1947-49
- København Før og Nu, bind 1-6. 1949-50
- Københavns Diplomatarium, bind I-V. Red.: Oluf Nielsen
- Københavns Historie, bind 2 (Helge Gamrath) 1600-1728, og bind 3 (Sv. Cedergreen Bech) 1728-1830. 1980 og 1981
- Kjølbye, Bente: I Holbergs fodspor. 1977
- Langberg, Harald: Et hus paa Gråbrødretorv. Særudgave 1945.
- Lauring, Palle: Krig, comedier og enevoldsprægt (Danmarkshistorie, bind 10) 1979
- Lebech, Mogens: København og Københavnerne i 800 år. 1967
- Linde, Peter: Minder om den store Ildebrand 1728. 1928
- Linvald, Steffen m.fl.: Danmarks Hovedstad fra landsby til storby. 1948
- Lorenzen, Vilhelm: Håndtegnede Kort over København 1660-1757. 1942
- Matthiesen, Hugo: Københavnske Gader 1728-1795. 1924
- Nielsen, Oluf: København på Holbergs Tid. 1884
- Københavns Historie og Beskrivelse, bind V og VI. 1889-92
- Pontoppidan, Erich: Theatrum Daniæ. 1730
- Origines Hafniensis. 1760. Genudgivet 1973

- Politikens Danmarkshistorie, bind 8 og 9.
1964-65
- Reiser, Carl Friederich: Historiske Beskrivelser over den ... store Ildebrand 1728. 1784 m.fl. senere udgaver
- Rocque, Bartholomæus: Les Délices de Danemark. 1747
- Roepstorff, Thorkild: Operahuset i København. 1970
- Seidelin, Claus: En Apotekers Optegnelser om sit Levned 1702-82. Memoirer og Breve, bind 22
- Strømstad, Poul: Holbertidens København – skildret af malerne Rach og Eegberg. 1977
- Thurah, Lauritz: Hafnia Hodierna. 1748. Genudgivet 1967
- Den Danske Vitruvius I og II. 1746-49. Genudgivet 1966-67 sammen med bind III

Register

De med * mærkede sidetal angiver illustration. f = følgende side. ff = følgende sider.

- Adrienne 76
Amagerport 20
Amagertorv 17, 56*, 93*
Amputation 95, 96*, 97*, 98*
Antikvitetsstræde 16
Apoteker 96
Arresthuset 108, 109*
Asiatisk Kompagni 22*, 145, 146*
Aviser 162, 163*
- Barberer 95
Barhow, Hans 53ff
Berg, Christian 183
Berlingske Tidende 164, 165*
Biehl, Charlotte Dorothea 70f
Bilæggerovn 41*
Blasen, Hans 58*
Blåtårn 108
Borchs Kollegium 26
Borgervæbning 134*
Brandforsikring 126
Brandsprøjte 120*
Brandvæsen 118f, 119*
Brolægning 89f
Brændevin 69
Bærestol 92, 94*
- Capion, Etienne 170, 180
Charlottenborg 23*
Christian 6. 178, 182f
Christiansborg Slot 11*, 34*, 35*
Christianshavn 19, 22*
Clementin, Niels 185
Crüger, Simon, 96
- Dokken på Christianshavn 22*, 132*
Dulleløse 77
- Eckenberg, J. C. von 172, 173*
Egede, Hans 168
Eigtved, Nicolai 184
Elers' Kollegium 26, 30*, 160*
Engageanter 74*, 75
Ernst, Johan Bartram 114
Ernst, Johan Conrad 108
- Fajancefabrikken i Store Kongensgade 148*,
150, 151*
Falbelader 75
Fiskebensskørt 76
Fiurens Gang 17
Flasketrøje 77
Frederik 4. 8*
Frederik 5. 183
Frederiksberggade 17
Frederiksstaden 148*
Furstrømmen, se Mølleåen
- Gadelygter 107
Gadeskilt 55*, 143
Gammeltorv 16*, 17, 139
Gavlkvisthuse 30, 33* m. fl. st.
Gedde's perspektivkort 10, 11*, 22*, 52*,
129*, 148*
Giethuset 23*, 176, 177*, 186*
Gothersgade 27
Grønnegade-teatret 180ff
Gråbrødretorv 31*, 140*

Hallands Aas 22, 89
Halmtorvet 89
Helligkorsstræde 16
Henrettelse 112
Himmerich, Hans 114ff
Holberg, Ludvig 6*, 7ff m.fl.st.
Holmens Bro 139*
Holmens Revier 18
Holtegaard 183, 184*
Hundsfoet 64
Højbrostræde 18

Ildebrandshuse 31*, 32*
Ildebrandstavler 123*, 124*
Ildkike 43*

Kagstrygning 111*
Kammerstage 77*, 118*
Kanalje 64
Kancelliet 18, 19*, 21*
Kappe 83*, 84
Karl 12. 129
Kastellet 27, 127, 129*
Kattesundet 17
Kirurger 95
Kirurgisk læreanstalt 96
Kjøl 78*, 79*f
Klædning 74*, 75
Knippelsbro 19, 22*
Kongens Nytorv 21, 23*, 134*
Kongens Teater 184, 185*
Krieger, Cornelius 31f
Kriegers typehuse 32*
Kurantbanken 149
Københavns bombardement 1700 130*
Københavns Brand 1728 119ff, 121*
Københavns Slot 19*, 20*
Købmagergade 18, 25f
Købmandskontor 46*
Kårde 83*, 84 m.fl.st.

Langebro 21, 90*, 127
Lille Giethus 176, 177*
Lille Grønnegade 25, 180

Lille Sankt Clemensstræde 16
Londemann, Gert 185
Lygteur 42*
Lynow's ABC fra 1732 157*
Læger 95ff

Magistraten 107
Manteau 74*, 75
Merkantilisme 149

Mikkel Bryggers Gade 17
Montaigu, René Magnon de 176
Muffe 78
Mølleåen 152f
Mønter 141*

Nagel, Carl Caspar 140
Nathue 77*, 82
Niels Juels Palæ 24*
Norcross, John 169ff, 170*, 171*
Nyboder 27, 129*, 148*
Nybrogade 12*, 33*, 58*
Nyhavn, 23, 25*
Nytorv 106*

Oehlers, Johan 154
Operahuset 148*, 177, 178*, 179*
Ostindisk Kompagni 145

Paryk 80*, 81ff
„Peder Paars“ 6*, 7f
Pengesedler 147*
Pestepidemien i 1711 100ff, 101*, 105*
Petri Kirke 27
Pfau, Johan Ernst 151
Poq og Qiperoq 168*, 169
Politiet 113
Politiskilt 112*
Pontoppidan, Erich 108
Portechaise, se bærestol

Qvoten, Salomon von 179

Rach og Ecgbergs malerier 12*, 13 m. fl. st.
Rådbrækning 113
Rasch, Claus 113
Rasp- og forbedringshuset 108
Reformert Kirke 27
Regensen 25, 160
Reiser, Carl Frederich 123f
Rendestene 90, 91*
Renovation 87
Rosenborg Slot 27
Rostgaard, Frederik 7
Rundetårn 25, 158*, 162*
Røde Bygning, Den: se Kancelliet
Rømer, Ole 113f
Rådhuset på Gammel Torv 10*, 16*, 17,
106, 108
Raadvad 153*

Seidelin, Claus 167f
Skabilkenhoved 80*, 82*, 83
Skafottet 17, 106*, 113
Slåbrok 77*, 82
Snaregade 28*
Sofie Magdalene 178
Spindehuset 108
Spidsrod 137
Sponneck, G. W. 120, 133ff
Stokfisk 69
Stenboderne 18
Store Kannikestræde 25f, 26*

Te, kaffe og chokolade 72
Teaterplakat 180*
Thielo, Carl August 183
Thott, Otto 149
Tjærehuset 183
Tobak 72f
Tordenskiold 136
Trinitatis Kirke 25, 158*, 162*
Træhesten 136, 137*

Udenrigshandel 145f
Universitetet 158, 159*

Valkendorfs Kollegium 160
Vesterport 15
Vimmelskafte 17
Vin 69f
Vor Frue Kirke 26, 106*
Vægterordning 116

Wasserfall, J. H. 175*
Wigant, Anna Elisabeth 67f

Østergade 18, 52*, 142*
Østerport 128*, 129*

Åreladning 95, 96*

Når man taler om holbergtiden, tænker de fleste nok på elegante damer med fiskebensskørter og rødkjolede herrer med hvidpudrede parykker. Det er heller ikke uden grund, at Holbergs navn er knyttet til denne periode, for ingen har som han levendegjort borgerne i rokokortiden – som den også kaldes – ikke blot for sin samtid, men også for os, der lever 250 år senere.

I sine mange komedier har Holberg givet et utrolig levende billede af 1700-tallets København på godt og ondt. Han har siddet på byens værtshuse og iagttaget borgerne, hørt på deres samtaler og møret sig over deres udtalelser.

Det er de almindelige københavnere, vi møder i de fleste af Holbergs komedier: kandestøbere, knivsmede, børstenbindere, hjulmagere og andre jævne håndværkere. Desuden møder vi købmænd, dommere, advokater og læger. Vi træffer også officerer og adelige – to grupper, som Holberg havde et godt øje til og ofte gjorde nar af.

Med Holbergs komedier som en væsentlig kilde inviteres læseren på en tur gennem den gamle stads krogede gyder, hvor man må springe til side for karrusser og bærestole. Vi kommer indenfor hos borgerne bag bindingsværksmurene og ser, hvorledes man boede og levede dengang.

Bogen er gennemillustreret med samtidige billeder og stik og med fotografier af de miljøer og ting, som er bevaret fra Holbergs København.

ISBN 87-11-13068-7

9 788711 130681